

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

Олександр Резнік

**ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ
В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
ЧИННИКИ, СУБ'ЄКТИ, СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ**

Київ 2011

ББК 60.5

Р 34

Р 34 **Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації.** – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 336 с.

Reznik O. Civil Practices in the Transition Society: Factors, Subjects, Methods of Realization. – Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 2011. – 336 p.

ISBN 978-966-02-5925-6

Монографія присвячена проблемі громадянських практик у перехідних суспільствах. Лібералізація соціальних відносин у перехідних суспільствах спонукає активних соціальних суб'єктів шукати нові стратегії громадянської поведінки, які через селекцію виокремлюються у найефективніші та набувають перманентного характеру громадянських практик як систематичних, відтворюваних і постійних дій. Відтак, громадянські практики стають соціальним ресурсом для здобуття соціальних позицій та благ, спрямовуючи перебіг політичної інституціоналізації перехідного суспільства. З використанням моніторингових та омнібусових досліджень Інституту соціології НАН України здійснено аналіз особливостей реальних громадянських практик в українському суспільстві, їхніх чинників, суб'єктів та способів реалізації у публічній сфері.

Адресована науковцям, студентству, державним службовцям і політикам.

The monograph is dedicated to the problem of civil practices in transition societies. Liberalization of social relations in the transition societies prompts active social subjects to search for new strategies of civic behaviour, which are distinguished through selection, into the most efficient ones and acquire the permanent character of civil practices as systematic, reproducible and permanent actions. Thus the civil practices become a social resource for obtaining social positions and weals, directing the course of political institutionalization of the transition societies. An analysis of peculiarities of real civil practices in the Ukrainian society, their factors, subjects and ways of realization in the public sphere has been performed on the basis of monitoring and omnibus surveys of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

The book is addressed to scholars, students, civil servants and politicians.

ББК 60.5

Наукові рецензенти:

Є.І.Головаха, доктор філософських наук

С.О.Макеєв, доктор соціологічних наук

Е.А.Афонін, доктор соціологічних наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол № 4 від 22 червня 2010 року

ISBN 978-966-02-5925-6

© Інститут соціології НАНУ, 2011

© Резнік О., 2011

ВСТУП

Досвід розвинених суспільств показує, що сталість демократичних перетворень забезпечується постійністю громадянської активності населення. Формальне існування представницьких інституцій не є достатнім для відтворення демократії. Лише постійне змушування державних та муніципальних органів відповідати вимогам та інтересам громадян надає міцності демократичній системі. Здатність суспільства успішно контролювати державні інститути залежить від поширення поведінки, яка має перманентний характер, а саме характер громадянських практик як систематичних, відтворюваних і постійних дій різних соціальних суб'єктів у громадсько-політичній сфері. Йдеться як про індивідуальні, так і про колективні форми дій з метою впливу на політичні інститути, про звернення до установ та залучення у добровільні асоціації. Успішність будь-яких суспільних перетворень залежить від наявності відповідних поведінкових засад, а необоротність соціальних і політичних змін остаточно закріплюється громадянськими практиками, які відіграють активну роль у формуванні нової нормативної системи перехідного суспільства. За умов демократії громадянські практики стають способами реалізації соціальних інтересів різних верств суспільства, врівноважуючи та стабілізуючи його соціальну структуру. У перехідних суспільствах, які балансують між утвердженням демократії та відступом до авторитаризму, домінування амбівалентного типу особистості не сприяє поширенню цінностей активізму, оскільки із цими цінностями мирно співіснують цінності патерналізму.

Однак політична та економічна співпраця зі світом змушує елітні групи перехідних суспільств рухатися до змін правового простору, лібералізуючи соціальні відносини. За цих умов традиційні, патерналістські стратегії поведінки населення стають неефективними, адже нові формальні правила дають дещо більше можливості. Це спонукає активних соціальних суб'єктів, котрі володіють необхідними ресурсами й навичками, шукати нові стратегії громадянської поведінки, які через селекцію виокремлюються в найефективніші й, отже, претендують стати визначальними у створенні нових політичних структур. Відтак, громадянські практики стають соціальним ресурсом для здобуття соціальних позицій та благ, збільшуючи шанси у стратифікаційному суперництві та спрямовуючи хід політичної інституціоналізації суспільства.

Політична інституціоналізація українського суспільства залишається вкрай суперечливою і має певні особливості в пострадянському просторі. Незважаючи на мінливість економічного розвитку та відсутність тривалих історичних традицій народо-владдя, в українському суспільстві відбуваються демократичні перетворення. Водночас ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке накладається на регіональні, геополітичні та електоральні преференції, сформувало межі інституціональних перетворень, перехід через які викликає соціальну напруженість. Спалахи громадянської активності впродовж останніх двадцяти років позначилися на функціонуванні політичної сфери. Масові виступи 1989–1991 років сприяли демократизації та набуттю Україною державного суверенітету. У подальшому шахтарські страйки стали каталізатором дострокових президентських виборів і мирної передачі влади у 1994 році, що було рідкістю в пострадянському просторі. Громадянська активізація в середині 2000-х років стала головним чинником ротації політичних еліт, що пройшла не за сценарієм наступності. Масові протести різних соціальних верств змушують владу коригувати свою політику. В усіх випадках активність громадян позначилася на спрямованості політичної інституціоналізації українського суспільства. Однак протестні прояви не стали підґрунтям формування громадянського суспільства.

Тож нагальною соціальною проблемою є необхідність залучення людей до участі в громадянському житті перехідного суспільства. Особливо відчутною є недостатня спроможність громадян безпосередньо взаємодіяти з політичними інститутами у відстоюванні своїх інтересів, солідаризуватися та об'єднуватися із зацікавленими партнерами задля їх реалізації.

Не випадково дослідженню інституціональних перетворень у суспільствах, що трансформуються, застосовно до різних царин людського життя присвячено праці багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. У цій галузі вже накопичено значний теоретичний, методологічний і методичний досвід. Концептуалізація процесів політичної трансформації українського суспільства широко представлена у працях І.Бекешкіної, В.Бортнікова, О.Вишняка, В.Врублевського, Є.Головахи, К.Іващенко, Е.Клюєнка, А.Колодій, С.Оксамитної, В.Оссовського, Н.Паніної, О.Панькової, Н.Ротар, А.Ручки, О.Стегнія, В.Степаненка, В.Хмелька, Н.Ходорівської, М.Шульги та ін. У цих працях проблема громадянського активізму досліджується переважно на основі інтенціональних виявів громадської думки та електоральної поведінки. Проблема дослідження фактичних проявів громадянської активності неелекторального характеру, за винятком поодиноких випадків, залишається досі поза широкою науковою увагою. Незважаючи на вагомі досягнення в галузі пізнання ціннісних та нормативних аспектів політичного життя, досі відсутні теоретичні обґрунтування детермінант громадянських дій в українському суспільстві. Сучасний стан методологічних пояснень цього явища втілюється у трьох підходах. Зокрема, економічне пояснення зростання громадянської активності зводиться до рівня добробуту громадян. Однак не завжди зростання економічного благополуччя спричиняє поширення практик демократичного активізму. З іншого боку, досить проблемним залишається пояснення цього феномена інституціональними передумовами. Перипетії поступу демократизації в Україні загалом не позначились на активності суспільства: спалахи громадянської участі відбувалися незалежно від умов стагнації чи розвитку демократичних інститутів. Поряд із тим у поясненнях політичної активності суспільства зазвичай роб-

лять спроби виявити політичні цінності та етичні характеристики соціальних суб'єктів, задані тривалим культурним контекстом. Утім, відсутність культурних традицій народовладдя поєднується з відчуженим ставленням населення до влади. Причому сплески масової громадянської активності відбуваються навіть на тлі зниження вербальної готовності до протестних дій. Водночас зростання протестного потенціалу не супроводжується його реальними поведінковими проявами. Таким чином, проблемну ситуацію можна визначити як існування незіставності готовності до громадянської активності та її фактичних проявів у перехідному суспільстві. Отже, наукова проблема полягає у тому, що одержане на підставі макросоціологічних підходів наукове пояснення громадянської активності у стабільних суспільствах при застосуванні до перехідних суспільств виявляє свої обмеження й увиразнює дефіцит знання про природу й особливості реальних громадянських практик, їхні чинники, суб'єкти та способи реалізації у публічній сфері за умов соціальних трансформацій. Відтак, метою монографії є теоретико-прикладне дослідження громадянських практик в Україні та отримання емпіричних знань стосовно спрямованості політичних перетворень у перехідному суспільстві.

Для досягнення мети та розв'язання наукової проблеми дослідження використовувалася методологія теоретичного синтезу макро- й мікросоціологічних підходів. Теоретичне осмислення ролі громадянських практик як чинника політичної інституціоналізації розглядається з позицій діяльнісного підходу — системи методологічних принципів вивчення соціальних феноменів, згідно з якими основним предметом дослідження є діяльність, що опосередковує соціальні процеси. Теоретичним підґрунтям дослідження стали також роботи соціологів, філософів, політологів, соціальних психологів, присвячені вивченню процесів політичної інституціоналізації, ролі громадянської участі у розвитку суспільства, аналізу детермінант та способів реалізації громадянської активності.

У *першому розділі* здійснена концептуалізація поняття «громадянські практики». Важливі наукові передумови для розв'язання цієї проблеми дає поняття «практика», яке відображає

атрибутивно марксистське наголошування ролі людини у перетворенні світу, виокремлюючи інноваційність та перманентність людської дії. Праве, консервативне розуміння практик розглядає їх як імпліцитні, «фонові» та надіндивідуальні чинники, які є символічними порядками і диспозитивами дії, зокрема, практичний досвід, традиційні навички тощо. Риси ключової категорії практика набула у поширеному останнім часом діяльнісно-структурному підході (П.Бурдьє, Е.Гіденс, П.Штомпка та ін.), який акцентує увагу на вивченні механізмів взаємозв'язку між соціальною структурою і діями. Функціонально поняття практика описує як інституціональні, так і позаінституціональні дії, виокремлюючи їхню легітимувальну функцію в інституціональних перетвореннях. Спроба поєднання макро- і мікрорівнів соціальної реальності дала змогу на теоретичному рівні пояснити перипетії соціальної трансформації в пострадянському просторі, застосувавши поняття практики. Саме в цьому ключі поняття «громадянські практики» розглядається як багатовимірне явище, сукупність дій, які під дією різних детермінант усталюються і поступово заповнюють простір публічної сфери, впливаючи на трансформацію політичних структур і соціальних відносин.

У результаті з'ясування структури та способів реалізації громадянських практик виявлено, що їхніми суб'єктами можуть бути як індивіди, так і групи, оскільки існує доцільність як індивідуального, так і колективного способу реалізації власних інтересів. Залежно від характеру дії та типу суб'єкта виокремлюються три види громадянських практик: громадсько-політичні практики, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у публічній сфері; практики контактування громадян з установами й організаціями, що передбачає здебільшого індивідуальне звернення до установ задля реалізації власних інтересів; кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян, добровільно об'єднаних в асоціації задля спільної реалізації та тривалого просування своїх інтересів. Для концептуалізації громадсько-політичних практик використано праці Р.Даля, М.Олсена, Дж.Талі, С.Верби, Н.Ная, Дж.Кіма, Л.Мілбрата, Я.Лі, Д.Марша, Ч.Петі, П.Сеїда, П.Вайтлі, Е.Клюєнка,

Дж.Шарпа, С.Гантингтона та ін. Для концептуалізації практик контактування з установами та організаціями використано роботи Т.Фридгута, Г.Пері, Г.Мойзера, Н.Дея, К.Подьячева. Розгляд кооперативних практик ґрунтувався на теоріях добровільних організацій Т.Парсонса, А.Лейпгарта, В.Гордона, А.Буга, Н.Бабчука, Д.Макфарланда, Р.Томаса.

У другому розділі подальша концептуалізація феномена громадянських практик зумовила розгляд пояснювальних можливостей теоретичних підходів до вивчення механізмів та чинників громадянської активності. Для з'ясування механізмів громадянських практик застосовані ідеї теорій раціонального вибору Е.Даунса, М.Олсона, В.Райкера, П.Ордешука та теорій відносної депривації Т.Гара, В.Магуна та ін. У розгляді чинників громадянських практик використано роботи, в яких відображені структурний підхід К.Маркса, С.Ліпсета, С.Рокана, К.Диган-Краузе, соціоекономічний підхід Р.Даля, С.Верби, Н.Ная, Дж.Кіма, К.Шлоцман, Г.Брейді, соціально-психологічний підхід Г.Лебона, Л.Мілбрата, У.Кляйна, С.Реншона, Г.Ділігенського, культуралістський підхід А. де Токвіля, Р.Інглгарта, Р.Патнама, Е.Фамі, теорія мобілізації ресурсів Дж.МакКарті, М.Залда, Ч.Тілі, Дж.Дженкінса, Б.Клендерменса. Аналіз досвіду емпіричного дослідження громадянської активності виокремив кілька моделей її детермінації. Модель громадянського волонтаризму охоплює як суб'єктивні соціально-психологічні, так і об'єктивні соціально-економічні чинники. Йдеться про ті випадки, коли суб'єктивне усвідомлення власної політичної компетентності та громадянського обов'язку посилюється соціоекономічним статусом та організаційними навичками. Модель структурних розколів пояснює зумовленість громадянських практик проявами солідарності та ідентифікації з різними соціальними групами, оскільки соціальна стратифікація за різними ознаками з огляду на різні обставини зумовлює суперечності між інтересами соціальних груп. Модель соціального капіталу здебільшого пояснює діяльність у громадських організаціях, оскільки довіра до людей, відчуття спільноти, сусідська єдність, громадська компетентність означають накопичення відповідного соціального ресурсу.

У третьому розділі розглянуто роль суб'єктів громадянських практик у процесі політичної інституціоналізації перехідного суспільства. Для розуміння спрямованості громадянських практик у політичному розвитку суспільства використано напрацювання Ж.-Ж.Русо, Дж.С.Міля, Б.Барбера, Е.Берка, Г.Арендт, Й.Шумпетера, Р.Даля, Г.Алмонда, С.Верби, Є.Головахи, Н.Паніної, І.Бекешкіної, В.Небоженка, Н.Музеліса, Г.Ділігенського, С.Гантингтона, Д.Істона, Д.Фукса. У розгляді проблеми соціоструктурного тла громадянських практик використані праці К.Маркса, Т.Скочпол, Р.Дарендорфа, Ш.Айзенштадта, П.Айзингера, С.Ліпсета, А.Лейпгарта, Г.Кітшельта. Відправними моментами дослідження громадянських практик як чинника політичної інституціоналізації стали принципи пріоритету соціальних суб'єктів як дієців в активному перетворенні соціального буття, висвітлені у роботах С.Московічі, О.Злобіної, Г.Ділігенського, А.Турена, В.Оссовського, Р.Мертонна, А.Бентлі, Т.Заславської. Концепт громадянських практик дає змогу відобразити взаємозв'язок соціальної структури та дії: структурна зумовленість соціальних інтересів втілюється в їх реалізації через громадянські дії, які, своєю чергою, спрямовані на соціальні відносини у суспільстві. Спрямованість суб'єктів громадянських практик визначає характер політичної інституціоналізації, що зрештою відображається на соціальній структурі. Водночас у перехідному суспільстві, де ціннісно-нормативна система піддається руйнуванню і виникає стан аномії, визначальним стає особистісний чинник. Наявність високого соціоекономічного статусу, навичок та практичного досвіду, адаптивні та активістські соціально-психологічні риси індивіда забезпечують тривалість та відтворюваність громадянської дії.

У четвертому розділі проаналізовано взаємозв'язок процесів політичної інституціоналізації та громадянської активності в Україні. Соціоструктурні перетворення в українському суспільстві загалом свідчать про можливість усіх основних соціальних груп реалізувати власні інтереси й потреби, що сприяє стабілізації та безконфліктності. Відсутність етнокультурної та конфесійної стратифікації, превентивний характер мовних домагань

запобігають серйозним конфліктам і внеможливають процеси сегрегації та критичної регіоналізації. Разом з тим переважання амбівалентного типу свідомості відобразилося на ставленні до політичних інститутів, коли їхнє функціонування сприймається через «кон'юнктурне» бачення політичної ситуації суспільством залежно від політичних преференцій. За цих умов емоційний характер ставлення до політичних інститутів крізь призму соціальних настроїв дає суб'єктивну інформацію про перебіг політичної інституціоналізації суспільства. Саме цим пояснюється той факт, що у масовій свідомості фіксується низька можливість контролю влади через представницькі інститути та недержавні організації, натомість найефективнішими методами впливу громадськості на прийняття рішень органами влади вважаються конвенціональні форми прямої дії. Водночас налаштованість на активний протест поєднується з орієнтацією на збереження миру і злагоди у суспільстві. Масова громадянська активізація можлива лише за умови порушення механізмів соціальної конформності та наявності персоніфікованої політичної сили, здатної очолити протести.

У н'ятому розділі здійснено емпіричне вивчення громадянських практик українців. Для вивчення емпіричної інформації застосовано методи статистичного аналізу: кореляційний, факторний, логістичної регресії та ін. Емпіричним матеріалом дослідження слугують документальні джерела, дані статистики та конкретні соціологічні дослідження. Зокрема, автор спирається на результати здійснюваного Інститутом соціології НАН України соціологічного моніторингового дослідження «Українське суспільство» (1994–2010), а також дані проведених Інститутом соціології НАН України трьох загальнонаціональних репрезентативних омнібусів «Громадська думка в Україні – 2006», «Громадська думка в Україні – 2007» та «Громадська думка в Україні – 2009», до програми яких були включені авторські запитання.

Після піку громадянської активності в середині 2000-х років відбулося відчутне зниження конвенціональних громадсько-політичних практик. Серед населення України більш поширені ті громадянські практики, які пов'язані з передвиборними

кампаніями. Натомість протестні практики іншого характеру, зокрема економічного, суттєвого поширення не набули. Незважаючи на прогресивну динаміку зареєстрованих громадських об'єднань, поширення кооперативних практик залишається на низькому рівні. Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації громадянських практик встановило факт структуризації та диференціації таких форм, як громадсько-політичні практики та практики контактування з установами й організаціями, а з іншого боку – відсутності структуризації кооперативних практик. Встановлено, що громадсько-політичні та кооперативні практики більшою мірою зумовлені ресурсними та соціально-психологічними стимулами моделі громадянського волонтаризму, ніж соціальними розколами. Натомість перевірка впливу чинників зазначених моделей на практики контактування з установами й організаціями загалом не виявила переважання жодної.

Виявлено, що суб'єкти громадянських практик в українському суспільстві більше налаштовані на багатоманітність форм власності та поєднання ринкових і державних механізмів регуляції економіки, ніж пасивне населення. Для більшості з них найбажанішим державним устроєм є демократія та європейський шлях розвитку. Суб'єкти громадянських практик вирізняються також більшим рівнем покладання на себе відповідальності за стан справ у країні та у місці свого проживання, ніж решта населення. Також вони вирізняються інтернальністю, наявними організаційними навичками, домаганнями у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурній сферах. Досвід громадянських практик дає змогу їхнім носіям посідати вигідніші соціальні позиції, успішніше долати економічні негаразди.

У монографії узагальнено напрацювання, отримані під час участі автора у виконанні: 1) планових тем відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України: «Зміни стилів життя населення під впливом соціокультурних детермінант» (III кв. 2004 р. – II кв. 2007 р.); «Соціальні інтереси в динаміці міжгрупових та міжособистісних взаємодій» (III кв. 2007 р. – II кв. 2010 р.); 2) науково-дослідницьких робіт, виконаних

відділом соціальної психології Інституту соціології НАН України згідно з конкурсним відбором науково-технічних та інноваційних проектів на замовлення НАН України: «Регіональна і суспільна інтеграція: дослідження процесу формування громадської єдності в Україні» (I – IV кв. 2005 р.); «Стратегії соціальної адаптації населення України в умовах сучасної економічної та політичної кризи» (II кв. – IV кв. 2009 р.); а також 3) здійснення індивідуальної науково-дослідницької роботи «Громадянський простір України: проблема інституціоналізації територіальних ідентичностей», здійсненої за грантом Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених (листопад 2004 року – жовтень 2005 року).

Розділ 1

Громадянські практики як предмет теоретико-методологічного дослідження

Запровадження будь-якого поняття в науковому, соціологічному значенні передбачає уникнення помилкового ототожнення його і змішання із загальноповсякденним словом у повсякденному смислі. Це потребує аналізу відповідної літератури та уточнення змісту поняття в межах різних теоретичних підходів, із яких належить вибрати один, який відповідає завданням дослідження, або ж сформулювати власне «робоче визначення» поняття. Слово «практика» у загальноповсякденному значенні зазвичай застосовують у випадку виокремлення реального, справжнього боку певної сфери людського. В деяких випадках, розповідаючи про усталеність певних дій, вживають вираз «це стало нормальною практикою». Дуже часто можна почути або прочитати, що «теоретично це уявляють так..., натомість на практиці ми бачимо...» Тобто протиставляється фактичний бік речей їх уявному баченню. Йдеться також про набутий досвід, сукупність навичок, конкретних знань у певній галузі діяльності. Зазвичай роблять наголос на застосуванні й перевірці достовірності певних настанов або висновків, трактуючи практику як здійснення, втілення в життя ідей, планів, намірів [Практика, 2005]. Це протиставлення дістало відображення у філософії та соціології,

де в руслі суб'єктивістських та об'єктивістських парадигм продовжується дискусія стосовно майже всіх понять. Отже, існує потреба проаналізувати використання цього поняття у філософській думці та простежити його застосування у соціологічній теорії. Це дасть змогу виявити різні смислові відтінки й точніше емпірично інтерпретувати поняття «громадянські практики».

1.1. Поняття «практика» у соціогуманітарній традиції

Практику зазвичай розуміють як здійснення, втілення в життя ідей, планів, намірів. Сучасні соціологічні словники поняття «практика» визначають як 1) діяльність людей, спрямовану на перетворення природи і суспільства для створення необхідних умов існування і розвитку; 2) звичай, звичку; 3) тренування; прийоми; 4) навички у будь-якій діяльності, професії; практичну професійну діяльність; 5) застосування і закріплення на ділі знань, отриманих теоретичним шляхом. Соціальними практиками вважають загальноприйняті форми діяльності, що склалися у житті людей; сукупний досвід людства [Кравченко, 2002: с. 371]. Також практику зазвичай розуміють як систематичну, багаторазово повторювану діяльність, як поєднання такого роду діяльності багатьох індивідів [Практика, 2006].

Термін «практика» походить від грецького слова «праксіс», що означає діяльність. Існує думка, що для греків *праксіс* означав політичну діяльність вільних чоловіків, які за своїм статусом мали багато вільного часу, оскільки роботу виконували раби [Blanchette, 1979]. Термін «праксіс» використовував Аристотель для позначення практичного пояснення, на протипагу «теорії» чи теоретичному поясненню. У працях Аристотеля *праксіс* означає етико-політичну діяльність, оскільки за часів античності мораль, право та політика були пов'язані з комплексом вчинків і дій. Власне в українському перекладі твору Аристотеля «праксіс» позначається як дія, вчинок, заняття [Аристотель, 2002].

Ліва, марксистська ідея революційного «праксісу» робить наголос на активності та перетворенні, звертаючись насамперед до людської дії у природному та людському світах, коли наго-

лошується роль дії у перетворенні світу, пріоритет дії над думкою [Praxis, 2005; Praxis, 2006]. Водночас увагу звернено на те, що свідомість людей визначається насамперед характером економічних практик. У такому розумінні це поняття було розроблене і набуло поширення у роботах А.Грамші, Д.Лукача та Л.Альтюссера [Грамши, 1991; Лукач, 1991; Альтюссер, 2006]. Завдяки поняттю «практика» в рамках марксизму привертається увага до соціально-творчої природи соціальних інститутів, а також до можливості їх зміни, тобто до здатності людини до свободи, якої неможливо досягнути повною мірою на індивідуальному рівні. Марксистське розуміння практики має яскраво виражену сфокусованість на її предметно-виробничому характері, оскільки для діалектичного матеріалізму практика є застосуванням матеріальних засобів у процесі зміни та пізнання матеріальної дійсності. Зокрема, у соціологічних словниках концепт «праксіс», почасти на підставі ранніх творів К.Маркса, набуває двох близьких значень. По-перше, практика інтерпретується як дія, протилежна філософській спекуляції. По-друге, це поняття передбачає таку фундаментальну властивість людського суспільства, як матеріальне виробництво для задоволення основних потреб [Abercrombie, Hill, Turner, 1994: p. 331–332; Bhushan, 2002: p. 240]. У марксизмі поняття «практика» стало фундаментальною категорією, за якою марксистський світогляд відрізняється як від ідеалізму, так і від попередніх форм матеріалізму. Марксизм розуміє практику як цілеспрямовану (зокрема, політичну) діяльність зі зміни матеріального і соціального світу, в тому числі самої людини.

Саме так зміст поняття праксісу трактують у сучасній соціологічній літературі, коли праксіс пов'язують із визвольною людською дією, що передбачає «здатність пригноблених груп змінити їхні економічний, політичний і суспільний світи через раціонально інформовану рефлексію та умисну суспільну дію» [Wortmann, 2007: p. 3612]. Власне у марксизмі чи не найвиразніше простежується подібний антропологічний вимір суспільного життя: люди схильні думати про світ, виходячи з того, як практично організоване їхнє життя, насамперед економічне. В «Тезах про Фюєрбаха» К.Маркс визначає практику як «людсь-

ку чуттєву діяльність», «предметну діяльність», виокремлюючи в якості основної ознаки практичної діяльності безпосередню чуттєву зміну предмета через взаємодію людини і предмета природи [Маркс, 1959: с. 1]. Причому матеріалістичну тезу про те, що люди є продуктами обставин і виховання, Маркс доповнює чинником суб'єктності самих людей: «Збіг обставин і людської діяльності можна розглядати і раціонально зрозуміти як *революційну практику*» [Маркс, 1959: с. 2]. «Суспільне життя є по суті *практичним*. Всі містерії, які заводять теорію в містицизм, знаходять своє раціональне розв'язання в людській практиці і в розумінні цієї практики» [Маркс, 1959: с. 3]. У радянській «Філософській енциклопедії» практика визначається як чуттєво-предметна форма життєдіяльності суспільно розвинутої людини, а зміст її зводиться до засвоєння природних чи соціальних сил. Будучи доцільною діяльністю, практика виступає як цілісна система операцій і розкриває свою сутність у таких моментах: ціль, сама доцільна діяльність, предмет, засоби, результат практичної діяльності. В цьому контексті категорія практики тісно пов'язана з такими поняттями, як діяльність, праця, виробництво. Якщо праця фіксує діяльність індивіда як суб'єкта економічних відносин, то практика – це чуттєво-матеріальна діяльність, взята в її сукупно-суспільній формі. Тобто в рамках цієї традиції праці в її загальній формі розуміється як практика промислового виробництва в умовах поділу праці та приватної власності [Огурцов, 1967: с. 340, 346]. Отже, марксистська концептуалізація уявлень про практику пов'язана з осмисленням індустріально-економічного розвитку, індустріалізації суспільства, характерних для неї форм праці, матеріального виробництва тощо. Тематика практики стала відмінною рисою марксистської традиції Київської філософської школи, представники якої у 1970-х роках опублікували низку праць з цієї проблематики (див.: [Булатов, 1976; Иванов, 1977; Яценко, 1977]).

Іншим концептуальним напрямом, який визначають як «праве» чи «консервативне» розуміння практики, стала так звана теорія практик, яка є загалом умовним позначенням низки підходів, які беруть свій початок у таких дисциплінах, як со-

ціологія, антропологія, історія, філософія мови. На концепті «практики» засновані деякі конструктивістські та постструктуралістські концепції, у яких соціальна дія детермінується імпліцитними, неререфлексованими («фоновими») і надіндивідуальними «практиками» як символічними порядками і диспозитивами дії [Девятко, 2003: с. 61]. Останнім часом набула поширення спроба окреслити контури застосування цього поняття. Зокрема, російські соціологи В.Волков і О.Хархордін опублікували роботу «Теорія практик», в якій були виокремлені положення про практики таких науковців, як М.Гайдегер, Л.Вітгенштайн, Г.Райл, М.Полані, М.Мос, Н.Еліас, П.Бурдьє, М.Фуко, М. де Серто, Дж.Скот, А.Макінтайр, Л.Болтанскі, Л.Тевено, Б.Латур та Ж.Дельоз (див.: [Волков, Хархордін, 2008]). Оскільки «теорія практик» у цьому разі є лише назвою загального стилю багатьох досліджень кінця ХХ століття, дослідники спинаються на рівні опису процедур теорії практик. Автори відверто визнають, що намір виокремити основні теоретичні елементи, несучі конструкції теорії практик є марним або ж приречений на банальний результат [Волков, Хархордін, 2008: с. 33]. Однак вони пропонують виокремити дві ідеї, які допомагають окреслити «єдність практичної парадигми»: фоновий характер та «розкривальна» здатність практик [Волков, Хархордін, 2008: с. 17–24].

Поштовхом до консервативного розуміння практики стала англійська філософська традиція (Д.Г'юм, Г.Райл, М.Полані), яка наполягала на первинності навичок, практичного пізнання шляхом проб і помилок, виховання, відкидаючи схематичні правила та приписи [Г'юм, 2003; Райл, 1999; Полані, 1985]. Розуміння практики як фонового знання й уміння і як конкретної діяльності, що поєднує слова та дії, спирається на «консервативну» філософію Л.Вітгенштайна і М.Гайдегера. У Вітгенштайна практика, або «форма життя», задає умови осмислення повсякденної мови [Вітгенштайн, 1995]. Тобто мова в дійсності функціонує лише на тлі всієї сукупності практик, чинних у даній культурі. За цією схемою, будь-яке явище (вислів чи поведінку) можна інтерпретувати тільки через фонові практики навколо цього явища, оскільки вони разом є цілісною струк-

турую. Своєю чергою, М.Гайдегер виходить із того, що людина співвіднесена зі світом, її існування є «буттям у світі», яке характеризується уречевленням відносин між людьми. Гайдегер убачає укоріненість свідомості у практичному досвіді повсякденного життя [Хайдегер, 1997].

Як зазначає В.Волков, застосування концепції фонових практик дає змогу адекватно проаналізувати зміни суспільства, особливо пострадянського. Йдеться про те, що сукупність практик, прийнятих у даній культурі, створює те тло, яке надає дійсного сенсу ідеологіям і цінностям різного рівня, хоч би якого радикального перегляду вони зазнавали. Тому можливості суспільних перетворень лежать не у виробленні нового мислення чи нових цінностей, а у тривалій реконфігурації вже наявних практик або ж у запозиченні їх, яке ніколи не буває «чистим» [Волков, 1997b: с. 324]. Саме тому перенесення формальних демократичних інститутів у нові суспільства часто є проблематичним, оскільки, як зазначає В.Волков, демократія починає спрацьовувати лише після тривалої взаємної адаптації інститутів і практик, а формальні закони одержують своє дійсне тлумачення на рівні місцевих громадянських традицій, що склалися у процесі тривалої історії [Волков, 1997a: с. 16]. Звідси Волков виокремлює три способи зміни практик: артикуляція, реконфігурація і запозичення. Артикуляція – це коли певний стиль чи спосіб дії потрапляє у фокус уваги певного соціального актора, окреслюється, і завдяки цьому видається можливим його нормативне вираження і поширення в суспільстві. Тоді як реконфігурація передбачає, що певна практика чи аспект практики, який раніше був маргінальним, стає центральним. Запозичення передбачає перенесення певної практики на іншу діяльність. Через артикуляцію, реконфігурацію і запозичення наявні практики дають нові імена, переносять в інші контексти і пристосовують для виконання нових завдань [Волков, 1997a: с. 17–18]. Прикладом ілюстрації всіх трьох способів змін фонових практик є праця М.Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму»: чіткий опис (артикуляція) протестантської етики Франкліном, перетворення аскези з маргінальної на центральну практику (реконфігурація релігійних практик) та перенесення

(запозичення) цих практик у господарчу та професійну діяльність [Волков, Хархордин, 2008: с. 24].

Відмова від чітко детерміністських підходів (як марксистського, так і структурно-функціоналістського), які обмежують зумовленість соціального відповідно економічним чи ціннісно-культурним чинниками, спричинила появу низки нових ідей, за якими важлива чи вирішальна роль належить соціальним суб'єктам, котрі в перебігу повсякденних практик виробляють та відтворюють їх. У цьому ключі розвиваються теорії дії та структури, що спираються на близькі до концепту «практика» теоретичні поняття «традиція», «неявне знання», «ментальність», «світогляд», «колективне несвідоме» тощо. Натомість яскравими прикладами застосування власне поняття «практики» є напрацювання Е.Дюркгайма, М.Моса, М.Фуко, П.Бурдьє, Е.Гіденса, П.Штомпки та інших дослідників, що започаткували діяльнісно-структурну парадигму, яка висувала на передній план соціальні дії як фундаментальні для суспільства та водночас мала на меті дати інтегративний погляд на співвідношення структури і дії.

Вперше в такій площині на повторювані практики звернув увагу Е.Дюркгайм, який висновував основні категорії людської свідомості із соціального життя. У своїй праці «Первісні форми релігійного життя» Дюркгайм виступив з ідеєю, що джерело інтеграції соціальної групи криється не у самих віруваннях, а в ритуальних практиках, які й зумовлюють способи мислення індивідів у традиційних культурах [Дюркгайм, 2002]. Згідно з цим, суспільство формується завдяки спільно виконуваним ритуальним практикам, які породжують реальні соціальні сили. Дію цих сил учасники відчувають спільно, збираючись у групу. У колективних церемоніях зміцнюється відчуття солідарності групи. Під дією ритуальних церемоній формуються такі категорії мислення, як час, простір, класифікація, сила, причинність та тотальність. Тобто категорії мислення не даються через індивідуальний досвід, а стають доступними через досвід групи. На прикладі життя австралійських аборигенів Дюркгайм показує, які саме ритуальні практики формують основні категорії мислення [Дюркгайм, 2002: с. 281–386]. Так, обряд колективної

жалоби за померлими формує уявлення про причинність. Обряди імітації стимулюють появу категорії казуальності. Тотемічні ритуали пов'язані з класифікацією. Повторювані ритуальні практики, пов'язані з календарними обрядами, сприяють формуванню категорії часу. Характерно, що пояснення ритуальних актів формується вже після самої практики і здебільшого є вторинним. Ці пояснення на підставі запам'ятовування алгоритму дій набувають функцій радше легітимації їх, ніж мотивування проведення ритуалу. Внаслідок досить широкого трактування релігійних явищ праця Дюркгайма не лише спонукала розвиток досліджень соціальних аспектів релігії, а й надала поштовх вивченню інших антропологічних явищ, джерела яких почали шукати в повсякденних практиках.

У подальшому М. Мос розвинув ідею соціальних фактів, звернувши увагу на такі практики, як обмін дарами та тілесні техніки. Архаїчні колективні практики обміну подарунками виступають не тільки елементом зародження економічного життя, а ще й репрезентують особливості соціальних відносин у примітивних суспільствах. Три складові обміну — давати, отримувати і, на чому заострював увагу Мос, відшкодовувати — слугували опертям соціального порядку. Всі ці три обов'язки дотримувалися, оскільки ухилення від них могло призвести до втрати статусу і навіть до війни [Мосс, 1996: с. 83–216]. Водночас Мос звернув увагу на передання тілесних технік, які, подібно до Дюркгайма, він розглядав як колективні практики, позаяк тут спрацьовує не стільки індивідуальний досвід, скільки механізм престижного наслідування дітьми дорослих. Саме завдяки цьому відтворення технік тіла проходить успішно [Мосс, 1996: с. 242–263]. Таким чином, дослідження проєкції соціального на індивідуальне через буденні практики вивели антропологічні розвідки на соціологічний рівень, а звернення уваги на, здавалося б, повсякденні дрібниці сприяло пошуку соціальних аспектів цих явищ. Зокрема, Н. Еліас реконструював історичну динаміку повсякденних практик добрих манер, які асоціюються з «цивілізацією» чи «цивілізованістю». Завдяки цьому було простежено, як від часів Середньовіччя у своїх застільних манерах, тілесних потребах та емоційних станах люди поступово

дисциплінувалися та самообмежувалися, як з'явилися почуття сорому та самоконтроль над агресією [Елиас, 2001].

Постструктуралістський аналіз М.Фуко зосереджувався на змінах, крізь які пройшла влада, уgruntована на репресивних практиках, до статусу легітимної та загальноновизнаної. Його інтерес насамперед зосереджувався на дискурсивних практиках, під якими він розумів способи конституювання об'єктів через їх очевидний опис. Фуко намагався простежити історичну траєкторію Просвітництва у змінах, які відбувалися у здійсненні влади. Наприклад, досліджуючи покарання на Заході, Фуко стверджує, що перехід від практики публічних страт і тортур до практики позбавлення волі був радше не результатом еволюції від брутальності до цивілізації, а частиною загальних змін у напрямі до збільшення капіталовкладень влади у спостереження і детальний контроль над людьми у в'язницях. Подібні зміни заторкнули й контроль дітей у школах, робітників на заводах, солдат в армії [Фуко, 1998]. Тому розуміння таких операцій влади, на думку Фуко, можливе за умови фукусування уваги на певних практиках професійних покарань – спостереження, специфічні способи класифікацій. Практика в цій ситуації виробляє відчуття ідентичності та підкорення, одночасно формуючи та обмежуючи соціальних суб'єктів.

Надмірний схематизм прив'язки суб'єктів дій до наявних структур зумовив критичну реакцію П.Бурдьє на структуралістський метод дослідження і звернення до застосування феноменологічних та екзистенціалістських напрацювань. У своєму прагненні опанувати діалектику співвідношення соціальної структури і соціальної дії Бурдьє використовує поняття «габітус», що означає систему органічних або ментальних диспозицій і неусвідомлюваних схем мислення, сприйняття і дій, які засвоюються кожним індивідом шляхом первинної соціалізації і визначають його орієнтацію в соціальному просторі. У теорії габітусу Бурдьє виходить із принципу об'єктивної відповідності форм габітусу соціальним групам і класам. Саме габітус пов'язує практики дієвців та об'єктивні суспільні структури. Звідси – практики виводяться з габітусом і подією, котра

може активізувати габітус. Габітус, за Бурдьє, є одночасно системою схем виробництва практик і системою схем сприйняття та оцінювання практик [Бурдьє, 2003]. Соціальні практики в цьому випадку є важливою ланкою у здійсненні продукування і відтворення соціальних відносин, тому розглядаються як основа відтворення суспільства. Бурдьє зазначає, що «якби в основі практик лежала генеруюча формула (яку ще слід сконструювати, обґрунтовуючи її), тобто ансамбль водночас незалежних та когерентних аксіом, то практики, продуковані відповідно до добре усвідомлених *правил* їх генерування, виявилися б позбавленими того, що власне і робить їх практиками, тобто непевності та розпливчастості, які є наслідком того, що в основі практик лежать не свідомі та стабільні правила, а практичні схеми, самі в собі непрозорі, які постійно змінюються відповідно до логіки ситуації, точки зору (практично завжди окремої), яку вони ж і нав'язують і т.п.» [Бурдьє, 2003: с. 24]. Сам П.Бурдьє не обмежився лише теоретичним викладом своїх ідей. У праці «Відмінність: соціальна критика судження смаку» він наводить результати емпіричного дослідження повсякденних класифікацій смаку різних соціально-професійних груп. На підставі цього було виявлено, що смаки та практики культурного споживання генеруються позиціями в соціальній структурі, а соціальна стратифікація визначається групами класифікаторів, які класифікують реальність подібним чином [Bourdieu, 1984: p. 501–533].

Таким чином, практика є посередником між габітусом і соціальним світом. З одного боку, саме через практику габітус є створеним, з іншого – саме в результаті практики створено соціальний світ. Бурдьє вирізняє посередницьку функцію практики, коли він визначає габітус як систему структурованих і структурувальних диспозицій, конституйовану практикою і постійно націлену на практичну функцію. Поки практика має тенденцію формувати габітус, габітус, своєю чергою, слугує для того, щоб уніфікувати і водночас створити практику. Незважаючи на те, що габітус є інтеріоризованою структурою, яка обмежує мислення та вибір дії, він не детермінує їх. Саме ця відсутність детермінізму є головною відмінністю концепції Бурдьє від положень структуралістів.

Концепція Бурдье була застосована колективом американських соціологів на чолі з І.Селеньї, який досліджує особливості постсоціалістичних трансформацій. Зокрема, формування соціалістичного статусного порядку він пов'язує з відсутністю досвіду буржуазної гегемонії та закоренілістю системи патронату в Центральній-Східній Європі. Відтак, комуністичні кадри часто походилися подібно до докомуністичного дворянства, оскільки це була одна з небагатьох моделей поведінки, доступних для копіювання. Дворянський стиль, як ідея панування, після комуністичної революції втілювався у практиках та уявленнях соціальних акторів, у чийх біографіях відбився перехід від докомуністичного до комуністичного суспільства. Виходячи з цього, висловлено припущення, що посткомуністичні підприємці, своєю чергою, певною мірою наслідували комуністичних функціонерів через відповідні практики клієнтелізму [Селеньї, Эял, Тоунсли, 2008: с. 61].

Проблему поєднання соціальної структури і діяльності розв'язує Е.Гіденс, який спробував осмислити, яким чином у процесі соціальної взаємодії формуються соціальні структури, що впливають на індивідуальну дію. Власне термін «структурація» був введений Гіденсом для позначення результату взаємодії наявної соціальної структури з діяльністю конкретного індивіда. Саме реальний зв'язок між соціальною структурою і особистістю Гіденс пропонує виражати поняттям соціальна практика (*social practice*)¹. Згідно з теорією Гіденса «предметом соціальних наук є не досвід індивідуального актора і не існування якої-небудь форми соціальної тотальності, а соціальні практики, впорядковані у просторі та часі. Соціальні дії людей циклічні подібно до деяких самовідтворюваних природних явищ. Це означає, що вони не створюються соціальними акторами, а лише постійно відтворюються ними, причому ті ж самі способи, за допомоги яких люди реалізують себе як актори» [Гіденс, 2003: с. 40].

¹ Надалі поняття “практика” та “соціальна практика” у моєму дослідженні використовуються як тотожні.

На відміну від Бурдьє, який структурування поведінки та системи орієнтацій виводив переважно зі сфери діяльності, Гіденс акцентував увагу на когнітивній складовій індивідуальної діяльності, ввівши поняття практичної свідомості та дискурсивної свідомості. Саме ці компоненти та ще підсвідомі мотиви є складниками трирівневої моделі актора. Відтак, соціальні практики являють собою поведінкові та інституціональні зміни практичної свідомості, які, укорінюючись, створюють інститути. Тому процес формування соціальних практик є виявом подвійної природи соціальної структури, яка одночасно є як творцем, так і результатом поведінки людей. Таким чином, структури організують і формують соціальну дію, водночас структури є невіддільними від соціальних практик, які, власне, включені у продукування і перепродукування структури [Гидденс, 2003: с. 38–88]. Поряд з тим повторюваність дій, локалізованих в одному просторово-часовому контексті, сприяє тому, що поступово (у ситуаціях, віддалених у просторі та часі) непередбачувані (з погляду включених у первісну діяльність акторів) наслідки стають впорядкованими і стандартними, тобто інституціалізованими [Гидденс, 2003: с. 55]. Головна відмінність між висновками Бурдьє і Гіденса полягає в тому, яке значення кожен надає свідомим намірам соціальних акторів. Для Гіденса актори рефлексивні, вони здатні міркувати над своїми діями й ідентичностями, здатні діяти згідно з їхніми намірами. Звідси рефлексивність акторів є аспектом соціальної дії і, таким чином, істотним елементом, що потенційно піддається трансформації та структурації.

Дещо відмінний шлях від підходу П.Бурдьє шлях стосовно класоутворення запропонували Л.Болтанські та Л.Тевено, які емпірично дослідили, як соціальні актори оцінюють людей та речі в ті способи, що уявляються їм більш легітимними, ніж інші. На відміну від Бурдьє, який у своєму дослідженні спирався на класифікаційні преференції респондентів, Болтанські й Тевено провели низку експериментів з виявлення реальних практик класифікації. Для цього респондентам, яких для підсилення дискусії ділили на контрастні за соціальним походженням пари, давали завдання логічно упорядкувати картки

із записами про зайнятість та освіту індивідів. У результаті експерименту було виявлено, що люди схильні класифікувати більш ретельно ті соціальні позиції, які для них є близькими, натомість особливі випадки (наприклад, низькокваліфікована робота, але наявна вища освіта) створюють труднощі для респондентів (див.: [Хархордин, 2007: с. 33–34]). Отже, класифікація будь-якої людини чи ситуації у зрозумілих респондентах термінах є повсякденною практикою. Натомість класифікація незнайомих соціальних позицій та ситуацій потребує більших витрат часу та ресурсів. Така класифікація відіграє головну роль у сприйнятті соціальними акторами діяльності інших акторів і, на цій підставі, координації своєї поведінки.

З метою узагальнення та систематизації наведених вище концепцій практик А. Реквіц відносить теорію практик до культуральних теорій, відмінність яких від теорії раціональної дії та функціоналізму полягає в поясненні й розумінні дій у реконструкції символічних структур знання, що дає змогу агентові інтерпретувати світ відповідно до певних форм і поводитись відповідним чином. Тобто соціальний порядок не з'являється як продукт взаємного дотримання нормативних очікувань, а є вбудованим у колективні когнітивні та символічні структури, в «загальні знання», на підставі яких у соціально узагальнений спосіб приписуються значення всьому світові [Reckwitz, 2002: р. 245–246]. Реквіц пропонує відрізнити «практику» і «практики», наводячи приклад корисної відмінності в німецькій мові між Praxis і Praktiken. Зокрема, «практика» (Praxis) в однині є суть виразний термін для опису всієї людської діяльності (на відміну від теорії і просто мислення). Натомість «практики» в сенсі теорії соціальних практик є рутинізованим типом поведінки, який складається з кількох елементів, поєднаних один з одним: форм тілесної діяльності, форм розумової діяльності, «речей» та їх використання, фонових знань у формі розуміння, ноу-хау, станів емоцій та мотиваційних знань [Reckwitz, 2002: р. 249]. Автор закликає розробляти теорію практики з більшою філософською наполегливістю і в той же час не відмовлятися від емпіричних розвідок, соціального та культурального аналізу, що у майбутньому може дати цікаві сюрпризи [Reckwitz, 2002: р. 259].

Австрійський філософ Т.Шацкі, спираючись на праці Вітгенштайна, розвиває критичний погляд на тезу, згідно з якою правила детермінують соціальний порядок. Автор намагається показати, що самі по собі правила, формулювання не здатні вказувати людям, що робити і як вчиняти у певних ситуаціях. Роль різних формулювань та правил людського життя узаasadнена на способах реагування в певних контекстах, а саме на звичаях. Звичаї формують практику, або набір можливостей зв'язної (відповідної) поведінки. Шацкі виокремлює два типи практик, які є певними способами робити та говорити (doings and sayings) у певному контексті. Перший тип названо «розсіяними» (dispersed) практиками, які можуть виникнути в різних соціальних умовах (наприклад, практики опису, впорядкування, додержання правил, пояснення, анкетування, звітування, уявлення). Другий тип представлений «інтегративними» (integrative) практиками, які являють собою конкретну сферу суспільного життя (наприклад, практики ведення сільського господарства, ділові, релігійні, рекреаційні, викладацькі практики тощо) [Schatzki, 1996: p. 91–110].

Поняття практики широко застосовує П.Штомпка у своїй теорії соціального становлення, у якій розкривається сутність історичних змін [Штомпка, 1996: с. 268–292]. Він розрізняє два рівні соціальної реальності: рівень індивідуальності та рівень тотальності. Водночас кожен із цих рівнів може існувати у двох реальностях — як потенційна можливість і в дійсності. Таким чином, утворюється чотириланкова модель. На тотальному рівні в якості потенційної можливості виступає структура, в якості дійсності — оперування цих структур. На рівні індивідуальностей потенційним суб'єктом є агент, який на рівні дійсності мусить діяти. Штомпка пропонує вирізняти третій, проміжний рівень, який розміщується між рівнями тотальностей та індивідуальностей. Для цього він використав термін «практика» як дійсний прояв соціальних інститутів. Практика є «місцем зустрічі» операцій і дій, діалектичним синтезом того, що відбувається в суспільстві, і того, що вчиняють люди. У практиці поєднуються оперувальні структури та дійові агенти, тому практика — це комбінований продукт моменту операцій (на рівні

тотальностей) і напрямку дій [Штомпка, 1996: с. 273]. Іншими словами, практика зумовлена як фазою функціонування, досягнутою суспільством, так і поведінкою індивідів чи груп. Водночас для обох цих рівнів практика – це нова якість, яка закріплена вертикально у двох поняттях моделі – операції та дії. Таким чином, якщо діяльність належить до модусу потенційної можливості, то практика – до прояву дійсності. Перебуваючи на одному рівні з практикою, діяльність продукує потенційні можливості для практики.

Модель соціального становлення виявляється через вплив природного середовища. Природа виробляє періодично мінливі умови, і водночас – умови для взаємодії людської діяльності та практики. Вона створює поле для можливої актуалізації діяльності, але завдяки практиці це поле може бути модифіковане через «внутрішнє середовище» – тренування, розумові вправи, вироблені навички. Штомпка наводить причинний ланцюжок соціального становлення: в певний час практика оформлює дію, яка виявляється пізніше; ця дія актуалізується у вже змінній практиці, й увесь процес повторюється нескінченно. Отже, якщо в результаті діяльності виникають якісь події, то вона дістає відображення в новій практиці, яка, своєю чергою, поєднує діяльність нових структур і дії нових суб'єктів. Далі нова практика починає аналогічний цикл, який, змінюючи структури та суб'єкти, модифікує діяльність і способи її реалізації, що спричиняє появу наступного, модифікованого виду практики. Ця послідовність продовжується нескінченно, виробляючи постійно накопичувані зміни суспільства [Штомпка, 1996: с. 284–290].

У цьому ж ключі Т.Заславська визначає поняття соціальні практики як «стійкі системи взаємопов'язаної та взаємно орієнтованої ролевої поведінки індивідів, організацій і груп, що мають масове поширення і вкорінення у соціокультурних нормах» [Заславская, 2004: с. 214]. Сстійкі соціальні практики Заславська уявляє як конкретні *форми існування* і функціонування суспільних *інститутів*. «З інститутами вони співвідносяться як форма зі змістом або як явище із сутністю, що визначає характер їхнього зв'язку» [Заславская, 2004: с. 214]. Тому формою реалізації кожного соціального інституту слугує сукуп-

ність відповідних практик. Однак, оскільки інститути завжди глибші за свої форми, конкретні практики можуть за певних умов змінюватися, не порушуючи сутності інститутів. І лише у разі вагомій зміні сукупності соціальних практик можна говорити про істотні перетворення інституту. Це дає підстави поділяти соціальні практики на інституціоналізовані та неінституціоналізовані. У першому випадку йдеться про масові та значущі комплекси поведінки, які утворюють ядро життєдіяльності суспільства і його основних підсистем. Натомість у другому випадку йдеться про менш поширені, спорадичні, недостатньо засвоєні та невнормовані практики, які часто становлять периферію суспільного життя [Заславская, 2004: с. 216]. Таким чином, інституціональні зміни інтерпретуються за таким логічним ланцюгом: *масові дії і взаємодії – неінституціоналізовані практики – інституціоналізовані практики – комплекс взаємопов'язаних практик – інститут (трансформація інституту)* [Шабанова, 2006: с. 72]. Це дає змогу точніше простежити глибину, потенціал і перспективи інституціональних зрушень у певній сфері соціальних відносин.

У пострадянській соціології поняття «практики» та «соціальні практики» часто застосовують, описуючи масові девіантні дії, які називають нелегальними, тіньовими, неправовими практиками [Соболев, Кобзин, 2003; Попова, 2000: с. 71–74; Шабанова, 2004]. З іншого боку, соціальні практики є, поряд із соціальними інститутами, суспільними цінностями та чеснотами, складовою громадянського суспільства, соціологічну концепцію якого запропонував В. Степаненко. До соціальних практик він відносить суспільну активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянське залучення до добровільних суспільних, почасти неформалізованих та «віртуальних» об'єднань, знання місцевих та загальнонаціональних новин; правову культуру і вміння застосувати правозахисну та судову систему; діяльність незалежних правозахисних недержавних організацій; лобіювання суспільнозначущих ініціатив [Степаненко, 2001: с. 169–182].

Водночас часто поняття «практика» застосовують, щоб змалювати практичний результат ідентифікації. Соціокультурні ідентичності пов'язують із відповідними ідентифікаційними

практиками. Вважається, що різноманітні ідентичності – національні, етнічні, політичні, соціальні, культурні, релігійні, професійні, локальні, регіональні, групові, особистісні та ін., є чи намагаються стати легітимними й бути продукованими у відповідних ідентифікаційних практиках [Соціокультурні ідентичності та практики, 2002: с. 8; Степаненко, 2002: с. 194–208]. Зокрема, існує думка, що практики догляду за домашніми тваринами (animal practices) можуть структурувати і відображати ідентичність і соціальні відносини. Так, виявлено, що практики голубівництва турецьких емігрантів у Німеччині зміцнюють турецьку етнічну належність в еміграції [Jergolmask, 2007]. Сучасні дослідження проблем соціальної структури, на думку С.Макеєва, фокусуються на ідентифікаційних практиках, які «можна трактувати як знову й знову повторювані спроби індивідів і груп розмістити себе в неоднорідному просторі, переконатись у стабільності належності до реальних і уявних спільнот, знайти переконливі підтвердження відповідності між “зовнішніми” та “інтерналізованими” структурами, тобто між соціальною структурою і “габітусом” (Бурдьє)» [Макеєв, 1999: с. 215–216].

Останнім часом набула поширення інтерпретація соціальної практики як інноваційної діяльності, що безумовно є відлунням марксистського бачення цього поняття. Так, у дослідженнях соціальних практик у сфері економіки, права, політики здебільшого роблять акцент на інноваційно-адаптаційному характері трансформаційної активності [Заславская, 2004: с. 244–246]. У цьому ключі важливою є думка Ю.Резніка, який визначає соціальну практику як діяльність людей, спрямовану на зміну якості їхнього соціального середовища (життя) відповідно до їхніх настанов (інтенцій), соціального капіталу та інших ресурсів. Він наводить схему інтенційно-діяльнісного аналізу етапів соціальних практик: актуалізація соціальних проблем → активізація соціальних інтенцій → визначення варіантів вибору моделей зміни соціального життя → організація продуктивної й узгодженої взаємодії [Резник, 2008]. Отже, зосередження уваги на детермінантах соціальних практик, їх вивчення та систематизація є визначальними у подальшому розробленні концепції практики.

Особливий наголос на категорії практики як чуттєво-предметної діяльності людей робить І.Попова. Аналізуючи концепції практики, вона доходить висновку, що постструктуралістські концепції недостатньо пояснюють предметно-речовий характер практики. На думку Попової, під практикою слід розуміти предметну діяльність: сукупність навичок поводження з різними предметами, використання певного «інструментального спорядження», наявність чи відсутність у діяльності тих чи інших «речей», фізичну взаємодію. Звідси практика — це не просто місце перетину інститутів та агентів дії, а й дії, що задаються речовим, чуттєво-предметним середовищем. Попова вважає, що найбільш чітко і послідовно предметно-речовий характер схоплено у марксистській концепції соціальної практики, саме таке розуміння має найбільше евристичне значення [Попова, 2000: с. 71–75]. Водночас вона вказує на те, що соціальна практика як безпосередня предметно-практична діяльність зумовлена реальними умовами життєдіяльності, спрямовується інтересами дійових осіб і груп і є джерелом зародження і закріплення нових інтересів і соціальних уявлень, які, зокрема, визначають ставлення до владних структур. На думку Попової, саме соціальна практика є основою легітимації і будь-якого різновиду згоди, саме в процесі реформувальної практики утверджуються або ж втрачають своє значення соціальні уявлення. Тому вивчення соціальної практики дає змогу пояснити, який варіант згоди характерний для суспільства і чому ідеї реалізуються так, а не інакше. Тією чи іншою мірою ці уявлення, які функціонували на зорі реформування радянського суспільства, забезпечували підтримку реформаторських ідей, оскільки соціальна практика передперебудовного періоду вирізнялася відчутно «тіньовим» характером [Попова, 2003: с. 131]. Відносно стабільності та феномен суспільної згоди між «верхом» і «низом», які мали місце у пострадянських суспільствах за відсутності легітимності влади, Попова вбачає у принциповій подібності механізмів збагачення і виживання — обидва значною мірою мають «тіньовий» характер і не є засобами досягнення «суспільного блага». Отже, відповідно до цього слід оцінювати й інтеграцію суспільства, здійснювану на такій основі [Попова, 2000: с. 133–134].

У контексті емпіричних досліджень поняття практики часто застосовують, коли відображають фактологічні судження респондентів, тобто ті факти, події, що відбулися або зазвичай відбуваються у житті людини за певний час. Зокрема, у методичному плані часто це поняття операціоналізують як змінну. Наприклад, виховні практики батьків індивіда (Parenting Practices), які об'єднують у собі прагнення і вимоги батьків; практики студентського життя (Student-Peer Practices), що відображають набуті навички та соціальний капітал [McFarland, Thomas, 2006]. Поняття також вживають щодо політичної сфери: зокрема, вивчаються інституціоналізовані та неінституціоналізовані практики політичної участі [Ganuza, Francés, 2008]. В українській соціології усталюються поняття, що описують реальну поведінку у певній сфері: маскувальні адаптивні практики [Лобанова, 2004], мовні практики [Резнік, 2002], культурні та культурно-дозвілєві практики [Скокова, 2003; Скокова, 2004; Цимбалюк, 2005], пов'язані зі здоров'ям і хворобою життєві практики [Нечушкіна, 2007], освітянські практики [Піддубний, 2004], екологічні практики [Бевзенко, 2006], комунікативні практики [Лычковская, 2007], інноваційні та традиційні професійно-трудоі, фінансові, споживчі та соціокультурні повсякденні практики [Коваліско, 2010] тощо.

Поняття «практика» належить до категорії понять, уgruntованих на дії, таких як діяльність, активність, поведінка, соціальна дія, стиль життя. Так, поняття активності в літературі найчастіше визначають як певну характеристику діяльності, тип діяльності, її характер. Ідеться про інтенсифікацію діяльності. В іншому випадку під активністю розуміють міру діяльності, тобто посилену ініціативну діяльність. Іноді, коли розглядають суспільну активність, мають на гадці якість особистості, втілювану в діяльності [Социальная активность специалиста, 1983: с. 5]. Специфіка соціальної активності виявляється в ініціативності та інтенсифікації діяльності особистості. Однак, незважаючи на спорідненість понять активності та практики через прояв їх у діях, інтерпретація активності, на відміну від практики, не виключає одноразовості соціальної дії.

Порівнюючи обсяги понять «активність», «діяльність», «поведінка людини», В.Тихонович пропонує їх розташовувати у

наведеній вище послідовності, оскільки активність може бути не тільки матеріальною, а й ідеальною (духовною), а діяльність охоплює як фізичну, так і розумову працю та інші форми (психічна діяльність тощо). Натомість поведінка є такою формою активності, яка обов'язково реалізовується зовні, у вчинках, стосунках, ситуаціях, діях і є одним із способів втілення діяльності. На думку Тихоновича, діяльність може детермінуватися не тільки потребами та інтересами, а й примусом. Поведінка ж людини є результатом особистісного вибору (усвідомленого чи неусвідомленого), вона завжди пов'язана зі ставленням суб'єкта до об'єкта діяльності [Тихонович, 1983: с. 37]. У поясненні соціальної дії також звертають увагу на об'єкт цієї дії, при цьому М.Вебер наголошує осмислену орієнтацію на співвіднесенні дії з іншими суб'єктами, Т.Парсонс — орієнтацію на соціальні норми. Тобто ці поняття здебільшого схоплюють адаптацію суб'єкта до зовнішнього світу, а не інновацію. Своєю чергою, Р.Мертон визначає форму пристосування як таку інновацію, що узгоджується з цілями суспільства, але використовує ефективні та водночас інституціонально заборонені засоби досягнення цілі, відкидаючи соціально схвалювані способи їх досягнення. На думку Мертона, варто з'ясувати, які особливості соціальної структури сприяють інновації, викликаючи частіше девіантну поведінку в одній соціальній верстві й рідше — в іншій [Мертон, 2006: с. 256–257]. У цьому випадку поняття «неінституціоналізовані практики» цілком може слугувати для відображення характеру інноваційності.

Отже, можна зробити висновок, що у філософській літературі розрізняються два напрями інтерпретації практики. Консервативне розуміння практики робить акцент на тому, що соціальна дія детермінується імпліцитними, «фоновими» і надіндивідуальними «практиками» як символічними порядками і диспозитивами дії. Водночас підкреслюється значення практичного досвіду, традиційних навичок та рутинізації дії, які відіграють вирішальну роль у втіленні нових ідеологій та інститутів. Ліва, марксистська ідея революційного «праксису» підкреслює роль активності людини у перетворенні світу, пріоритет дії над думкою. Саме це трактування, на мою думку,

слід використовувати у подальшій концептуалізації аспекту суб'єктності індивідів у громадсько-політичній сфері.

Наявне розмаїття інтерпретацій поняття «практика» розмежовує лише бачення механізмів продукування усталеної поведінки людей, натомість простежується спільне бачення цієї категорії як однієї з центральних у суспільних науках для позначення сукупності соціальних дій, які зумовлюють нові способи мислення індивідів у традиційних культурах (Е.Дюркгайм), формують відчуття ідентичності та упорядковують соціальні відносини (М.Мос, Н.Еліас, М.Фуко), визначають як конфігурацію соціальної структури, так і форми соціальних інститутів (П.Бурдьє, Е.Гіденс, П.Штомпка, Т.Заславська). Описувана в антропологічних розвідках ритуалізована практика стала не лише знарядям для дослідження релігійних культів, а й змістовним матеріалом для розуміння багатьох дій та вчинків, у які залучені люди. Зрештою, напрацювання суб'єктивістських концепцій практики, застосовані у прикладному значенні, вможливають продуктивну концептуалізацію соціальної практики як моделі засвоєння навичок, моделі навчання. Водночас співвіднесення досліджуваного поняття з низкою інших виокремлено такі характерні риси соціальної практики, як інноваційність та повторюваність.

1.2. Громадянські практики у просторі публічної сфери

У соціологічних дослідженнях поведінкових форм взаємодії громадян із політичною системою зазвичай використовують поняття політичної участі. Більшість із форм політичної участі є проявами відстоювання власних інтересів і вподобань. Однак деякі форми політичної участі, наприклад, голосування на виборах чи референдумах, не мають характеру інноваційних дій громадян. Електоральну поведінку можна вважати актом волевиявлення, однак відносити цю дію до інноваційних виявляється проблематичним, оскільки як вибори, так і можливість голосувати найбільш чітко задані інституціональними чинниками (навіть у країнах, де відсутнє громадянське суспільство),

і ці чинники не залежать суто від волі окремої особистості. Концепція політичної участі загострює увагу саме на *політичній* формі дії. Часто до складових політичної участі відносять ціннісні орієнтації як важливі джерела участі. Також політична участь, поряд з поведінковими формами, передбачає пізнавальну залученість (див.: [Клюєнко, 2005]). Зокрема, критеріями політичної участі вважають рівень політичного інтересу чи апатії, членство в партії, розуміння політичних проблем тощо. Тому не дивно, що досі точаться дискусії, чи потрібно до політичної участі крім діяльності, спрямованої на врядування, включати, наприклад, соціальну участь (звернення до неpolітичних інститутів). Отже, існує потреба у застосуванні нових понять, які б могли адекватно відтворити елементи інноваційності, усталеності та повторюваності громадянської активності, акцентуючи увагу не тільки на її політизованих формах.

Застосування поняття практики, яке окреслює фактичну поведінку громадян, що спрямована на здобуття додаткових соціальних ресурсів та відстоювання своїх інтересів, стає доречним, позаяк це поняття відтворює аспект повторюваності та відтворюваності поведінки, тоді як випадкова чи ситуаційна поведінка не може стати підґрунтям політичної інституціоналізації суспільства. Застосовуючи поняття практики, Дж.Александр у своїй концепції культурної соціології закликає розуміти проблему інституціоналізації громадянського суспільства у двох сенсах: 1) як зумовлювану об'єктивно частковим та суперечливим характером процесів унормування та втілення у суспільній практиці ідеалів громадянського суспільства і 2) як спричинювану неминучим розривом між нормативністю і фактичністю (Ю.Габермас), між уявленнями про ідеальне справедливе суспільство («те, що має бути») і реальними суспільними практиками, що насправді поєднують «добре» і «зле» [Степаненко, 2006: с. 18]. Як зазначає В.Степаненко, «громадянське суспільство в адекватному сенсі — це не лише сфера політичних маневрів та взаємин політичних еліт. Це передусім — повсякденні рутинні практики соціальної взаємодії громадян або, як сказав би французький соціолог П.Бурдьє, деякі особливості “фабрик соціальності”, які вможливають (чи внемож-

ливають) оцінювання певного суспільства як *громадянського*» [Степаненко, 2005b: с. 84–85]. Всі ті процедури та дії громадян, які забезпечують їхню суб'єктність у політичному та соціальному житті, є дієвими елементами функціонування громадянського суспільства. На думку Т.Шманкевич, оперування поняттям «громадянські практики» дозволяє вивести із глухого кута дискусію про громадянське суспільство, оскільки останнє при такому підході розглядається вже не як певний абстракт, ідеал, до якого варто прагнути, а як конкретний процес, що проходить у визначеному контексті [Шманкевич, 2006: с. 129–136.]. Через громадянські практики виявляється феномен громадянськості – усвідомлення громадянином своїх прав та обов'язків у житті країни, створення умов для якнайповнішого розкриття всього потенціалу людини, її творчого самовираження. Інтенсифікація людського чинника дає змогу ефективніше розв'язувати суспільні проблеми. Громадянські практики, крім неелекторальних форм політичної участі, передбачають членство у громадських організаціях, участь у справах місцевої громади та різного роду контактування з установами чи організаціями. Отже, поняття громадянських практик позначає сукупність дій, зумовлених різними детермінантами; усталюючись і поступово заповнюючи неінституціоналізований простір, вони здатні трансформувати політичні структури і соціальні відносини. При цьому йдеться лише про фактичні дії, а не ставлення до них.

Якщо простежити логіку формування суб'єктності громадянських практик, то такі поняття, як «громадянська активність», «громадянська діяльність», «громадянська поведінка» та «громадянські практики», за обсягом і мірою складності слід розташовувати у вище поданій послідовності. Тобто будь-яка громадянська дія у разі інтенсифікації її та виявлення ініціативності переростає у громадянську активність. Водночас сукупність громадянських дій, зумовлених потребами та спрямованих на досягнення цілей, є громадянською діяльністю, яка може бути як внутрішньою (психічною), так і зовнішньою (фізичною). Громадянська діяльність може детермінуватися не тільки потребами та інтересами, а й примусом, натомість громадянська

поведінка є зовнішнім проявом діяльності, результатом особистісного вибору (усвідомленого чи неусвідомленого), вона завжди пов'язана зі ставленням суб'єкта до об'єкта діяльності. І нарешті, коли громадянська поведінка набуває рис відтворюваності та повторюваності, то можна говорити про громадянські практики. Використання цих понять в теоретичних та прикладних дослідженнях відобразатиме зміст суб'єктності громадянської дії, виокремлений їхніми авторами. Оскільки теоретичний та емпіричний аналіз передбачає розгляд фактичних дій у громадсько-політичній сфері, то є доцільним використання поняття громадянської активності, яке адекватно охоплює можливий обсяг інформації про зміст громадянської дії.

Подвійне значення концепту «громадянського суспільства» як мережі асоціацій вільних громадян, що взаємодіють між собою суто на ґрунті власних інтересів, веде свій родовід від німецького «bürgerliche Gesellschaft», оскільки термін «bürger» означає одночасно як мешканець міста, а пізніше представник класу власників, так і громадянин. Ця подвійність, хоча і вносить певну плутанину в аналіз текстів дослідників громадянського суспільства, все ж є не випадковою, оскільки зародження незалежних від держави соціальних відносин поширювалося через бюргерську верству – аналог сучасного середнього класу. Саме тому Ю.Габермас у своїй *теорії публічної (громадської) сфери* робить історичну реконструкцію моделей громадянських відносин, простежуючи еволюцію – зародження, формування та інституціоналізацію – простору відкритого публічного спілкування. Публічною сферою в цьому випадку є неформальна мережа для обміну інформацією та опініями, яка відтворюється через комунікативну дію. Крім цього публічна сфера розглядається не тільки як комунікативний простір, а й як політичний інститут, який артикулює спільні інтереси шляхом раціональної дискусії, виробляючи при цьому громадську думку з певних питань. Габермас показує, за яких умов і яким чином громадська думка активних верств населення щодо суспільних проблем почала впливати на ухвалення політичних рішень [Габермас, 2000]. Іншими словами, йдеться про визначення, за яких історичних умов простір громадянських практик розширюється

настільки, що вони стають дієвим інструментом впливу на політичне та соціальне життя країн Західної Європи.

У період Середньовіччя домінує репрезентативна публічність, яка мала ознаки статусних атрибутів шляхетної поведінки при дворі. Із розвитком ранньокapіталістичних відносин розпочинаються процеси централізації європейських держав, які прагнуть наповнити казну. Це спонукає владу вести інформаційну політику через пресу. Об'єктом цієї політики є «публіка» (укр. «громадськість»), центральне місце у якій посідає верства «бюргерів», до яких входять як підприємці та представники торгового і фінансового капіталу, так і юристи, лікарі, священники, офіцери, професори та шкільні вчителі. З часом ця верства починає усвідомлювати свою самодостатність, відокремленість від держави та стає суб'єктом зароджуваної громадянської відкритості як сфери згуртованих у публіку приватних осіб [Габермас, 2000: с. 67–71]. Таким чином, виокремлення економіки у приватну сферу зумовило виокремлення простору громадянських практик бюргерської верстви у сферу публічного життя. Разом з тим існувала національна специфіка у формуванні громадської публічності, оскільки в кожній країні, на думку Габермаса, відповідно до соціальних норм, які вже склалися, нове суспільство шукало особливих шляхів для вираження своїх ідей та інтересів [Габермас, 2000: с. 102–119]. Зокрема, у пореволюційній Англії протистояння, поширене у сфері капіталу, виносить політичну боротьбу на арену публічності. Набуває сили незалежна політична журналістика. Вже у другій половині XVII століття з'являються клуби та кав'ярні, які стали осередком дискусій на політичні теми. Поступово інституціонувалися такі прояви громадянських практик, як регулярні громадські мітинги, підписання масових петицій. З'являється велика кількість політичних об'єднань. Це спонукало англійський парламент брати до уваги громадську думку, змушувало до більшої відкритості у своїй діяльності, зокрема дозволяти присутність журналістів на парламентських дебатах. У Франції лише з революцією з'являються політичні клуби, відкриті парламентські слухання, бурхливо розвивається політична преса. І зрештою, важливі елементи громадської відкритості були

закондавчо легалізовані «Декларацією прав людини і громадянина» та Конституцією 1793 року. У Німеччині політично резонерська публіка зосереджувалася переважно в читацьких товариствах, в яких основною публікою були міщани та бюргери.

Публічна сфера, незважаючи на формальну доступність, фактично була досяжною власне для породженої ранньобуржуазними відносинами «освіченої громадськості», яка володіла потрібною культурною компетентністю. Цю компетентність забезпечували вища освіта та майновий ценз. Однак у результаті ширшого доступу мас до політичного життя вже в середині XIX століття виразником громадської думки дедалі частіше стають політичні партії, що призвело до витіснення раціонального критичного дискурсу різними пропагандистськими технологіями задля формальної згоди мас з рішеннями, ухваленими на рівні держави та великих корпорацій. Для розв'язання проблеми відродження публічної сфери та здатності до раціонального дискурсу Габермас пропонує формувати публічну сферу на основі інтелектуальної еліти, тоді як масам відводиться роль загального схвалення або несхвалення.

Отже, справжнє функціонування інститутів громадянського суспільства виявляється через поведінку людей, яка певний час відтворюється і впроваджується у життя, устаюється. Саме завдяки такій поведінці громадяни повідомляють про свої інтереси владу й соціальні установи, спонукаючи їх звернути на це увагу. Слід пам'ятати, що поняття «громадянин», «громадянський», «громадянськість» походять від українського слова «громада», яке від часів Середньовіччя в первісному значенні означало позаземельне селянське об'єднання (рос. «община»), а також збори членів цього об'єднання. У 60–90-х роках XIX століття громадами називалися культурно-просвітницькі організації української ліберально-буржуазної інтелігенції, які функціонували в Києві, Харкові, Полтаві та Чернігові. У подальшому поняття громади з огляду на його етимологію відображало спільноту, організовану групу людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів тощо, які ставлять перед собою певні спільні завдання [Громада, 2005]. Ідеться про свідоме та активне

громадянство, яке має місце у разі, коли етатистська ідентичність, ідентичність підданства збалансована та скоригована впливом самоорганізаційних механізмів громадянського суспільства. При цьому індивідуальне сприйняття громадянства як не суто формальної характеристики набуває поширення тоді, коли взаємовідносини держави та її громадян набувають рис уявного суспільного контракту – громадянська лояльність до держави та свідомо ідентифікація із нею в обмін на соціальний захист та захист прав і свобод.

Аналогічним чином Ч.Тейлор визначав ранньобуржуазні відносини в економіці та формування публічної сфери як основні передумови становлення громадянського суспільства. Як зазначає Тейлор, «саморегульована економіка і громадська думка – це два шляхи, якими суспільство може дійти до певної єдності чи координації поза межами політичних структур. Вони втілюють ідею Лока, яка, своєю чергою, має середньовічні корені, що суспільство має свою власну ідентичність поза політичним виміром. З цього випливає, що політична влада повинна поважати автономію суспільства в тих сферах, де вона дістає прояв» [Taylor, 2006: р. 95]. Ринкова економіка як головний саморегульований та незалежний елемент суспільства формує самостійних підприємців. Однак інший важливий елемент модерного суспільства – це публічна сфера, яка невіддільна від такого феномена, як громадськість. Поняття «громадськість» позначає те, що становить спільну зацікавленість, спільний інтерес. Тому в публічній сфері формуються загальні очікування, настрої та думки. Саме нове поняття опінії у XVIII столітті визначає зовсім іншу модель публічного простору. Через циркулювання друкованих засобів масової інформації, особисті обміни думками в салонах, кафе і (в деяких випадках) політичних зібраннях серед освіченого сегменту населення виникало почуття нації. «Громадська думка, у її власному розумінні – це не просто сума наших приватних індивідуальних думок, навіть там, де ми спонтанно погоджуємося. Це дещо, сформоване у дебатах та дискусіях і визнане всіма як таке, що підтримуване загалом. Саме цей елемент загального визнання робить його громадським, у строгому сенсі» [Taylor, 2006: р. 95]. Варто зазна-

чити, що думки та настрої, що циркулюють у публічній сфері, є цілком функціональними. У процесі інституціоналізації публічної сфери її суб'єкти набувають навичок формувати та оприлюднювати свої погляди, продукуючи таким чином громадянські практики. З іншого боку, у політичній владі поступово формується здатність сприймати громадську думку та дослухатися до неї. Таким чином, громадська думка через громадянські практики набуває контролювальних функцій.

Те, що сучасні авторитарні режими через контроль ЗМІ часто маніпулюють громадською думкою, свідчить тільки про необхідність урахування такого феномена публічної сфери. Феномен громадянських практик можна визначати як такий, що періодично може поширюватися або звужуватися. Недарма А. Турен, досліджуючи соціальні рухи 1960–1970 років, виступив з концепцією повернення громадянської суб'єктності публічної сфери. «Нові соціальні рухи прагнуть віддалитись, наскільки це можливо, від моделі, запропонованої фашистськими і комуністичними партіями. Звідси – послаблення власне політичних сил як зворотний бік зростання відкритості й активності в просторі публічності й неухильного зростання значущості громадської думки, через самі свої гнучкість і крихкість набагато ближчої до соціальних вимог, ніж великі політичні машини, впевнені у собі й своєму історичному праві представляти народ, що швидко редукується до підпорядкованого статусу “маси”. Нові соціальні рухи більше говорять про самоуправління, ніж про сенс історії, й про внутрішню демократію, ніж про захоплення влади» [Турен, 2003: с. 137].

Як зазначають Н. Костенко і С. Макеєв, «фактично публічна сфера перебуває в стані змінюваної активності, з періодичними піками енергії, що її виділяють залучені учасники, відгукуючись на події і прикмети суспільного і приватного життя» [Костенко, Макеєв, 1999: с. 82]. Звичайно, до подій, що безумовно активізують публічну сферу, передусім належать політичні вибори. Однак у перервах між ними подібну функцію виконують актуальні для більшості проблеми. Предметом дискусій тут можуть бути ситуації й обставини, що виявляють колізії, розв'язання яких політичними засобами через різні причини ускладнене або

відкладене на невизначений час. «Загалом, публічна сфера — зовсім не місце встановлення балансу інтересів, радше — пред'явлення їх. Присутність тут забезпечена будь-яким індивідуальним або груповим інтересам навіть у тому разі, якщо мова заходить про політично неповноправних громадян: публічна сфера стає їхньою справжньою республікою (проблема громадянства досить жваво дискутується в сучасних демократіях). Та позаяк рішення в публічній сфері не приймаються, завжди наявне підсилення мотивації залишити її межі, відносно легко переконалившись у самодостатності її» [Костенко, Макеєв, 1999: с. 82]. Варто зазначити, що через сучасне розмаїття форм комунікацій публічна сфера є необмеженою та доволі гнучкою. Це, з одного боку, внеможливіє усталення тривалого існування громадянських практик у певному напрямку, а з іншого — це надає істотний ресурс для артикулювання нових потреб та інтересів.

Ностальгія Ю.Габермаса за класичним виміром публічної сфери, коли дискусії в читальнях, клубах чи кав'ярнях зобов'язували людей до більшої відповідальності, пояснюється більшою безособовістю сучасної публічної сфери. Разом з тим, сучасні канали зв'язку та електронні мас-медіа створили такі можливості, коли будь-які громадянські акції чи дискусії можуть бути досяжними потенційно для будь-кого. Понад те, доба електронних мас-медіа диктує свої закони функціонування сучасної публічної сфери. Доходить до того, що йде боротьба не стільки за зміст та глибину вимог громадськості, скільки за достатнє висвітлення громадянських акцій у ЗМІ. Акція, не висвітлена у мас-медіа, стає буденною подією. Тому часто за завісою дійсно громадянських практик приховуються звичайні маніпуляції зацікавлених осіб. Звичайно, маніпулятивність цих можливостей може вихолостити саме громадянський характер публічної сфери, однак у пікових ситуаціях, особливо в тих, про які говорять Н.Костенко і С.Макеєв, сучасні можливості мас-медіа щодо тиражування громадянських практик демонстративного характеру дають підстави говорити про потенційне розширення публічної сфери.

Розширенню публічної сфери в Радянському Союзі сприяли перебудовні роки, що зумовили демократизацію суспільства.

Водночас поширення інформації про сталінські репресії, голодомори, придушення національно-визвольних рухів спричинило процес делегітимації радянської системи. Масова громадянська активізація сприяла набуттю Україною державного суверенітету. Однак, якщо порівняти масштаби розвитку громадянського суспільства в СРСР та у країнах Центрально-Східної Європи, то стає зрозумілим, чому постсоціалістичні перетворення в цих регіонах так різко відрізняються. У Центральній Європі соціальними суб'єктами цих перетворень стала потужна публічна сфера, яка взяла на себе історичну місію побудови демократичного суспільства та ринкової економіки. До того ж у Центральній Європі навіть за соціалістичних режимів існував приватний сектор, який став основою формування саморегульованої економіки. Натомість у східноєвропейських країнах проблема слабкості громадянського суспільства накладалася на нерозвинутість приватного сектору економіки. Саме тому центральноевропейським країнам вдалося швидко провести економічні та політичні реформи, а східноєвропейські країни породили олігархічний капіталізм за умов перманентно перехідних суспільств.

Однак тривалість постсоціалістичних перетворень в Україні таки сприяла тому, що приватний сектор почав наздоганяти державний, розвивався малий та середній бізнес, формувалися зародки середнього класу, здатного зрештою відволіктися від адаптації до нових економічних умов. Відтак, економічна стабілізація та поступове зростання доходів населення на початку 2000-х років привернули його увагу до політичних процесів. Політичне життя загострило дискусії та створило попит на неупереджену інформацію. Все це призвело до формування контурів публічної сфери України.

Таким чином, сучасний простір публічної сфери можна розуміти як сукупність «класичних», безпосередніх способів комунікації серед освіченої й економічно незалежної верстви населення та новітніх, віртуальних, які можуть охоплювати різні верстви населення. В цьому просторі щоденно виокремлюються та обговорюються суспільно значущі теми, й на цій основі формується громадська думка. Відтворення та реалізація кому-

нікативних дій публічної сфери втілюються переважно у формі громадянських практик. Тому громадянські практики можна розглядати як систематичні, відтворювані та постійні дії різних соціальних суб'єктів (індивідів і груп) у публічній сфері, які є формою реалізації власних інтересів і за умов вагомої сукупності здатні перетворювати соціальні та політичні інститути.

1.3. Методологічні аспекти дослідження громадянських практик

Уперше операціональний поділ форм громадянської активності застосував Р.Даль у своїй знаменитій книзі «Хто урядует? Демократія і Влада в американському місті»: 1) участь у передвиборних кампаніях та акціях, пов'язаних з ними, і 2) участь у місцевих справах. Участь у передвиборних кампаніях передбачає розмови з агітаторами, переконування голосувати за певну партію чи кандидата, пожертвування грошей, відвідування політичних мітингів, вечорів тощо, участь у висуненні кандидатів, робота на партію чи кандидата, працевлаштування у партії чи громадській установі, належність до політичних клубів чи організацій. Участь у місцевих справах передбачає контактування з місцевими чиновниками і політиками для розв'язання своїх проблем, безпосереднє залагодження місцевих суперечок і протиріч [Dahl, 1961: р. 278–279]. Відповідно до цього поділу Р.Даль створив спочатку два індекси – індекс участі у політичних кампаніях та індекс участі у місцевих справах. Ці індекси розраховують на кумулятивній підставі – від найнижчого рівня (неучасті в жодному типі діяльності) до найвищого рівня (участі в усіх типах діяльності). Оскільки йшлося про політичну активність в окремому місті, ці індекси були агреговані в один – індекс місцевої діяльності (index of local action) [Dahl, 1961: р. 342–343].

У подальших емпіричних дослідженнях розмежування на передвиборну активність і контактування з владою також зберігалося. Зокрема, подібну структуру використали М.Олсен і Дж.Талі, виокремивши активну передвиборну участь прибічників (Active Partisan Participation) і активну взаємодію з владою

(Active Governmental Interaction) [Olsen, Tully, 1979]. В інших концепціях політичної участі крім передвиборної діяльності та контактування з владою виокремилася кооперативна (організаційна) діяльність, що означала участь через членство в неформальній групі чи формальній організації [Verba, Nie, Kim, 1979: р. 55]. Кооперативний вимір громадянської активності увиразнює здатність людей співпрацювати. Зумовленість кооперативної діяльності пов'язана зі змістом мети: чим більш специфічною є мета, тим менша ймовірність об'єднання людей задля її втілення.

Дослідники також звертають увагу на інтенсивність залучення громадян до політики. Американський політолог Л. Мілбрат, автор праці «Політична участь», спираючись на своє розрізнення активного-неактивного вимірів, запропонував детальну ієрархію залучення до політики, виокремлюючи основні структурні рівні у порядку посилення активності: 1) апатія, відсутність інтересу до політики та участі в ній; 2) споглядальні види діяльності, у тому числі: отримання політичних стимулів (зокрема інформації); голосування; ініціювання політичної дискусії; спроби переконати кого-небудь проголосувати у певний спосіб; носіння політичної символіки; 3) перехідні види діяльності: контактування з урядовцем чи політичним лідером; грошовий внесок на користь партії чи кандидата; відвідування політичного мітингу чи зборів; 4) «гладіаторські» види діяльності: витрата часу на політичну кампанію; активна участь у діяльності політичної партії; участь у партійних зборах; опікування політичними фондами; висунення своєї кандидатури на певну посаду; посідання державної чи партійної посади. Застосовуючи свій структурний поділ для характеристики політичної участі всього дорослого населення, Мілбрат визначив, за аналогією з гладіаторськими змаганнями у Стародавньому Римі, три основні політичні стилі: 1) апатичний (близько третини населення); 2) спостережувальний (близько 60%); 3) гладіаторський (1–7%) [Скоблик, 1999: с. 66–67].

Завдяки статистичному аналізу вдалося з'ясувати, що ієрархія залученості громадян до політики має певну структуру: починаючи від апатії та звичайної електоральної поведінки у порядку

зростання складності вишиковуються: ведення партійних кампаній, колективна діяльність, контактування, пряма дія та політичне насильство [Parry, Moysen, Day, 1991; Sabucedo, Arce, 2006]. Однак сучасні дослідження звертають увагу на виміри, які класифікують типи громадянської активності за характером ставлення до політичної системи та обсягом самої участі. Зокрема, пропонують два дихотомічні виміри: 1) «в межах системи» versus «поза системою»; 2) «прогресивна» versus «консервативна» діяльність [Sabucedo, Arce, 2006]. Роблять також спроби класифікувати активістів за часом, витраченим на громадянську діяльність: «громадяни-експерти», які найповніше залучені до політичної діяльності, та «повсякденні діячі», які займаються політикою частково [Li, Marsh, 2008].

У дослідженні громадянських занять населення Великої Британії було виокремлено три типи громадянських занять (civic engagement): індивідуалістський активізм, контактний активізм та колективний активізм [Pattie, Seyd, Whiteley, 2003]. Індивідуалістський активізм передбачає вибіркоче споживання товарів (бойкот певних марок товарів тощо), пожертвування, підписання клопотань, збирання грошей, голосування на місцевих виборах та носіння символіки. Контактний активізм увібрав у себе контактування з посадовою особою, політичними діячами, місцевими ЗМІ, адвокатом (юрисконсульт) чи з організаціями. І нарешті колективний активізм – це схильність до такої діяльності, яка передбачає утворення групи однодумців. Виявлені типи громадянських занять є достатньо розрізненими.

Суб'єктами громадянських практик можуть бути як індивіди, так і групи, оскільки громадянська активність структурується за характером форм залученості, залежно від яких доцільним є індивідуальний чи колективний спосіб реалізації власних інтересів. Контактування з політичними партіями і громадськими організаціями, пов'язане з політичними, передвиборними чи громадськими кампаніями, визначається переважно особистим бажанням допомогти чи навіть банально підзаробити. У будь-якому разі йдеться про рівноправну діяльність, яка вирізняється за ідеологічним чи суто економічним змістом. Мотивація цієї діяльності здебільшого ґрунтується на спробі вплинути на

суспільно-політичні відносини з очікуваннями змін у майбутньому. Натомість контактування з державними, правовими, комунальними, громадськими установами чи організаціями, коли людина звертається з певною проблемою й очікує негайної допомоги, передбачає залученість, мотивовану «проблемною ситуацією». Тут ідеться про «патрон-клієнтні» відносини із суспільними акторами в егоїстичних цілях [Клюєнко, 2005: с. 60]. Більш довготермінові цілі вимагають кооперації однодумців, і таким чином формуються групи зацікавлених осіб, виходячи з того, що групова співпраця є ефективнішою за індивідуальні зусилля.

Отже, узагальнюючи різноманітні схеми структури громадянської активності, за характером дії й типом суб'єкта громадянської активності можна виокремити три види практик: *громадсько-політичні практики*, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у громадсько-політичній сфері з метою тиску на політичні інститути задля майбутніх змін; *практики контактування громадян з установами й організаціями*, які передбачають здебільшого індивідуальне звернення до установ задля реалізації та відстоювання власних інтересів; *кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян*, які є систематичними діями людей, які добровільно об'єднані в асоціації задля спільної реалізації та тривалого просування своїх інтересів.

Громадсько-політичні практики

Розрізняють конвенціональні (традиційні) та неконвенціональні (нетрадиційні) форми громадсько-політичної активності, які залежать від традицій політичної участі. До конвенціональних форм громадянських практик можна віднести достатньо рутинну поведінку, здійснювану через інституціональні канали і прийнятну для панівної у суспільстві політичної культури [Джанда, Берри, Голдман, Хула, 2006: с. 199–200]. Треба зазначити, що поділ на конвенціональну і неконвенціональну поведінку є умовним. Зокрема, коли йдеться про спроби мирної демонстрації своєї волі. До того ж у реальній ситуації певні форми поведінки дуже важко розрізнити. Водночас неконвенціональна практика пов'язана переважно із протестною поведінкою.

Традиційні громадянські практики демонструють або підтримку політичного режиму, або прагнення змінити політику режиму чи вплинути на неї. До них можна віднести а) регулярну партійну роботу, активну участь у зборах партії; б) контактування з посадовими особами; в) роботу в межах виборчих кампаній (включно з відвідуванням виборчих акцій, агітацією, поширенням рекламних листівок, пожертвуванням грошей, роз'ясненням іншим, як голосувати); г) інформаційну роботу (видання, написання, поширення рекламних брошур, e-mail та sms-повідомлення, прокламацій; публікація політичної інформації на веб-сайтах).

До неконвенціональних форм громадсько-політичних практик, включно з насильницькими, вдаються тоді, коли традиційні форми з різних причин стають недоступними або ж не приносять бажаного результату. Відносно нетрадиційна чи незвичайна політична поведінка кидає виклик установленим інститутам і домінантним нормам або відкидає їх і таким чином вчиняє стресовий вплив на учасників та їхніх опонентів. Різні форми нетрадиційної політичної поведінки використовуються для одержання соціальних вигод групами, яким бракує ресурсів. Однак вони діють переважно в рамках наявної системи [Lipsky, 1968: p. 1145]. Незважаючи на те, що неконвенціональні форми нормативно не є санкціонованими, у певних політичних культурах, зокрема в американській, вони є цілком органічними, тобто суб'єкт, який змушений застосувати «неконвенціональні» форми, хоча й не вбезпечений від критики, звинувачень чи навіть санкцій, все ж не стає злочинцем в очах громадськості. Водночас у більшості демократичних суспільств законні демонстрації, які відносяться до неконвенціональних форм громадянської активності, стали буденним явищем.

Дж.Шарп у відомій книзі «Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи», яка стала настільною для активістів боротьби з недемократичними режимами, наводить 198 методів ненасильницького спротиву, класифікуючи їх за трьома категоріями: а) протест і переконання, б) відмова від співпраці та в) втручання [Sharp, 2003]. До методів ненасильницького протесту і переконання належать переважно симво-

лічні демонстрації, включно з парадами, маршами та пікетуванням (всього 54 методи). Відмова від співпраці поділяється на три підгрупи: а) відмова від соціальної співпраці (16 методів); б) відмова від економічної співпраці, в тому числі бойкоти (26 методів) і страйки (23 методи); в) відмова від політичної співпраці (38 методів). Методи останньої категорії передбачають ненасильницьке втручання із застосуванням психологічних, фізичних, соціальних, економічних чи політичних засобів, наприклад, швидке ненасильницьке захоплення приміщень або паралельне здійснення влади (41 метод). Подеколи задля привернення уваги протестанти вдаються до вельми оригінальних методів. Наприклад, італійські вчені, протестуючи проти недофінансування університетів, перекваліфікувалися на вуличних мийників вікон автомобілів. Грошей від водіїв не брали, а вручали їм листівки з текстом: «Змиємо бруд і подивімося чистим поглядом: від скорочення університетів гірше стане всім» [Мойка протеста, 2008: с. 70].

У сучасних дослідженнях у рамках неконвенціональної політичної поведінки прийнято розрізняти три основні види, які можуть виявитися в індивідуальних чи колективних, стихійних чи організованих діях: 1) ненасильницька легітимна поведінка, яка охоплює й активні форми (законні демонстрації, марші, мітинги, пікети тощо), і пасивні (бойкот, зайняття приміщень без порушення закону тощо); 2) ненасильницькі іллегітимні дії, до яких відносять громадянську непокору, коли суб'єкт з морально-політичних мотивів відмовляється коритися законіві, при цьому не застосовуючи сили до влади, та участь у незаконних страйках, демонстраціях; 3) насильницькі дії (тероризм, бунт, перекриття доріг, захоплення установ, бійки з поліцією, руйнування власності).

С.Гантингтон та Дж.Нельсон звертають увагу на мотивацію суб'єктів громадсько-політичної участі, розрізняючи автономну та мобілізовану участь. Автономна участь виражає свідомі й добровільні форми політичної дії, тоді як мобілізована участь зумовлюється маніпуляцією, тиском чи дією страху або мотивується грошовою винагородою чи іншими зисками. Однак на практиці дуже важко провести таке розрізнення видів участі,

оскільки між ними існує динамічний зв'язок. Мобілізовувана попервах участь згодом може стати інтерналізованою і перетворитись на автономну, водночас початково автономна може стати маніпульованою (див.: [Скоблик, 1999: с. 81–82]). У будь-якому разі, як автономна, так і мобілізована участь можуть мати серйозні наслідки для політичної системи. Тут більшою мірою важливо, в якому типі суспільства практикується та чи та громадянська активність.

Практики контактування громадян з установами й організаціями

Практики контактування є найдавнішим інституціональним засобом взаємодії з владою. Ще з середніх віків на території України практикувалися чолобитні, звернення до князів, гетьманів, війтів, судів, губернаторів тощо. Контакткування з установами й організаціями є індивідуальною діяльністю, спрямованою на офіційних представників влади з метою отримання благ або врегулювання проблем для однієї особи чи для обмеженої групи людей. Звернення адресуються органам державної влади та місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить розв'язання проблемних питань. Право особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування встановлено ст. 40 Конституції України: «Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк». Згідно зі ст. 3 Закону України «Про звернення громадян» під зверненнями громадян слід розуміти «викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги».

Інститут звернення громадян до органів влади є важливою складовою в системі державного управління. Цей інститут виконує три функції: правозахисну, інформаційну та комунікативну. По-перше, до влади надходить неупереджена інформація

про реальний стан речей у країні, тому звернення для державного апарату є чи не найціннішим джерелом свідчень про проблеми громадян. По-друге, прагнення громадян донести свою думку до органів влади є важливою формою громадянської участі та виявом легітимності політичного режиму. Сам факт звернення свідчить, що людина визнає суверенітет держави: звернення слугують засобом комунікації між громадянином і державою, каналом впливу та участі в ухваленні рішень. По-третє, звернення є усвідомленим актом громадян в інституціональних рамках взаємовідносин людини й держави. Це дає змогу запобігати правопорушенням, захищати та відновлювати порушені права громадян [Подъячев, 2007: с. 73]. Той факт, що поряд з викладенням суті порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги у зверненнях в обов'язковому порядку мають бути зазначені прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, свідчить про певну «легалізацію» людини, свідому взаємодію з державними та муніципальними інститутами.

Водночас, контактування з чиновниками чи посадовцями, будучи ініційованим індивідом та здійсненим його зусиллями, все ж відбувається у легітимних рамках і вимагає певної лояльності до державних інститутів. На це свого часу звернув увагу Т.Фридгут, який досліджував структуру політичної участі в СРСР. Він виокремлював цей вид громадянської участі як особливий, оскільки радянська політична система була структурована таким чином, що громадяни майже неминуче мусили звертатися по допомогу до владних інститутів [Скоблик, 1999: с. 97–98].

Такі види контактування, як звернення до керівника установи, де людина працює, чи звернення до ЖЕКу, безпосередньо не можна віднести до форм громадянських практик, проте слід розглядати як підготовку до складніших форм громадянської взаємодії. Однак, якщо з огляду на час та швидкість розв'язання проблеми пряме звернення до центральних органів влади не виглядає ефективним, то під кутом зору централізації владної вертикалі це є ефективним тиском громадян на місцеві органи. Часто бюрократична машина свідомо чи несвідомо нейтралізує

шляхом блокування розгляду звернень через технічні зачіпки, пересиланням з одного відомства в інше тощо. Однак повторно проігнорувати звернення майже неможливо.

Написання скарг, клопотань чи запис на прийом, на перший погляд, не пов'язаний з особливими зусиллями й ризиками, однак вимагає від людини певної компетенції, певних навичок. Це спонукає людину цікавитись системою функціонування державного управління, її ієрархії. Практика контактування громадян з установами й організаціями може дати вигоду як для окремої особи, так і для групи людей. Однак прагнення знайти певний відгук для задоволення власних потреб, а не для розв'язання суспільних проблем, робить цей різновид громадянських практик особливим за характером впливу на політичні інститути. Індивідуальний учасник бере на себе ініціативу в контактуванні з посадовцем, визначає пріоритетне питання, яке він має порушити. При цьому індивід зважає свою компетентність та можливість для діалогу для розв'язання як особистої проблеми, так і проблеми, розв'язати яку його делегували інші люди. Соціологічні дослідження свідчать про те, що контактування з установами та посадовцями виокремлюється в особливий вид діяльності, який слабо пов'язаний з іншими способами дій, особливо колективними [Parry, Moysen, Day, 1992: p. 233–234]. Практика контактування часто характеризується позитивними результатами для окремої особи, відсутністю конфлікту та високим рівнем ініціативи. Однак у випадку, коли клопотання особи не задовольняється в межах компетенції установи або чиновника, відчуття психологічної незадоволеності може штовхнути цю особу на більш конфліктні способи реалізації своїх інтересів.

Кооперативні практики громадян

Участь у діяльності громадських організацій (на Заході прийнято говорити про «добровільні асоціації», «товариства» чи «групи інтересів») як соціальна мережа є важливою складовою розвитку всього суспільства. Внаслідок взаємного впливу та взаємодії в асоціаціях їхні члени набувають досвіду відповідальності за колективні рішення. Люди з різних соціальних груп, об'єднані в асоціацію, стають набагато поміркованішими

та толерантнішими [Лейпхарт, 1997: с. 45]. Встановлено, що молодіжна позанавчальна діяльність у добровільних асоціаціях сприяє громадянській активності у майбутньому, дорослому житті. Зокрема, найбільше заохочують подальшу політичну участь такі види молодіжної діяльності, як участь в студентських радах, товариствах, клубах обслуговування, музичних, драматичних та релігійних гуртках [McFarland, Thomas, 2006].

У дослідженні, яке довело прямий зв'язок між різким зростанням рівня смертності у Східній Європі на початку 1990-х років і швидкістю масової приватизації, виявлено важливу роль соціальних мереж: у країнах, де багато людей були членами церковних громад, професійних спілок, спортивних, політичних та інших громадських організацій, це відіграло істотну роль у пом'якшенні стресів під час бурхливих перетворень. Виявлено, що в разі, коли більш як 45% населення були членами громадських організацій, масова приватизація не мала суттєвого зв'язку зі смертністю. Зокрема, у Чеській республіці, де 48% дорослого населення були залучені до певних громадських організацій, було зафіксовано нижчий рівень смертності, ніж у колишніх радянських республіках, де соціальне членство становило в середньому менше як 10% [Stuckler, King, McKee, 2009]. Таким чином, вивчення членства у громадських організаціях є вкрай важливим для перехідних суспільств, оскільки виявлення механізмів та чинників цього явища дасть змогу прогнозувати як формування громадянського суспільства, так і подолання стресових явищ, породжуваних економічними кризами.

Серед багатьох причин, що спонукають людей об'єднуватися у групи, є децентралізація політичної системи, що сприяє зростанню кількості груп і врізноманітненню варіантів доступу до врядування для реалізації власних інтересів. Громадські організації переважно зосереджені на спеціалізованих інтересах. Однак подеколи діяльність цих організацій поширюється на більш масштабні суспільні проблеми. Ці групи в історичному плані стали виразниками ери модернізації та одним із головних способів структурування громадянського суспільства. Т. Парсонс виокремлює такі важливі риси асоціацій, як егалітаризм, добровільність, дотримання процедур ухвалення рішень [Пар-

сонс, 1998: с. 41–43]. Водночас він вважав, що першими асоціаціями були ранні християнські секти, які були незалежними від аскриптивно утворюваних спільнот (етнічних чи територіальних) і зосередженими на певних релігійних завданнях – спасіння душі кожної окремої людини [Парсонс, 1998: с. 47–48].

Якщо варіювати групи за мотивами об'єднання залежно від емоційного наповнення, то асоціації характеризуються меншою емоційністю, ніж сім'я чи друзі, деперсоналізацією відносин та прагненням досягнути конкретної мети. Соціологи схильні пов'язувати активність у добровільних асоціаціях із високим ступенем соціальної диференціації, яка є наслідком модернізації. На думку С.Гантингтона, політично розвинене суспільство відрізняється від нерозвиненого насамперед числом, величиною та ефективністю наявних у ньому організацій [Хантингтон, 2004: с. 105]. У складних суспільствах виникає потреба у створенні безлічі організацій та груп для досягнення цілей. Тому кооперативна практика є найскладнішим видом громадянських практик.

Стаття 36 Конституції України проголошує право громадян на свободу об'єднань у громадські організації «для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод громадян». Водночас стаття 37 застерігає, що утворення і діяльність громадських організацій, «програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності, підживлення її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються».

Теорія добровільних організацій передбачає їх типологію за такими критеріями: ступінь доступності членства, статус набутої спроможності організації та спрямування організаційних функ-

цій. Зокрема, високий ступінь доступності передбачає, що членство майже не потребує попередньої підготовки, організації зазвичай мають велику кількість членів і є достатньо відкритими. Низький ступінь доступності передбачає, що членство обмежене або високими відбірними критеріями досягнень та здібностей, або ж об'єктивними чинниками – соціальний клас, етнічна належність, раса тощо. Статус набутої спроможності визначається як накопичені авторитет та престиж організації, які є корисними для нового члена. Організації можуть також класифікуватися згідно з функціями для їхніх членів [Gordon, Babchuk, 1959]. Зокрема у США було виокремлено сім категорій добровільних організацій: дозвілєві, релігійні, професійні, товарисько-службові, суспільно-політичні, молодіжні та ін. [Babchuk, Booth, 1969].

Методологічні аспекти дослідження

Громадянські практики доцільно вивчати через здійснені поведінкові акти. Йдеться про фактологічні судження, які відіграють дуже важливу роль у соціологічному дослідженні. Вони цікаві тим, що фіксація дії, яка відбулася у минулому, не залежить у момент опитування від настрою респондента, його оцінки та інших суб'єктивних чинників, здатних вплинути на об'єктивність картини життя особистості. Фактологічні питання не викликають особливих труднощів для сприйняття, однак вимагають доброї пам'яті від респондента. У методологічному плані вивчення громадянських практик потребує порівняльних або моніторингових досліджень, оскільки усталеність і відтворюваність фактичних дій можна зафіксувати лише за умови спостереження ефекту тривалих тенденцій поведінки окремих угруповань, які регулярно потрапляють до вибіркової сукупності. Тобто здійснюючи повторні дослідження соціальних змін, можна спостерігати ефект соціальних зрушень у певному напрямі незалежно від зміни думок, настроїв та поведінки кожної окремої людини, яка потрапила до вибіркової сукупності. Причому повторні або моніторингові дослідження вимагають тотожності організаційно-методичної структури. Саме це може убезпечити від помилкових інтерпретацій одиничних результатів, які спричинені тимчасовими феноменами соціальних зрушень.

Однією зі сталих конфігурацій громадянських практик є *політичний стиль життя особистості*, який можна визначити як відносно стабільну форму організації політичної участі людини в межах наявної політичної системи з урахуванням статусних ресурсів та соціально-психологічних чинників соціалізації. Категорія «політичний стиль життя особистості» виокремлює свідомо обрані форми політичної життєдіяльності суб'єкта. «Стилева» характеристика допомагає увиразнити особливість громадянської поведінки індивіда, певні стійкі системи взаємопов'язаної ролевої поведінки індивідів у політиці, що набувають масового поширення у суспільстві. Таким чином, застосування поняття «політичний стиль життя особистості» розкриває зміст громадянських практик, пов'язаних з реалізацією власних можливостей (соціальних чи психологічних) щодо донесення своєї громадянської волі до соціальних інститутів. Вибір особистістю способів донесення власної громадянської волі пов'язаний не тільки з усвідомленням мети та цілей цієї дії, а й з емоційними, подеколи неусвідомлюваними спонуканими. Дослідження стилевих форм громадянських практик має свій евристичний потенціал, відображаючи як об'єктивні умови життєдіяльності, так і соціально-психологічні елементи соціальної діяльності у сфері політики [Резнік, 2008с].

Політичний стиль як політична дія має своєрідну «точку опори» – усвідомлення себе, своїх координат у громадянському просторі, отже, і власних інтересів у сфері політики. Спочатку слід усвідомити, розпізнати своє «громадянське Я», суб'єктивно «вбудувати» себе в архітектуру політичної системи. Від усвідомлення свого місця (становища) у структурі політичної системи суспільства, об'єктивної оцінки власних можливостей впливу на прийняття політичних рішень залежить і громадянська активність особистості. Після такого первинного самовизначення із подальшим усвідомленням своїх громадянських інтересів відбувається похідне, вторинне самовизначення, коли особистість визначає свою належність до всіх інших можливих об'єктів політичних орієнтацій (органів влади, носіїв ролей, зразків політичних дій). Мається на увазі, що особистість усвідомлює себе як прихильника чи противника останніх (або свою нейтральність)

і вибудовує стратегію втілення власних прагнень, що й відбивається на стилі здійснення цих прагнень. Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дає змогу встановити певну структуризацію і диференціацію *способів реалізації* їх.

Іншим підходом до розрізнення громадянських практик і випадкових феноменів є аналіз їхніх чинників. Оскільки казуальні феномени зазвичай спричинені особливою ситуацією, то відповідно серед чинників цього явища знайдуться ті, що не є усталеними. Натомість усталені практики спричинятимуться постійними стимулами. Прояви постійного співвідношення між самими критеріями громадянської дії та між цими критеріями й іншими змінними при повторних дослідженнях цієї проблеми у певному суспільстві свідчатимуть про усталеність дії, тобто про громадянські практики. До того ж встановлення ієрархії чинників та її спостереження у динаміці також дає змогу встановити характер відтворюваності та постійності стимулів громадянських практик.

Отже, в результаті аналізу застосування поняття «практика» у соціогуманітарній традиції, соціологічній теорії та прикладних дослідженнях встановлено, що це поняття набуло таких атрибутивних значень: марксистське трактування наголошує роль активності людини у перетворенні світу, пріоритет дії над думкою, натомість консервативне розуміння розглядає практики як імпліцитні, «фонові» та надіндивідуальні чинники, які є символічними порядками і диспозитивами дії. Водночас у контексті консервативного розуміння підкреслюється значення практичного досвіду, практичного результату ідентифікації, традиційних навичок та рутинізації дії, які відіграють вирішальну роль у втіленні категорій мислення, нових ідеологій та інститутів. Функціонально поняття практика описує процес інституціоналізації, при цьому визначаючи як конфігурацію соціальної структури, так і форми соціальних інститутів. Поряд з тим це поняття часто застосовують, описуючи масові позаінституціональні дії, які називають нелегальними, тіншовими, неправовими практиками, а також відображаючи накопичення поведінкових передумов зародження нових інститутів. Це дає підста-

ви поділяти соціальні практики на інституціоналізовані і неінституціоналізовані, виокремлюючи їх легітимувальну функцію. Співвіднесення цього поняття з іншими із категорії дії виокремило такі характерні риси дії, як інноваційність та повторюваність.

Для позначення сукупності дій, які за наявності певних детермінант усталюються і поступово заповнюють неінституціоналізований простір, що може спричинювати трансформування політичних структур і соціальних відносин, доречно використовувати поняття «громадянські практики». Громадянські практики – це систематичні, відтворювані та постійні дії різних соціальних суб'єктів у публічній сфері, які є формою реалізації власних інтересів та за умов вагової сукупності їх здатні перетворювати соціальні та політичні інститути. Суб'єктами громадянських практик можуть бути як індивіди, так і групи, оскільки громадянська активність структурується за характером форм залученості, від яких залежить доцільність індивідуального чи колективного способу реалізації власних інтересів. За характером дії та типом суб'єкта громадянської активності можна виокремити три загальні види практик: громадсько-політичні практики, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у громадсько-політичній сфері з метою тиску на політичні інститути задля майбутніх змін; практики контактування громадян з установами й організаціями, що передбачає здебільшого індивідуальне звернення до установ задля реалізації та відстоювання власних інтересів; кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян, які є систематичними діями людей, добровільно об'єднаних в асоціації задля спільної реалізації та тривалого просування своїх інтересів.

У методологічному плані вивчення громадянських практик здійснюється через фіксацію фактологічних суджень у межах порівняльних або моніторингових досліджень, оскільки усталеність і відтворюваність фактичних дій можна виявити лише за умови спостереження ефекту тривалих тенденцій поведінки. Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дає змогу встановити певну

структуризацію і диференціацію способів реалізації їх. Дослідження стилевих форм громадянських практик має свій евристичний потенціал, відображаючи як об'єктивні умови життєдіяльності, так і соціально-психологічні елементи соціальної діяльності у сфері політики. Способом вирізнення громадянських практик з-поміж випадкових феноменів є аналіз їхніх чинників. Виявлення постійного співвідношення між самими чинниками громадянської дії при повторних дослідженнях у певному суспільстві свідчатиме про усталеність дії, тобто про наявність громадянських практик. Встановлення ієрархій чинників та порівняння їх у динаміці також дає змогу визначити характер відтворюваності та постійності стимулів громадянських практик.

Розділ 2

Чинники і механізми громадянських практик

Подальша концептуалізація феномена громадянських практик потребує виявлення їхнього мотиваційного ядра тією мірою, якою воно пов'язане з категоріальною специфікою поняття «практика» і специфікою практики як повторюваної та відтворюваної дії. Відповідно потрібно визначити основні чинники, які зумовлюють громадянські практики за об'єктивними та суб'єктивними ознаками. При цьому поряд із поняттям громадянських практик я оперуватиму поняттями «громадянська активність», «громадянська дія», «політична участь», «політична поведінка», зважаючи на те, що в аналізованих теоретичних підходах та прикладних дослідженнях застосовувалися саме ці поняття. Насамперед існує потреба в розгляді пояснювальних можливостей теоретичних підходів до вивчення механізмів та чинників громадянської активності. Аналізуючи емпіричний досвід дослідження чинників громадянської активності, я спробую виокремити найбільш дієві та постійні детермінанти. І нарешті, здійснюючи аналіз соціологічних досліджень, простежу головні детермінанти громадянської активності в українському суспільстві й, відповідно, сформулюю концептуальну модель зумовленості громадянських практик в перехідному суспільстві.

2.1. Теоретичні підходи до вивчення механізмів та чинників громадянських практик

У поясненні функціонування громадянських практик слід звертати увагу на механізм реалізації соціальних інтересів. Соціальний інтерес можна розглядати як спрямованість соціально детермінованої та усвідомленої потреби соціальних суб'єктів (індивіда або групи) на досягнення певних благ чи статусів через взаємодію з іншими. Відтак, розвиток та реалізація соціального інтересу визначаються лініями поведінки під впливом конфігурації особистісних (групових) пріоритетів і передбачають: виникнення індивідуальної чи спільної для певної сукупності людей потреби у матеріальних чи нематеріальних благах (зацікавленість); усвідомлення цієї потреби (ступінь задоволеності); вибір оптимального способу досягнення цих благ з огляду на цінності та соціальне становище людей; і нарешті, саму реалізацію потреб у певний спосіб, що виражається у конкретній поведінці.

Важливою фазою розвитку соціального інтересу стає його практичне втілення. Реалізація соціального інтересу, що передбачає вибір найадекватнішого способу досягнення цих благ з урахуванням цінностей і соціального становища суб'єкта і певну його реальну поведінку, наочно показує єдність суб'єктивних та об'єктивних аспектів цього феномена. Способи втілення власного інтересу та їх узгодженість із нормативною системою суспільства, по суті, виокремлюють проблемне поле соціології. З одного боку, в разі повної тотожності цих способів та суспільних норм постала би проблема інновації та суспільного поступу. З іншого — існування явища незбігу соціальних інтересів з інституціональними вимогами структурує соціетальну спільноту, створюючи міжкультурну та міжгрупову диференціацію.

У поясненні механізму реалізації соціальних інтересів, як і загалом будь-якої поведінки, на мою думку, доцільне застосування двох основних підходів — соціокультурного і такого, що передбачає теорію раціонального вибору, оскільки вони відпо-

відно відображають нормативно-ціннісний аспект регуляції соціальної поведінки та суб'єктність раціонального актора. Сутність *теорії раціонального вибору* (Е.Даунс, М.Олсон, Г.Бекер, Д.Коулмен) полягає в тому, що соціальне середовище, соціальна ситуація структурують альтернативи, за якими індивід повинен прийняти рішення як діяти [Downs, 1957; Coleman, 1986: р. 1312; Олсон, 2004]. Згідно з цією концепцією, суспільна організація суспільства являє собою аналог його економічної організації. Зокрема, в політичній сфері – рішення громадян взяти участь у політичному акті уподібнюється або покупці, або ж інвестиціям у політичній сфері, де, як і у ринковій економіці, циркулюють свої специфічні товари: можливі вигоди, виграші, привілеї, що пов'язані з тим чи тим типом політичних рішень. Тут діє принцип «максимізації вигоди», коли участь громадянина в якійсь акції можлива лише за умови, що можливий зиск перевершує витрати. Первинне рівняння, запропоноване Е.Даунсом у праці «Економічна теорія демократії», виглядало так: (1) $R = PB - C$, де: R є очікувана максимальна корисність від акції, наприклад, голосування на виборах; P є суб'єктивною ймовірністю того, що вплив громадянина буде вирішальним щодо перебігу політичного процесу; B – пов'язаний із цим суспільно-політичний зиск; C – ціна (витрати) участі. Однак пізніше В.Райкер і П.Ордешук додали до цієї формули ще змінну D , яка означає приватний зиск, зокрема, психологічне задоволення від участі в самому процесі, незалежно від результату виборів [Riker, Ordeshook, 1968]. Таким чином, рівняння набуло такого вигляду: (2) $R = PB - C + D$. Отже, незважаючи на всю формальну «раціональність» цієї теорії, введення емоційно-оцінної змінної свідчить про існування ірраціональних моментів у механізмі політичної дії.

Застосування теорії раціонального вибору у поясненні протестної поведінки знайшло відображення у роботі С.Фінкеля та Е.Мюлера, які запропонували раціональну модель вибору протесту – колективну модель інтересу. Згідно з цією моделлю, індивіди братимуть участь у протестних діях тією мірою, якою (1) вони відчують незадоволеність чинним забезпеченням суспільних благ з боку уряду чи режиму; (2) вони вірять, що

колективні зусилля можуть бути успішними у забезпеченні бажаних суспільних благ; (3) вони вірять, що їхня власна участь збільшує ймовірність успіху колективного зусилля [Finkel, Muller, 1998].

Теорія раціонального вибору викликала низку питань. По-перше, актор мусить уміти розглядати всі можливі варіанти поведінки та їхні наслідки. До того ж він не може бути впевненим, що в нього достатньо інформації про альтернативи. По-друге, актори повинні оцінити наслідки й ранжувати альтернативи з точки зору корисності [Култыгин, 2004]. Крім цього неясним залишається питання взаємодії індивідів у реалізації своїх інтересів. Реалізація групових інтересів у цьому випадку є результатом індивідуальних рішень про участь у колективних діях для задоволення власних інтересів. Очевидно, що втілення групових інтересів залежить від одночасного бажання та індивідуальних рішень акторів втілити власні інтереси впродовж певного часу. Тому постає проблема колективних дій у реалізації соціальних інтересів.

Зокрема, М.Олсон у своїй праці «Логіка колективної дії» досить критично ставиться до ототожнення групового інтересу з індивідуальним, а саме до припущення, згідно з яким те, що вигідно для групи, вигідно і для індивіда. Олсон вказує, що індивідові вигідніше дотримуватися «стратегії вільного вершника», коли вигоди ефективніше досягнути егоїстичними діями. Олсон доводить, що розв'язання проблеми колективного блага ефективно втілюється у малій групі завдяки тому, що внесок кожного члена такої групи є достатньо відчутним. До того ж малим групам притаманні яскраво виражені внутрішньогрупові норми та емоційний зв'язок між своїми членами. Власне, М.Олсон наполягав на розрізненні колективних та селективних вигод. Колективні вигоди доступні усім, навіть тим, хто не братиме участі в діях групи, тоді як селективні вигоди поширюються лише на учасників. На думку Олсона, участь матиме місце тільки тоді, коли деякі з вигод від участі поширюватимуться лише на учасників і будуть обмежені для «зайців». Відповідно, група прагнутиме запропонувати більш «приватизовані» стимули для її членів [Олсон, 2004].

Однак залишається питання, які механізми задіяні у реалізації інтересів великих груп. У цьому ключі важливими є застереження, які сформулював Г.Талок у «дилемі заколотника» (див.: [Штыков, 2003: с. 271–272]). Залишаючись пасивним стосовно масштабних акцій, наприклад, заколотів, революцій тощо, індивід у будь-якому разі не програє, навіть коли він симпатизуватиме цим акціям. У випадку, коли наслідки заколоту виявляться успішними, його пасивна поведінка не матиме вирішального значення – він користуватиметься плодами перемоги, як і всі активні учасники. У випадку, коли заколот зазнає поразки, його витрати будуть незначні, оскільки він не зазнає репресій з боку режиму. Втім, участь у заколоті може передбачати приватний надприбуток, коли індивід отримає посаду в новому уряді. До того ж участь в заколоті може передбачати «психологічні» вигоди: відчуття солідарності чи задоволення внаслідок самопожертви заради справедливості. Тільки в такому разі з огляду на ранжування переваг індивід візьме участь у ризикованій акції. Однак проблема потенційних заколотників вочевидноється, якщо згадати класичну «дилему в'язня», коли кооперація акторів не спрацьовує через відсутність взаємної довіри. Тому прийняття рішення про участь у радикальних акціях можливе радше за умови незначного ризику бути покараним.

Соціокультурний підхід передбачає сукупність передумов відстоювання та реалізації інтересів, а саме ідеї, цінності, норми. Так, відсутність у соціумі цінностей кооперації, солідарності навряд чи сприятиме відстоюванню неегоїстичних інтересів. Реалізація соціального інтересу може бути втілена, якщо суб'єкт усвідомлює свою ціль і можливі наслідки своєї поведінки, яка буде радше свідомою, а не інстинктивною. До того ж і адресати, мимовільні свідки та учасники, які трапилися у процесі взаємодії та реалізації інтересу, мають зрозуміти суть цієї дії. Тобто артикуляція інтересу не має йти врозріз із нормами й цінностями групи. Умовою ефективності таких дій є знання суб'єктом цих правил та норм і хоча б часткова відповідність його «культурної компетенції» компетенції «одногрупників».

Оскільки ціннісні орієнтації формуються та трансформуються впродовж усього життя індивіда, то з'ясування особливос-

тей зміни ціннісних орієнтацій є важливою ланкою пояснення реалізації соціальних інтересів. Перспективною у цьому плані є *теорія відносної депривації*, запропонована Т.Гаром. Відносна депривація (від англ. deprivation – позбавлення, втрата) визначається як сприйняття актором (діячем) розбіжності між ціннісними експектаціями й ціннісними можливостями. Ціннісні очікування, на думку Гара, – це блага та умови життя, на які, за переконанням людей, вони можуть повною мірою претендувати. Натомість ціннісні можливості – блага та умови, які, на думку людей, вони здатні одержувати й зберігати за собою [Гарр, 2005: с. 61]. До реальних дій, зокрема до політичного насильства, часто призводить крах надій. Існує три паттерни порушення рівноваги у суспільстві: 1) *спадна депривація*, коли ціннісні експектації залишаються відносно сталими, а ціннісні можливості сприймаються як знижені; 2) *спрямовувана депривація*, коли можливості залишаються відносно сталими, тоді як експектації зростають чи інтенсифікуються; 3) *прогресивна депривація*, коли відбуваються значні й одночасні підвищення експектацій і зниження можливостей. Саме останній паттерн пояснює механізм революцій. Таким чином, найпевніше пришвидшення реалізації соціальних інтересів можливе внаслідок зростання ціннісних очікувань стосовно певних благ та одночасного зменшення суб'єктивно усвідомлюваних можливостей втілення цих очікувань. Тобто нереалізованість соціальних інтересів може існувати на тлі пасивного усвідомлення того, що існують канали, через які теоретично можна втілити в життя власні домагання, проте усвідомлення того, що ці можливості втрачаються чи звужуються, штовхає людей до реальних дій. Теорія відносної депривації перегукується із тлумаченням зафіксованої В.Магуном динаміки життєвих домагань радянської молоді, коли зростання громадянської активності йшло паралельно з «революцією домагань» у другій половині 1980-х років та на початку 1990-х років [Магун, 1998; Магун, Енговатов, 2004]. Стрімке зростання соціальних домагань молоді стосовно привілейованих соціальних позицій за умов відсутності їх через законсервованість соціальної структури зумовили поширення невдоволення та делегітимацію радянського соціального порядку.

Джерелами можливого зростання експектацій, на думку Гара, можуть стати демонстраційний ефект в різноманітних проявах (наприклад, поширення нових способів життя); артикуляція нових переконань; ефект зростання нових ціннісних орієнтацій [Гарр, 2005: с. 143]. Тому авторитарні режими завжди прагнуть применшити та знівелювати приклади успішних громадянських практик в інших країнах, у яких внаслідок цього відбулася демократизація. Відтак, існує можливість «пом'якшення» відносно депривації різних груп шляхом маніпулятивних політтехнологій та пропаганди. Таким чином, наявність певних ціннісних орієнтацій не завжди змушує індивіда чи соціальні групи діяти. Лише збіг певних умов, а звідси усвідомлення індивідом, що очікувальна позиція є невиправданою, змушує його активно відстоювати свої інтереси. Водночас вибір найкращого способу реалізації інтересу з огляду на ймовірність успіху і морально-етичну прийнятність може спричинити внутрішній конфлікт особистості.

З усієї множини теоретичних підходів, які пояснюють чинники громадянської активності, у сучасних емпіричних дослідженнях виокремлюються декілька, які виявилися дієвими та практично значущими. Серед цих підходів можна умовно виокремити *структурний, культуралістський, соціоекономічний, соціально-психологічний та ресурсно-мобілізаційний*.

Структурний підхід охоплює концепції, які побудовані на підставі соціальних розколів, що виникають внаслідок суперечності між інтересами великих груп людей, спричиненими соціальною стратифікацією за різними ознаками. Внаслідок цього соціальні конфлікти набувають політичних форм. За такого підходу вивчення громадянської активності та соціальних рухів в індустріальних суспільствах асоціюються із двома фундаментальними процесами: появою ринку та утворенням національних держав і модерного громадянства. Прихід ринкової економіки виокремив центральний конфлікт між капіталом і працею, а також створив інші конфлікти, зокрема між індустріальним і аграрним соціальними секторами. Конструювання націй-держав є базованим на територіальному конфлікті між центральними і периферійними ареалами [Della Porta, Diani,

2006: р. 36–37]. Класовий підхід зосереджує увагу на суперечності інтересів великих груп людей, спричинюваній соціальною стратифікацією. Належність до певного класу визначає характер і зміст соціальної поведінки індивіда, оскільки клас «стає чимось самостійним у відношенні до індивідів, так що останні знаходять уже наперед встановленими умови свого життя: клас визначає їх життєве становище, а разом з тим і їх особисту долю, підпорядковує собі» [Маркс, Енгельс, 1984: с. 51]. Різність життєвих шансів та нерівний доступ до матеріальних ресурсів зумовлюють політичну боротьбу. Марксизм розглядає політичну поведінку індивідів у контексті колективної поведінки, акцентуючи увагу насамперед на тому, як діють великі колективи людей. Політичну поведінку трактовано з урахуванням теоретичних знань про об'єктивний стан класів та інших суспільних груп, і на цій основі марксизм прагне зробити висновки, якою мірою ця поведінка, що піддається емпіричному дослідженню, відповідає чи не відповідає об'єктивним закономірностям, що впливають зі становища класу чи суспільної групи [Маркс, Енгельс, 1984: с. 49–54]. Особливу увагу в цьому контексті звертають на політичну поведінку, пов'язану з боротьбою за повалення чи збереження чинного устрою, і тим самим переносять центр тяжіння у дослідженні політичної поведінки на головні проблеми класової боротьби [Вятр, 1979: с. 373–374].

Теорія соціальних розколів (С.М.Ліпсет та С.Рокан) виходить з того, що політична поведінка людей зумовлена не свідомими політичними перевагами, а належністю до великих соціальних груп, що утворилися внаслідок різних відмінностей чи навіть соціальних конфліктів. Ці відмінності, зокрема у Західній Європі, виникли внаслідок модернізаційних процесів, які розмежували центр і периферію, державу і церкву, місто і село, власників і найманих працівників. Свого часу інституціоналізовані розмежування створили певну структуру політичних переваг громадян [Lipset, Rokkan, 1985]. Тобто детермінація політичної поведінки пов'язана з проявами ідентифікації та солідарності з групою. Вчені також звертають увагу на існування інших «розмежувань», «розколів», «поділів» та «відмінностей», згідно з якими групи можуть бути релігійні, етнічні,

мовні, міграційні, регіональні, поселенські та класові [Deegan-Krause, 2007]. Соціальні розколи можуть бути спровоковані також іншими соціокультурними вимірами, зокрема геополітичними, історичними тощо. В рамках парадигми «нових соціальних рухів» з'явилися роботи, які проголошували вичерпаність старих соціальних рухів (робітничих) у дусі марксистського світогляду. Серед «нових» соціальних рухів з'явилися регіональні, расово-етнічні та мовні, антивоєнні та антиядерні, екологічні та феміністичні рухи на захист контркультури та певного стилю життя [Смелзер, 2003: с. 62]. Також з'явилися дослідження «структури політичних можливостей» для різних соціальних груп [Kriesi, Koormans, Duyvendak, Giugni, 1995]. Особливо це стосується мультикультурних суспільств, коли доступ різних груп до соціальних ресурсів створює конфліктну ситуацію. Історія засвідчила чимало прикладів, коли структурні розмежування набували статусу першочергових чинників різного роду соціальних конфліктів, громадянських війн, повстань тощо. Зокрема, на відміну від країн Західної Європи, де створення націй ґрунтувалося на громадянських засадах, формування сучасних націй та інституціоналізація політичних систем Центральної та Східної Європи відбувалося через націоналізм. У таких багатонаціональних суспільствах, де етнічні розбіжності були інституціоналізовані місцевими урядами й, ширше, елітами, зокрема на Балканах і на території Радянського Союзу, мобілізація соціальних рухів, які переросли у конфлікти, відбувалася через етнічні, мовні та релігійні причини. Але навіть у західноєвропейських суспільствах, де існують вагомі етнічні чи релігійні меншини, час від часу спалахують конфлікти (Північна Ірландія, Країна Басків, Бельгія). Поширення міграційних проблем, загроза тероризму зумовлюють нові соціальні розколи. Дослідження свідчать, що загострення етнічного, расового, релігійного чи мовного чинників можуть стати вирішальними у протестних діях [Ayers, Hofstetter, 2008].

Однак вплив структурних чинників залежить від ступеня єднання та організованості соціальної групи. Стосовно великих соціальних груп (класи, верстви, етнічні спільноти, демографічні групи) Г.Ділігенський запропонував членування залежно

від рівня психологічної спільності. Елементарний рівень спільності визначається однією або кількома ознаками, що зводять її до суто арифметичної суми індивідів. Така група не виступає як соціально-психологічна єдність, оскільки її об'єднують лише загальні риси психологічного змісту. Більш високий рівень маємо тоді, коли члени макрогрупи усвідомлюють належність до неї, відрізняючи «своїх» від «чужих». Рівень спільності є ідентифікаційним, оскільки вже існує групова свідомість, і члени групи ідентифікують себе із нею. Найвищий рівень – рівень солідарності – виникає у випадку психологічної готовності до спільних дій заради групових інтересів. У цьому випадку члени групи не тільки себе ідентифікують із нею, а й мають достатньо розроблену систему уявлень про мету своєї групи на макро-соціальної арені [Дилигенский, 1975: с. 198–199]. Отже, процес реалізації соціальних інтересів під впливом структурних чинників залежить передусім від рівня солідарності у відповідній великій соціальній групі.

Соціоекономічний підхід стимулом вважає насамперед соціоекономічний статус, який традиційно визначається як похідний від доходу, професії, рівня освіти тощо. Ранні спроби обчислення рівня соціоекономічного ресурсу ґрунтувалися на поєднанні освіти та доходу. Високий соціоекономічний статус надає переваги людині, оскільки забезпечує володіння необхідною інформацією, навичками та компетенцією [Brady, Verba, Schlozman, 1995; Лукин, Мусиенко, 2004]. Це також сприяє засвоєнню необхідних норм та моделей політичної поведінки (включно з відчуттям громадянського обов'язку), які можуть виступати мотивами залучення особистості в політику, що дає змогу набути досвіду і дістати необхідну підтримку з боку офіційних структур. Соціоекономічний статус зумовлюється розподілом таких соціальних ресурсів: освіта, що формує звичку шукати нову інформацію, готовність оволодівати новими навичками та здатність до самообілізації; гроші, наявність яких вивільняє час для заняття громадянською діяльністю; високий соціальний статус і престиж, до носіїв яких влада дослухається охочіше; і нарешті, деякі поведінкові навички, наприклад, здатність грамотно викладати свої вимоги у доступній манері,

прийнятній для політиків і бюрократів. Зрозуміло, що всі ці ресурси зосереджені в руках соціально привілейованих верств населення. Додатково досліджують також вплив вікових та статевих соціодемографічних характеристик.

Володіння ресурсом вільного часу для заняття політикою залежить навіть від шлюбного статусу. Норвезькі дослідження політичної активності виявили певну тенденцію: одружені чоловіки більш активні, ніж одружені жінки. Це пояснюється тим, що шлюб дає чоловікові, який був менш активним поза шлюбом, більше вільного часу, оскільки підтримка домашнього господарства перекладається на дружину. Натомість вплив шлюбу на політичну активність жінок має зворотний ефект. Політично активні до шлюбу жінки з одруженням перебирають на себе домашні турботи, що не залишає часу для політичної активності [Хеллевік, 2002: с. 12]. Однак тут ідеться радше не стільки про вплив шлюбу, скільки про володіння таким ресурсом, як вільний час.

Соціально-психологічний підхід до вивчення громадянської дії акцентує увагу на внутрішньоособистісних чинниках і можливостях самоактуалізації людини у соціальному житті. Основоположник вивчення масових колективних дій Г.Лебон пояснював вуличні протести як форму девіантної поведінки. Лебон описав три характеристики індивіда, який став частиною натовпу: внаслідок залученості до великого натовпу людина відчуває величезну силу; зазнає заразливого впливу переживань і дій інших людей; навіювання з боку натовпу, яке приводить людину у стан зачарованості. Втрачаючи самих себе у натовпі, люди виявляють свої примітивні інстинкти [Лебон, 1995: с. 161–163]. Ідеї Лебона відображені у деяких традиційних соціально-психологічних теоріях громадянської активності та соціальних рухів. Ці теорії зосереджувалися на тому, що саме схиляє людей до протестних дій. Серед пояснень були особистісні риси протестантів, їхня маргінальність та відчуження, невдоволення та вплив ідеології. Ці теорії базувалися на тому, що розцінювали колективні дії як неконвенціональний, ірраціональний тип поведінки. Однак емпіричні дослідження свідчать, що такі підходи є недостатньо переконливими [Klandermans, 1984].

У межах соціально-психологічного підходу представники структурного функціоналізму, зокрема Н.Смелзер, розглядали колективну поведінку як реакцію на «структурні напруги», що виникають внаслідок конфлікту інтересів і дисфункцій соціальної системи. Внаслідок модернізації та структурних змін зростає напруга, що призводить до дестабілізації звичаєного порядку. Проявом цієї дестабілізації є виникнення соціальних рухів, складовими яких стають здебільшого маргінальні групи. Вважалося, що маргінальність і відчуження схиляють до колективної поведінки. Праця Смелзера була присвячена ідеологіям, які скеровують колективну поведінку та суспільні рухи, і визначала різновиди соціальних умов (включно з макросоціологічними структурами), які слугують визначальними факторами в розвитку суспільних рухів. Таким чином, уявлення про колективну поведінку та суспільні рухи як «ірраціональні» та загрозливі були переглянуті [Смелзер, 2003: с. 60].

Однак найвідомішими тлумачення актуалізації громадянської активності, які мають соціально-психологічне наповнення і часто застосовані у дослідженнях політичної культури, стали концепції *політичної ефективності*, *політичної залученості* та *політичної довіри*. Політична ефективність (political efficacy¹) визначається як відчуття, що індивідуальна політична дія має чи матиме вплив на політичний процес. Дослідження Р.Даля є одним із перших, де продемонстровано позитивну кореляцію між упевненістю у власній політичній ефективності та інтенсивністю участі громадян у функціонуванні відповідних інститутів [Dahl, 1961: р. 287–289]. Політична залученість виявляється через інтерес до політики та компетентність, які, безумовно, сприяють активності. Натомість поняття політичної довіри стало важливою підставою для того, щоб передбачити конвенціональні та неконвенціональні форми громадянських дій: якщо політична довіра зумовлює перші, то політична недовіра – другі. В емпіричних дослідженнях, в яких Н.Най і С.Верба перевіряли свою модель детермінації політичної участі, крім показників

¹ Political efficacy перекладають також як політичну компетентність.

політичної залученості та партійної ідентифікації було використано такий психологічний показник, як *відчуття причетності особистості до справ своєї громади*. Цей показник фіксує контакт особистості зі спільнотою, переконання у своєму внеску у громадську справу, яке формує почуття «Ми», що, безперечно, сприяє колективним формам активності [Шестопап, 1988: с. 73].

Л.Мілбрат і У.Кляйн виокремлюють вплив особистісних характеристик на громадянську активність, виділяючи три групи чинників: соціабельність (легкість і невимушеність у соціальних взаємодіях), прагнення домінації (здатність керувати, напористість), самоповага (висока самооцінка, почуття впевненості у своїх силах). Вони довели існування кореляції між самооцінкою і рівнем політичної участі. Політичну апатію, на їхню думку, слід шукати серед відлюдкуватих, стриманих, невпевнених у собі людей, водночас відкриті, активні та товариські люди виявляють значно більшу активність і в питаннях політики [Milbrath, Klein, 1962]. Натомість С.Реншон знайшов зв'язок між рівнем відчуття особистого контролю над навколишньою ситуацією і залученістю до політики. Люди з високим рівнем особистісного контролю схильні брати участь у конвенціональних політичних діях, натомість низький рівень чи відсутність особистого контролю сприяють відчуженості та схильності до неконвенціональних форм [Renshon, 1974: p. 125].

Культуралістський підхід оперує з певною суспільною моделлю поведінки людей, роблячи акцент на важливості ранньої соціалізації. Сформовані впродовж тривалого часу стійкі, укорінені настанови та норми політичної поведінки визначаються цінностями та орієнтаціями. Прикладом соціально-культурної традиції соціологічного аналізу є праця «Про демократію в Америці» А. де Токвіля. Зв'язок між звичаями суспільства і громадянською активністю Токвіль пояснює властивою американцям схильністю до незалежності, до вноrmованого опору офіційній владі, коли вона на такий опір заслуговує [Токвіль, 1999]. Культуралістський підхід акцентує увагу на історично сформованих і стійких соціально-ціннісних структурах, коли соціальна поведінка пояснюється впливом великих соціальних груп. Ставиться акцент на ролі соціалізації при формуванні

соціальної ідентифікації та соціальних преференцій. Важливість соціалізації як соціокультурного чинника громадянської активності було виявлено в ранніх емпіричних дослідженнях. Опитування учасників студентських заворушень у Берклі (осінь 1964 року) виявили, що серед досвідчених демонстрантів (участь у не менш як одній демонстрації) набагато більше респондентів, які зізналися, що їхні батьки у теперішній час і в минулому мали досвід залучення у політику, ніж серед демонстрантів-новачків [The Berkeley Student Revolt, 1965: p. 524]. Треба зазначити, що переважна більшість показників, які використовуються в рамках концепції політичної культури, мають соціально-психологічне забарвлення: інтерес до політики, політична залученість, політична ефективність, політична ідентифікація тощо.

В інших випадках культуралістського підходу звертають увагу на те, що процеси модернізації та економічний розвиток викликають культурно-ціннісні зміни, які заторкують політичну поведінку [Inglehart, Welzel, 2005]. Економічний розвиток та соціо-політичні зміни у західних суспільствах після Другої світової війни призвели до зрушень у політичних пріоритетах населення країн Заходу в 60–70 роках ХХ століття. Всю сукупність соціально-психологічних змін Р.Інглгарт звів до конфлікту двох протилежних систем цінностей – «накопичувальної», або «матеріалістської» та «постматеріалістської». Здійснивши низку досліджень, він з'ясував, що носіями постматеріалістських цінностей і відповідних політичних стилів життя (створення привітнішого і менш безликого суспільства, поширення активної й індивідуальної участі в суспільно-політичному житті) є люди (особливо молоді) із заможних середніх верств. Самовираження у політиці для них є більш значущим, ніж прагнення якихось економічних вигід, що було характерним для політичних активістів старшого покоління [Inglehart, 1971]. Відповідно, головною причиною появи таких цінностей і відповідних громадянських практик є задоволення матеріальних потреб. Але економічна криза кінця 1970-х – початку 1980-х років дещо загальмувала розвиток нових нематеріальних потреб. Проте, якщо у 1970–1971 роках, за часів перших досліджень Інглгарта,

чисельну перевагу представників матеріалістських пріоритетів виражало співвідношення 4:1, то на початку 1990 року це співвідношення різко змінилося і становило 4:3 [Инглхарт, 1997]. До того ж, порівнюючи дослідження політичної дії в 1974 і 1980 роках у США та ФРН, Инглхарт виявив, що ті, хто себе ідентифікував як постматеріалісти, у 1974 році були більше схильні до неконвенціональних форм політичної поведінки, ніж у 1980 році [Ingelhart, 1990: p. 310].

Після досліджень 1960–1970-х років у науковому середовищі з'явилася впевненість, що відбувається безповоротне зростання та становлення високого рівня політичної участі у західних демократіях. Цей феномен виокремлювали як характерну рису модернізації, коли демократичні суспільства Заходу набули активістської політичної культури. Однак пізніше дослідження 1980-х років показали, що бурхливе зростання громадянської активності було короткочасним і суттєво не змінило конфігурації та масштабів політичної поведінки.

Структура і характер політичної участі зумовлені специфікою тих країн, в яких вона здійснюється. Загалом для більшості громадян демократичних країн громадянська активність обмежується участю у виборах. Різниця існує не лише між різними політичними культурами чи типами політичної системи. Навіть у межах приблизно одного типу політичної системи (англо-американської) існує різниця розподілу форм у структурі політичної участі [Артемов, 2003: с. 215]. Помічено, що тоді як у Великій Британії та ФРН переважає участь у виборах, у США, натомість, за більш низької участі у виборах спостерігається відносно високий і більш рівномірний розподіл за всіма іншими формами участі (за винятком страйків, які найбільше поширені у Британії). Цю особливість пов'язують з тим, що у країнах Західної Європи централізована держава виникла, а громада зруйнувалася набагато раніше, ніж у США, де люди впродовж тривалого часу звикли розв'язувати свої проблеми через структури місцевої влади [Артемов, 2003: с. 231–238].

До культуралістського підходу слід віднести також пояснення детермінант громадянської активності за допомоги *концепції соціального капіталу*. Соціальний капітал має різні прояви у тра-

диціях громадянської культури певних країн. Саме соціально-культурним факторам було надано перевагу в емпіричному дослідженні громадянської активності в сучасній Італії, яке здійснив авторський колектив на чолі з Р.Патнамом, застосувавши такі показники, як щільність членства в асоціаціях, ступінь міжособистісної довіри між громадянами та їхнє сприйняття ступеня взаємності та сприяння [Патнам, 2001: с. 199–226]. Таким чином, теорія соціального капіталу стверджує, що громадянську активність зумовлює накопичений соціальний ресурс, а саме перебування у неформальних мережах, діяльність у громадських організаціях та довіра до людей і соціальних інститутів [Демків, 2004]. Операціоналізацію соціального капіталу використовують і в інших емпіричних дослідженнях, де крім вище зазначених показників часто застосовують такі, як колективна ефективність, відчуття спільноти, сусідська єдність, громадська компетентність. Поряд з цим суттєвим чинником є контакти поза домом, а саме активна участь у місцевому житті. Тривалість проживання на певній території, регулярні контакти з друзями, родичами, сусідами та сама наявність поблизу родичів також сприяють укоріненості індивіда у соціальній структурі [Fahmy, 2006: р. 63–65].

Теорія мобілізації ресурсів починаючи з кінця 1960-х років стала домінувати у поясненні детермінант соціальних рухів та громадянської активності. Вона викристалізувалася у працях Дж.МакКарті, М.Залда, Р.Еша, В.Гемсона, Ч.Тілі. Великий вплив на розвиток теорії мала також праця М.Олсона «Логіка колективної дії». Головне теоретичне твердження цієї теорії полягає у тому, що «суспільні рухи не слід пояснювати вербуванням незадоволених та відчужених маргіналів у лави прихильників ірраціональних та нерациональних “ідеологій”» [Смелзер, 2003: с. 61]. Такі рухи розглядаються як цілеспрямовані, скеровані заходи, що залежать від ефективності нагромадження ресурсів (грошей, доступу до ЗМІ, статусу, навичок, освіти, знань, зв'язків тощо) для розвитку громадянської активності [McCarthy, Zald, 1977; Jenkins, 1983]. Теорія мобілізації ресурсів припускає, що в сучасних плюралістичних суспільствах протест стає звичайним явищем, оскільки завжди

існує незадоволення. Це, своєю чергою, нівелює важливість чинників незадоволення, оскільки плюралізм робить їх повсюдними. Актори, які вирішили взяти участь у громадянській дії, вчиняють раціонально, вони зважують витрати та вигоди від участі (такі міркування, безумовно, пов'язані із впливом теорії раціонального вибору). Тривалість та характер участі залежать від змісту накопичених ресурсів та становища індивіда у соціальних мережах. Проаналізувавши процеси революційних змін, Ч.Тілі розрізняє чотири головні компоненти протестної колективної діяльності: 1) організація групи або груп учасників; 2) мобілізація ефективних ресурсів, які вможливають колективні дії; 3) згуртування зайнятих у колективній діяльності осіб за спільними інтересами; 4) можливість для реалізації революційних цілей (див.: [Гіденс, 1999: с. 584]). Власне, існує два головні підходи в межах теорії мобілізації ресурсів: «політично-інтерактивний», який зосереджується на процесах структурних змін, якими спричиняються соціальні рухи, та на структурі політичних можливостей для колективної дії, і «організаційно-підприємницький» підхід, який зосереджується на вивченні офіційних організацій та лідерів, покликаних мобілізувати ресурси. Останній підхід зазнав критики через применшення соціально-психологічних, ідеологічних та культурних аспектів рухів.

Ресурсно-мобілізаційний підхід став викликом для традиційних соціально-психологічних підходів, зосередивши увагу на організаційних та раціональних детермінантах дії. Тому в подальшому з'явилися нові спроби подолати попередні недоліки. Зокрема, була спроба поєднати соціально-психологічний підхід з теорією мобілізації ресурсів, акцентуючи увагу на індивідуальному рівні. Особливо це стосується «зважування» витрат та вигод. Б.Кландерманс застосував теорію очікуваної вартості (expectancy-value theory). Ця теорія намагається пов'язати дію зі сприйняттям привабливості чи відразливості очікуваних наслідків, де ключовими елементами є очікувані результати та цінність цих результатів. Відповідно, ця теорія ніби доповнює теорію раціональної дії, використовуючи поняття «колективні вигоди» та «добірні вигоди». Людина братиме участь у соціальному русі, якщо вона знає про можливості участі,

якщо вона здатна використати одну чи більше із цих можливостей і якщо вона бажає так учинити. Саме остання умова стала для Кландерманса важливою ланкою пояснення. Адже однією з фундаментальних проблем є те, що люди повинні прийняти рішення про участь у певний момент, коли вони не знають, чи братимуть участь інші. Звідси — люди керуються очікуваннями про потенційну кількість учасників, очікуваннями щодо власного внеску в імовірність успіху та очікуваннями стосовно ймовірності успіху, якщо багато людей візьмуть участь [Klandermans, 1984].

Підсумовуючи теоретичний аналіз, можна констатувати, що у поясненні механізмів громадянських практик теорія відносної депривації та теорія раціональної дії загалом взаємодоповнюють одна одну: зумовленість громадянської дії неможлива без певних ціннісних стимулів соціально-психологічного характеру, таких як невідповідність запитів наявним можливостям; водночас, оскільки актор здебільшого є раціональним у своїх намірах, він керується оцінкою вигод і витрат від можливої дії. Однак якщо раціональна оцінка може пояснити вмотивованість індивідуального суб'єкта чи малої групи, то механізм реалізації інтересів великих груп потребує соціально-психологічних стимулів, оскільки прийняття рішення індивідом про участь у радикальних масових акціях можливе радше за умови незначного ризику бути покараним.

Проаналізовані підходи стосовно детермінант громадсько-політичної поведінки цілком природно перегукуються з основними теоретико-методологічними напрацюваннями концепцій практик. Зокрема, соціалізаційні аспекти культуралістського підходу логічно співвідносяться з концепцією «фонових практик», тобто громадянська активність зумовлюється культурним тлом та соціальним капіталом. Чинники наявності ресурсів, практичного досвіду, традиційних навичок є важливим аспектом повторюваності дії. Вплив структурних чинників може прояснити проблему поєднання соціальної структури і діяльності. Соціально-психологічні складові політичної залученості подібно до органічних або ментальних диспозицій (габітусу) детермінують громадянські практики.

2.2. Досвід прикладного вивчення детермінантів громадянської активності

Застосовуючи теоретичні напрацювання дослідження політичної поведінки та громадянської активності до концепції громадянських практик, треба насамперед мати на увазі усталені емпіричні дані. Аналіз цих даних дасть змогу виокремити реальні чинники з широкого переліку, який пропонують різні теорії. Низку досліджень було присвячено виявленню конкретних взаємозв'язків між різноманітними соціальними чинниками і політичною поведінкою. Переважно такі дослідження проводяться у США, де зафіксовано деякі невисокі, однак постійні кореляції. Однак у порівняльних дослідженнях ці залежності часто не повторюються в інших країнах. Саме ця неузгодженість і досі внеможливе створення єдиної теорії політичної участі.

Виявлення механізмів відтворення громадянської активності також залишається вкрай проблематичним. Останні багаторічні дослідження у США і Великій Британії свідчать, що модель раціонального вибору спрацьовує *лише почасти*. Зокрема, С.Верба з'ясував, що найбільш раціонально поведуться лише вербувальники. Саме обрахунки активістами зисків і витрат спрацьовують у пошуках людей, які зроблять свій внесок у виборчу кампанію чи обстоювання якоїсь політичної справи. Водночас С.Верба визнає свою неспроможність змодельовати причини, чому індивіди стають вербувальниками. Тобто існує суперечність, коли дослідники неспроможні змодельовати поведінку громадян узагалі на основі теорії раціональної дії, водночас спроможні змодельовати активність політичних вербувальників. Дослідження показали, що люди діють як по-громадянському настроєні індивіди набагато частіше, ніж як вузькоєгоїстичні індивіди [Верба, 2005: с. 970–973]. Треба зазначити, що детальний статистичний аналіз, зроблений А.Горбачиком, засвідчив переважання моделі цінностей над моделлю раціонального вибору в поясненні політичних орієнтацій українців [Горбачик, 2004]. До того ж результати соціологічних досліджень свідчать,

що політична активність в Україні слабо пов'язана з економічними інтересами, перевагами та економічно-статусними характеристиками, однак залежить від політико-ідеологічних чинників, таких як інтерес до політики, політико-ідеологічні орієнтації, ідеологічна самоідентифікація тощо [Панина, 1993: с. 51; Владико, 2003].

Порівняльні кроскультурні соціологічні дослідження свідчать, що як конвенціональні, так і неконвенціональні громадянські практики більше поширені в усталених демократіях та заможних постіндустріальних суспільствах [Norris, 2002; Головаха, Горбачик, 2008: с. 19–22]. Залежність між об'єктивними факторами, наприклад доходом, та утвердженням демократичних практик зафіксовано С.М.Ліпсетом: умови для забезпечення представницької демократії та розвитку громадянської культури виникають за певного доходу на душу населення [Lipset, Seong, Torres, 1993]. Зокрема, зафіксовано кореляцію (коефіцієнт Пірсона $R = 0,634$) членства в асоціаціях із дотримання прав людини та проблем третього світу в зіставленні з ВВП на душу населення (2002 рік) [Лейн, 2006: с. 28]. Однак існують випадки, коли високий дохід не спричиняє росту демократизації та громадянської активності. Зокрема у країнах, які отримують доходи з видобутку нафти й газу, створюючи відносно стабільні соціальні умови життя громадян, зростання політичної участі не спостерігається. До того ж з'ясовано, що зростання політичної активності здебільшого пов'язане із зростанням доходу до середнього рівня. Так, у роботі Р.Даля помічено, що коли участь у місцевих справах і зростає із збільшенням доходу, все одно найзаможніша когорта становить меншість серед учасників [Dahl, 1961: р. 283–284]. Спроба емпірично пов'язати рівень соціальної нерівності та масштаб демонстрацій не увінчалася успіхом: існування у багатьох країнах кореляції між нерівністю та масовістю протестів знівелювалося особливістю випадку з Україною, де було зафіксовано найвищу кількість демонстрантів та найменший рівень соціальної нерівності [Лейн, 2010: с. 29–30].

Зв'язок доходу із громадянською активністю у подальшому простежувався у дослідженні впливу соціоекономічного статусу

(СЕС) на політичну участь. В одному з перших порівняльних досліджень С.Верба, Н.Най і Дж.Кім («Участь і політична рівність: Порівняння семи країн», 1978), в яких респондентами були громадяни Австрії, Індії, Нігерії, Нідерландів, США, Японії та Югославії, виявлено, що політична участь нерівномірна: існує високий рівень позитивної кореляції між індексом соціального статусу (доходи + освіта) і ступенем участі [Verba, Nie, Kim, 1987: р. 286–292]. Невипадковим є той факт, що одним із найвпливовіших соціалізаційних чинників громадянської активності у дорослому віці в США є навчання у приватній школі [McFarland, Thomas, 2006]. Треба зазначити, що вплив соціоекономічного статусу на громадянську активність залежить від національних особливостей освітньої стратифікації. Зокрема, у порівняльному дослідженні політичної участі у семи країнах виявлено неоднакову кореляцію між рівнем соціоекономічного ресурсу та рівнем політичної участі: Австрія (0,12), Індія (0,36), Японія (0,12), Нідерланди (0,23), Нігерія (0,22), США (0,35), Югославія (0,36). Це пояснювалося нерівномірним розподілом освітніх груп [Verba, Nie, Kim, 1987: р. 64–67].

Помітні також відмінності у впливі соціоекономічного статусу на різні форми громадянської активності. У дослідженні, яке провів Р.Даль, виявлено, що люди з високим соціоекономічним статусом – білі комірці, самоідентифіковані як середній клас, із доходом понад \$8000 на рік (1958–1959) – інтенсивніше залучені до участі у місцевих справах, ніж у політичних кампаніях [Dahl, 1961: р. 285–287]. Емпірично з'ясовано, що практики контактування з владою залежать від соціоекономічного статусу: люди з вищим соціоекономічним статусом частіше схильні звертатися до посадових осіб [Verba, Nie, 1972: р. 69]. Однак якщо існує пряма кореляція між конвенціональною політичною дією і соціоекономічним статусом, то нетрадиційні громадянські дії менш чітко співвідносяться із СЕС. Дослідження показали, що неконвенціональна поведінка пов'язана з низьким економічним статусом і особливо притаманна молоді. Водночас дослідження у США з'ясували,

що учасники протестів (особливо чорношкірі) мають вищий СЕС, ніж ті, хто не брали участі [Джанда, Берри, Голдман, Хула, 2006: с. 221–222]. Втім, виявилось, що освіта з усіх соціальних та економічних змінних є найсильнішим чинником більшості типів конвенціональної політичної поведінки [Verba, Schlozman, Brady, 1995: р. 428–437]. Крім цього феномен стратифікації громадянської активності опосередковано спричиняється і через механізм мобілізації населення. Ті, хто мобілізує, раціонально відшуковують тих, хто може брати ефективну участь, а саме заможних людей. Таким чином, вони мобілізують у політику людей, які все одно виявили б активність [Верба, 2005: с. 955].

Якщо взяти до уваги такий соціально-демографічний чинник, як вік, то теорія раціонального вибору стверджує, що із збільшенням віку зменшується ймовірність громадянської активності, особливо неконвенціональної. Оскільки зрілі люди набувають власність, досягають кар'єрних успіхів, створюють сім'ю тощо, для них зростає «вартість» питання. Ризик втратити здобутки, піддати небезпеці власну сім'ю здебільшого відвертає людину від рішучих та нелегальних кроків. Однак можна припустити, що набуття досвіду та соціальних зв'язків, потрібних для складних форм конвенціональних громадянських практик, пов'язане з об'єктивним збільшенням віку. Водночас культуралістські концепції стверджують: молоді люди більшою мірою схильні до громадянської залученості через те, що їхня адаптація до нових соціальних та політичних умов проходить швидко та безболісно. Окрім того молодь більше схильна до когнітивної мобілізації, неконвенціональних та протестних дій, проте вона меншою мірою схильна посідати лідерство в інституціоналізованих політичних організаціях (партіях, громадських організаціях). Емпірично встановлено, що неконвенціональні практики здебільшого пов'язані з молодим віком [Duch, 1998; Dalton, 2008: р. 87]. Цікавим є факт, на який звернула увагу І.Бекешкіна, аналізуючи соціальну групу членів громадських організацій: серед них більше тих, хто відчуває себе значно чи дещо молодшим за свій вік (38%), тоді як серед нечленів громадських орга-

нізацій таких істотно менше (26%) [Бекешкіна, 2008: с. 393]. Таким чином, фактор віку, залежно від спрямованості, по-різному впливає на конвенціональні та неконвенціональні громадянські практики.

Останні дослідження політичної участі у США свідчать про стабільний вплив таких чинників, як освіта, вік, громадянська залученість та відчуття громадянського обов'язку. Варто зазначити: якщо вплив громадянської залученості та освіти є «універсальним» стосовно всіх форм громадсько-політичних заходів, то чинник відчуття громадянського обов'язку є впливовим лише щодо виборчої діяльності та протестів [Dalton, 2008: р. 87].

Настанова, яка увібрала в себе здобутки теорії мобілізації ресурсів та соціально-психологічних підходів до політичної залученості, дістала втілення у тривалих емпіричних дослідженнях С.Верби, К.Л.Шлоцман і Г.І.Брейді. Досліджуючи проблему стратифікації політичної активності, вони застосували *модель громадянського волонтаризму* (Civic Voluntarism Model). Базовими чинниками цієї моделі стали *ресурси, мотивація та мобілізація*. Ресурсами є час, гроші та громадянські навички. Ці ресурси людина набуває в перебігу соціалізації через сім'ю, школу, місце роботи, добровільні організації, релігійні установи тощо. Громадянські навички включають комунікаційні та організаційні здатності, які дають змогу громадянам ефективно використовувати гроші та час у громадянській діяльності. Мотивацію визначає сукупність психологічних стимулів, які спонукають до участі (політичний інтерес, політична ефективність, відчуття громадянського обов'язку, партійна ідентифікація тощо). Мобілізація трактується як спонук до участі у громадянських акціях [Verba, Schlozman, Brady, 1995: р. 269–273; Верба, 2005]. Всі ці три чинники взаємно посилюють один одного й надають кумулятивних політичних переваг їхнім володарям. Однак дослідження доводить, що хоча певну роль відіграють і мотивація, і ресурси, недостатність ресурсів набагато більшою мірою перешкоджає активності, ніж брак мотивів. Водночас було з'ясовано, «що активність, пов'язана з витратами

часу, залежить безпосередньо від освіти, натомість активність, пов'язана з витратами грошей, залежить від прибутку й тільки опосередкованою мірою – від освіти внаслідок її впливу на рівень прибутку. Активність, пов'язана з рівнем прибутку й заснована на грошах, була спрямована на захист багатих й на політику, яка сприяла заможним; активність, пов'язана з освітою й витратами часу, надавали більшого впливу в політиці тим, хто був поінформований і толерантний» [Верба, 2005: с. 981]. Таким чином, розрізнення впливу освіти від впливів доходів виокремило соціальні риси громадянської активності. Натомість диференціація чинників витрат часу і витрат грошей з'ясувала природу громадянської активності.

Очевидно, що модель громадянського волонтаризму ґрунтується на соціоекономічній моделі участі. Однак поряд із такими важливими ресурсами, як дохід, освіта, належність до середнього класу, враховується також ресурс часу, оскільки навіть успішні люди бувають настільки зайняті, що не мають часу для громадянських практик. Водночас така модель передбачає певні суб'єктивні чинники, зокрема такі, як політична ефективність (суб'єктивна віра у можливість впливати на політичні рішення), партійна ідентифікація та усвідомлення важливості залученості до акцій [Pattie, Seyd, Whiteley, 2003: р. 445–446]. Отже, модель громадянського волонтаризму видається найбільш прийнятною, адже охоплює як суб'єктивні соціально-психологічні, так і об'єктивні соціально-економічні чинники.

Проблема застосування класового підходу в емпіричних дослідженнях ґрунтується на складності об'єктивного виявлення самих соціальних класів. Сучасні дослідження фіксують феномен викривлення сприйняття класової належності, коли більшість людей починають вважати себе середнім класом. Внаслідок цього викривлення послаблюється зв'язок між суб'єктивним сприйняттям класу і класовим конфліктом, що створює консенсусне, а не конфліктне бачення класових відносин. З огляду на це зменшується зв'язок між класовою структурою і політикою [Kelley, Evans, 1995]. У більшості емпіричних досліджень зв'язок між класовою належністю та громадянською

активністю виявляється слабким. Так, О.Куценко, досліджуючи цю проблематику в українському суспільстві, виявила лише зв'язок між класовими позиціями й суб'єктивною залученістю у політиці [Куценко, 2006].

Інший структурний чинник, етнокультурний, вперше наведено у праці Г.Лебона, який виявив етнічні особливості ставлення до протестів. Він вирізняв англійських робітників з-поміж їхніх іноземних колег через те, що вони найменше сподівалися на опіку держави, й тому їхні вимоги були раціональними. До того ж, як зазначає Лебон, англійський робітник не вийде на страйк, не оцінивши дохід господаря та його економічну спроможність підвищити заробітну плату [Лебон, 1996: с.159–161].

Події боротьби за расову рівність у США в 1960-х роках засвідчили, що чорношкірі, які себе ідентифікували як члени етнічної меншини, більшою мірою виявляли громадянську активність [Olsen, 1970]. Пізніші дослідження зафіксували різницю між етнорасовими спільнотами США: якщо представники англо-білої більшості переважають у конвенціональних формах участі, то представники меншин (афро-американці, латинос та інші) дещо більше беруть участь у неконвенціональних формах активності [Verba, Schlozman, Brady, 1995: p. 233]. Звертаючись до впливу чинників етнічної стратифікації, слід брати до уваги об'єктивні умови реалізації політичної участі — наявність легітимних каналів та рівень репресивності режиму. Зокрема, істотний вплив на політичну активність етнічних меншин має інституціональний устрій. Проведене у 33 багатоетнічних країнах дослідження засвідчило, що у суспільствах, де лімітований доступ до владних інститутів, етнічні меншини виявляють меншу громадянську активність, ніж титульні етноси. Натомість за умов необмеженого доступу така різниця не спостерігається [Banducci, Carp, 2008].

На основі дослідження третьої хвилі World Values Study (1996) було проаналізовано вплив різних чинників на громадянську активність. В якості незалежних змінних було охоплено всі можливі лінії потенційних розколів, які були об'єднані в Pull of Group Cleavages (стать, вік, освіта, тип поселення, тип про-

фесійних занять, суб'єктивний соціальний клас, дохід, конфесійна належність, раса, належність до іммігрантів, мова) та Pull of Value Cleavages (підтримка капіталізму/соціалізму, настанови стосовно бідності, підтримка сімейних цінностей, ставлення до моральної вседозволеності, релігійність, підтримка демократичних цінностей, настанови стосовно чинної політичної системи, постматеріалістичні цінності, екологізм, підтримка емансипації жінок, ставлення до ідеї вільного руху людей і благ). Стосовно практик підписання петицій статистичний аналіз виявив вплив чинників ціннісних розколів, на відміну від групових розколів. Водночас ні перевірка впливу моделі групових розколів, ні перевірка впливу моделі ціннісних розколів не зафіксували зв'язку зі змінною участі в демонстраціях [Gosselin, Тука, s.a.]. Проведений аналіз дослідження в рамках World Values Survey зв'язку політичної участі з ідеологічними переконаннями засвідчив чітку кореляцію між «лівою» самоідентифікацією і неконвенціональними формами активності в усіх країнах. Натомість аналіз зв'язку конвенціональних форм політичної участі з ідеологічними розмежуваннями засвідчив, що тільки в Італії, Франції Іспанії та частково Португалії до конвенціональних форм більше залучені ліві, натомість у Великій Британії та Ірландії – праві [Duch, Strom, 2004: p. 251–253].

Емпірична перевірка теорії соціального капіталу фіксує вагомому кореляцію громадянської активності з організованою залученістю – волонтерською діяльністю [Tam Cho, Rudolph, 2008]. В іншому дослідженні виявлено вагомому кореляцію всіх видів громадянських занять із залученням у волонтерську діяльність та неформальні мережі (регулярні зустрічі з друзями та знайомими). Також зафіксовано, що тривалість проживання корелює з індивідуалістськими формами активізму. Наявність родичів корелює лише із практиками контактування з місцевими посадовцями. Чинник тривалості перегляду телевізора як можливого відволікання людей від контактів та діяльності поза домом також не дався знаки. Так само не простежується зв'язок громадянських занять із залученістю у місцеву громаду та довірою до політичних інститутів. До того ж парадоксальним є те, що зв'язок громадянських занять з довірою до інших ви-

явився навіть негативним [Pattie, Seyd, Whiteley, 2003: p. 458]. Інші емпіричні дослідження також виявили слабкий зв'язок моделі соціального капіталу, особливо чинника довіри, з громадянською активністю [Fahmy, 2006: p. 67; Fahmy, 2003]. Те, що найбільша кореляція простежується між громадянськими заняттями і діяльністю у волонтерських організаціях, свідчить лише про наявність зв'язку між такими формами громадянських практик. Водночас це внеобхідне перевірку показника довіри як чинника кооперативних практик.

Отже, особливість кооперативних практик вимагає окремого аналізу їхніх чинників. Існує кілька пояснень причини об'єднання людей у громадські організації. В опитуванні українських волонтерів, яке провів Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка, виявлено, що найпоширенішою їхньою навичкою є комунікабельність, на яку вказали 71% респондентів, натомість наступними найбільш поширеними навичками виявилися грамотність та ерудиція, на які вказали 32% респондентів [Волонтерський рух в Україні, 1999: с. 20]. Окрім того участь у громадських організаціях базується на потребі у соціальній ідентичності – почутті належності до певної соціальної групи. Оскільки потреби самоактуалізації та самоідентифікації стоять на верхніх щаблях ієрархії потреб А.Маслоу, то можна припустити, що участь у громадських організаціях беруть переважно люди, які вже задовольнили базові потреби – фізіологічні, потребу в безпеці тощо. Натомість прагнення певних вигод, реалізація якого потребує кооперації, спонукає людину до використання раціональних механізмів соціальної взаємодії та суперництва. Очевидно, що без міжособистісної довіри соціальна взаємодія неможлива.

Однак емпіричні дослідження участі у громадських організаціях фіксують обмежену кількість впливових чинників. В одному з перших емпіричних досліджень чинників участі в добровільних асоціаціях виявлено зв'язок між соціоекономічним статусом і готовністю до участі [Scott, 1957]. Порівняльне дослідження засвідчило вагомий вплив таких чинників, як освіта (серед більш освічених – вищий рівень членства), вік

(із збільшенням віку зростає рівень членства), зайнятість (серед зайнятих вищий рівень членства, ніж серед незайнятих), мірою зайнятості (повністю зайняті більше схильні до членства, ніж частково зайняті). Натомість вплив статі, шлюбного статусу і типу поселення виявився досить скромним [Curtis, Grabb, Vaer, 1992]. Подібні результати зафіксовано також і у британському дослідженні [Moysen, Parry, 1997: р. 26–27]. Ці висновки перегукуються з положеннями моделі громадянського волонтаризму стосовно важливості ресурсних показників.

Натомість проведене у 33 демократичних країнах порівняльне дослідження виявило, що добровільне членство в асоціаціях найпоширеніше серед тих націй, для яких характерні (1) багатоконфесійні християнські або переважно протестантські релігійні утворення, (2) тривале і безперервне функціонування демократичних інститутів, (3) соціально-демократичні чи ліберально-демократичні політичні системи і (4) високий рівень економічного розвитку. Серед цих націй – американці, канадці, голландці та скандинавські народи [Curtis, Vaer, Grabb, 2001]. Ці результати відповідають теорії соціальних розколів, згідно з якою громадянська активність зумовлена не свідомими політичними преференціями, а належністю до великих соціальних груп, що утворилися внаслідок соціальних конфліктів.

Останні дослідження у США фіксують відчутне скорочення участі у традиційних громадських організаціях. Однак зростає кількість колективних акцій, які поєднують громадянську форму з протестним змістом. Наприклад, це може бути локальна художня виставка, присвячена боротьбі зі СНІДом. Звідси висновок, що природа соціальної активності не залежить від тенденцій епохи, оскільки у стабільному суспільстві спостерігається постійний рівень такої активності, змінюється лише співвідношення форм, в яких вона виявляється. До того ж дослідження ставить під сумнів упевненість багатьох соціологів щодо існування тісного зв'язку між членством в організаціях і соціальною активністю [Sampson, Macindoe, McAdam, Weffer-Elizondo, 2005].

У дослідженнях участі населення в громадських організаціях України здебільшого звертають увагу на динаміку змін соціально-

демографічних характеристик їхніх членів [Авуєва, 2003; Юрченко, 2005; Stegny, 2007; Бекешкіна, 2008]. Виявлено, що члени громадських та політичних організацій вирізняються вищим рівнем освіти та інтересом до політики, користуванням Інтернетом, схильністю до активістських і демократичних цінностей та належністю до середньої верстви. Помічено, що населення Західного регіону дещо більше схильне до членства в організаціях, ніж решта. До того ж з'ясовано, що для Заходу України властива участь в релігійних організаціях та церковних громадах, натомість для Сходу — в політичних партіях. Ці результати дають змогу приблизно змалювати соціальний портрет членів громадсько-політичних організацій. Однак отримані дані досліджень стосовно українського суспільства фіксують лише одиничний зріз соціологічної інформації у певний момент. Бракує фіксації тривалих залежностей, що дало б змогу констатувати певні тенденції стосовно чинників участі. Існує потреба у застосуванні статистичних методів, які б могли адекватно відтворити елементи усталеності та повторюваності чинників громадянської активності.

Отже, аналіз емпіричних досліджень чинників громадянської активності в цілому підтвердив дієвість теоретичних напрацювань щодо цієї проблематики. Тривалі емпіричні дослідження громадянської активності виокремили найпоширеніші чинники. Порівняльні кроскультурні соціологічні дослідження свідчать, що найбільш відтворюваними є соціоекономічні чинники — вік, освіта, дохід та зайнятість. Перспективною для методологічного застосування у нашому дослідженні є модель громадянського волюнтаризму, яка поєднує у собі соціоекономічні та соціально-психологічні чинники. Зафіксовано, що в мультикультурних суспільствах суттєвого впливу набули етнокультурні та ідеологічні чинники. Участь у добровільних асоціаціях часто зумовлюється існуванням структурних впливів політичної культури та релігійно-цивілізаційних соціальних розмежувань. До того ж в аналізі кооперативних практик потрібно враховувати концепцію соціального капіталу, а саме її ключові операціональні індикатори — показники довіри.

2.3. Конфігурація чинників громадянських практик в українському суспільстві: методичні аспекти

Дослідження соціальної активності та протестної поведінки населення України свідчать про переважання певного типу чинників залежно від етапу розвитку українського суспільства. Хоча у радянські роки не проводилися дослідження чинників безпосередньо соціальної поведінки, все ж тоді емпіричним шляхом було доведено вплив чинників ресурсно-мобілізаційного характеру на настанови населення стосовно соціальної активності. Зокрема, В.Оссовський виявив вагомий статистично значимий зв'язок впливу таких чинників, як рівень кваліфікації, рівень зарплати, стаж роботи, рівень освіти, вік, стать, партійність та навички участі у соціалістичних змаганнях, на ставлення київських робітників до участі в управлінні виробництвом [Оссовський, 1973: с. 74]. Напередодні набуття Україною незалежності почали набувати впливу зовсім інші чинники. Опитування групи тиску біля Верховної Ради УРСР (N=152), проведене у 1990 році, засвідчило, що державний суверенітет і демократизація посідали перші місця за ранговим розподілом політичних вимог [Общественное мнение и власть, 1993: с. 80]. Репрезентативні соціологічні дослідження зазначеного періоду свідчили, що схильністю до неконвенціональних форм протесту найбільше вирізнялося населення Галичини, Києва, а також молодь. Іншими чинниками виявилися самооцінка соціального статусу та воління підтримати опозиційних лідерів [Панина, 1993]. Водночас дослідження політичної активності зафіксували те, що залучення до політичної діяльності (контактування з активістами та участь у мітингах) найчастіше брали мешканці Західного регіону [Головаха, 1993а: с. 26–27].

У соціологічних дослідженнях першої половини 1990-х років серед причин можливої участі населення України в акціях протесту домінували проблеми матеріального виживання [Головаха, 1997: с. 61–64; Бекешкіна, 1994: с. 37–40; Бекешкіна, 1993b; Міщенко, Буров, 1998: с. 100]. В одному із соціологічних до-

сліджень на початку 1990-х років респонденти вказували на існування соціальної напруженості між такими соціальними групами, як бідні й багаті, між прихильниками різних політичних партій, зрештою, між більшістю народу України і керівництвом [Небоженко, 1994]. Дослідження кінця 1990-х – початку 2000-х років фіксують тенденцію ідеологічних розмежувань стосовно протестних настроїв. Зокрема, протестний потенціал переважав серед людей із лівою ідеологічною орієнтацією: прихильники соціалізму більшою мірою, ніж прихильники капіталізму, декларували свою згоду взяти участь у мітингах та демонстраціях протесту [Головаха, Панина, 1999; Головаха, Панина, 2001b].

Особливим протестним феноменом вирізнялися шахтарські страйки. Треба зазначити, що шахтарі були однією з найзабезпеченіших соціальних груп працівників у СРСР. Це сприяло усвідомленню своїх соціальних інтересів. Початок страйкових акцій шахтарів у 1989 році був зумовлений дефіцитом і дорожнечою найнеобхідніших товарів, поганою організацією умов праці та високим травматизмом на виробництві. Однак подальша активізація супроводжувалася висуненням уже більш системних економічних та політичних вимог: реорганізація державних шахт, впровадження нових форм власності, надання економічної самостійності, деполітизація державних інститутів і, нарешті, підтримка суверенітету України. Шахтарські страйки 1989–1991 років виявилися потужним каталізатором делегітимації системи влади у СРСР [Панькова, Іващенко, 2006: с. 238–240]. Черговий цикл масових виступів шахтарів припав на 1992–1994 роки, коли економічний спад різко знизив життєвий рівень колись найзабезпеченішої робітничої верстви населення. На думку О.Панькової та К.Іващенко, такого рівня інституціоналізації й політизації страйки в Україні ще ніколи не досягали. За сприяння місцевої влади Донбасу створювалися страйкові комітети та координаційні центри. Лунали не тільки вимоги економічного характеру, а й заяви про необхідність проведення референдуму стосовно довіри до Президента і надання регіонові самостійності. Страйковий рух охопив інші категорії працівників, однак не набув загальнонаціонального

характеру, оскільки викликав негативну реакцію представників західних регіонів, які вбачали у подальшій радикалізації загрозу незалежності України [Панькова, Івашенко, 2006: с. 241–242]. Результатами страйкового руху можна вважати дострокові вибори Президента України у 1994 році та залучення регіональної еліти до центральних органів влади. Однак економічних цілей не було досягнуто. Понад те, страйковий рух дав змогу регіональним елітам безперешкодно взяти під контроль промислові об'єкти.

Парадоксальне терпіння населення України у період пострадянської трансформації та масовий політичний вибух кінця 2004 року викликають загальний інтерес. Серйозні труднощі адаптації більшості населення до нових політичних і соціально-економічних реалій, породжених пострадянською трансформацією на початку 1990-х років, супроводжувалися зниженням довіри до провідних політичних інститутів. Проте, незважаючи на виявлення ідеологічних відмінностей декларативних настанов щодо участі у протесті, відсутність масового деструктивного соціального конфлікту під час колапсу макроекономіки, соціологи були схильні пояснювати відсутністю, попри все, поділу суспільства на чітких ідеологічних засадах. Самоорганізаційний потенціал населення породив особливий стабілізуючий феномен – так звану «народну економіку», опертям якої було дрібне приватне підприємництво, натуральне господарство та гастарбайтерство [Головаха, 1997: с. 26–27].

Зруйнування соціально-регулятивних механізмів радянської доби, уgruntованих на комуністичній ідеології, плановій економіці та тотальному державному контролі, не породило одразу нових механізмів, а призвело до соціальної аномії населення. Факт відсутності активного спротиву населення щодо політичного курсу, який зумовив важкі соціально-економічні випробування, можна визначити як своєрідний феномен вимушеної лояльності [Резнік, 2004d]. На відміну від періоду розпаду Радянського Союзу, коли суспільство переживало піднесення, пов'язане з надією на суттєве поліпшення життя, і коли модель відокремлення України від СРСР була підтримана, у роки незалежності переважна більшість населення України зазнала стану

аномічної деморалізованості. Внаслідок цього будь-які форми деструктивних щодо державності України дій не мали ніякої практичної підтримки, оскільки сприймалися як реставраційні. Та незважаючи на побільшання ностальгічних орієнтацій, поширення соціального цинізму не тільки «саботувало» заклики до національно-державної консолідації, а й дистанціювало населення від будь-яких простих рецептів відновлення «справедливого ладу». Саме риси соціальної інертності та індиферентності населення, хоч як це парадоксально, підживлювали політичну стабільність суспільства у другій половині 1990-х років.

Відсутність широкомасштабних конфліктів і згасання соціально-політичної активності пов'язують також із поширенням у суспільстві страху перед руйнівними наслідками протистояння, які мали місце у більшості пострадянських республік. О.Кінсбурський звернув увагу на те, що існують певні закономірності взаємозв'язку протестної поведінки з рівнем соціальної адаптованості. Зокрема, він виявив, що менш адаптовані групи більшою мірою відчувають незадоволеність економічними умовами життя, але рідше схильні до участі в акціях протесту. Незадоволеність економічного характеру частіше знаходить вихід у додатковій трудовій активності. Натомість більш адаптовані люди, навпаки, частіше не задоволені політико-ідеологічними реаліями та схильні до протестної активності [Кінсбурський, 2001]. Цікаво, що на відміну від Росії, де у 1990-х роках, незважаючи на аналогічні труднощі, знаходили все ж таки певні ресурси для «гасіння» соціального невдоволення, українським громадянам довелося повною мірою пройти горнило трансформації, розраховуючи переважно на власні сили. Масовий відплив населення на заробітки, натуралізація господарства, човникова торгівля – це лише частина наслідків. Відтак, ці випробування хоч і не знизили суттєво рівень поширення патерналістських орієнтацій серед населення, все ж спричинилися до певного відчуження українців від політики та від стосунків із державними інститутами. Треба зазначити, що це не набуло деструктивного характеру. Часто відчуження від політичного режиму підштовхує індивіда до пошуків заповнення духовного дефіциту. Такі пошуки нерідко призводять до по-

ширення ліво- чи праворадикальних орієнтацій, пов'язаних із пропагуванням насильницьких дій стосовно органів влади. Однак у політичному житті України праві націоналістичні і ліві комуністичні радикали своєю непримиренною ворожнечею знижували потенціал екстремізму [Головаха, Паніна, 2006b: с. 39–41]. Причиною цього, на відміну від Росії, стали їхні різновекторні зовнішньополітичні орієнтації. Саме ця непримиренність збалансовувала ситуацію і дала змогу неонеоменклатурі культивувати «центристські» політичні міфи для збереження влади, а звідси – для зміцнення інституту державності. Цьому сприяло розуміння населенням того, що надмірний радикалізм може зруйнувати хиткі інститути державності.

Друга половина 1990-х років характеризується тим, що, незважаючи на важкі, а за західними стандартами, катастрофічні умови виживання людей, у країні вдалося створити режим відносної політичної стабільності, за якого стандартом політичної поведінки більшості населення було неагресивне обурення непопулярною владою, яка впродовж цих років мала вкрай низький ступінь довіри з боку населення. Переважання амбівалентного типу свідомості підкріплювала подвійна інституціоналізація, коли одночасне існування старих і нових інститутів зрештою сприяло соціальній стабільності. Неспроможність подвійної інституціональної системи сприяти поступу держави та суспільства виражалася у тотальній амбівалентності стосовно всіх важливих проблем соціального розвитку. Така «подвійність» поступово створила підґрунтя для прихованої соціальної напруги із соціальними очікуваннями зміни політичної влади. За класифікацією Є. Головахи і Н. Паніної, етап трансформації, коли зароджувалася нова інституціональна криза (1999–2004), розпочався з того, «що сформована в попередні роки інституціональна система вступила у суперечність і з потребами найактивніших верств населення, і з інтересами впливових опозиційних політичних еліт, які не знайшли (або втратили) своє місце в усталеній владній ієрархії» [Головаха, Паніна, 2006: с. 44]. Причинами цього, на їхню думку, було те, що, «відчувши певну свободу від повсякденної й виснажливої боротьби за фізичне виживання, чимало громадян України виявили підвищений

інтерес до політичних колізій, пов'язаних із завершенням “епохи Кучми” і необхідністю вибору його наступника» [Головаха, Паніна, 2006b: с. 44–45].

Водночас порівняльний аналіз регіональних особливостей протестних настанов (1994–2004) засвідчив, що порівняно з 1994 роком у 2004 році збільшилася частка соціально пасивного населення у Північно-Східному регіоні та АР Крим, тоді як у Західному регіоні – навпаки, помітно зменшилася. Водночас серед мешканців Західного, Південно-Західного і Північного регіонів істотно зросла кількість тих, хто висловлював готовність узяти участь у законних мітингах і демонстраціях [Стегній, 2004]. Регіональні відмінності виявилися і стосовно політичної активності і залученості у громадсько-політичні організації [Stegniy, 2007]. Водночас, американські соціологи Д.Лофлін і Д.Е.Бел, досліджуючи політичну географію громадянських занять в Україні, не драматизують поляризацію та регіоналізацію українського суспільства. Вони виявили, що розподіл регіональних показників рівня громадянської участі та суб'єктивного відчуття громадянської уповноваженості (empowerment) є більш-менш рівномірними по країні. Відтак, не слід очікувати серйозних розбіжностей у розвитку демократичної громадянської культури [Колодій, 2006].

Виокремлення регіонального розмежування з його етнокультурними особливостями дало підстави розглядати ці події як певний етап етнополітичного процесу в суспільстві. Зокрема, існують думки, що в цьому електоральному розколі України почав відігравати свою роль чинник історичної ідентичності, тому Помаранчева революція виявилася не стільки демократичною, скільки культурно-етнічною [Головаха, Паніна, 2006b: с. 50] або національно-демократичною [Степаненко, 2005а: с. 23]. Виявилось, що за В.Ющенка проголосувала більшість (більше 50%) населення таких адміністративних одиниць, як Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська (без Києва), Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька області та м. Київ, натомість за В.Януковича – більшість населення Дніпропетровської, Донецької,

Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Харківської, Херсонської областей та АР Крим. Внаслідок регіональної поляризації 2004 року утворилося два макрорегіони: Західно-Центральний та Східно-Південний.

Регіональна поляризація, яка уявилася на президентських виборах 2004 року, збереглася і на наступних парламентських виборах 2006-го року та позачергових парламентських 2007 року і далася взнаки на президентських виборах 2010 року. Електоральні преференції населення областей, які підтримали 2004 року В.Ющенко, і далі зберігалися, тяжіючи до політичних сил, які вважалися «спадкоємцями» Майдану. Натомість населення областей, які голосували за В.Януковича, віддавало перевагу антиющенківським політичним силам [Оксамитна, Хмелько, 2005; Колодій, 2006]. Крім електорального розколу впливовими виявилися етнічні й мовні відмінності, геополітичні преференції та позиції з питання російської мови (див.: [Сподівання на іншу Україну, 2005; Хмелько, 2006; Резнік, 2005b]).

Серед інших соціально-демографічних характеристик громадянської активності виокремлюються поселенські відмінності. С.Макеєв, застосувавши статистичний аналіз, виявив поселенську стратифікацію життєвих шансів. Нерівний доступ міських і сільських мешканців до матеріальних та соціальних благ зумовлює відмінні домагання й потреби. Якщо городяни констатують доступність благ повсякденного існування, то жителі сіл і малих міст живуть перспективою висхідної соціальної мобільності для себе або для своїх дітей, щоб здобути ці блага [Макеєв, 2006]. В.Сусак виявив, що фактор локальності (тип населеного пункту) є впливовим чинником проявів екстернальності/інтернальності (локусу контролю). Із збільшенням розміру населеного пункту зростає рівень інтернальності (покладання на власні можливості та ресурси) [Сусак, 2009: с. 133]. Помічено також тенденцію зростання індексу можливості виступів населення на захист своїх прав із збільшенням розміру населеного пункту [Піддубний, 2005].

Повертаючись до причин політичних подій кінця 2004 року, потрібно звернути увагу на інші пояснення. Хоча ці події та подальшу ситуацію важко назвати класичною революцією, все

ж масовий вияв непокори мав свої передумови, які нагадують передреволюційні процеси. По-перше, структурні зміни, що відбулися в українському суспільстві у пострадянський період, виокремили нову соціальну групу – підприємців і фермерів. За розрахунками КМІСу (в яких узято до уваги особливості інституціональної макроструктури українського суспільства, що склалася за роки незалежності), кількість підприємців (роботодавців та самозайнятих), бізнес котрих тією чи іншою мірою був «тіньовим», виведеним за межі правового поля, зросла приблизно до 12% зайнятого населення [Хмелько, 2003].

Домінування політичної підсистеми над усіма іншими соціальними інститутами (включно з економікою) в інституціональній макроструктурі українського суспільства та зростання частки підприємців, які мусили перебувати у тіні, породило суперечність. Активна підтримка Майдану групою середніх підприємців та власників, для яких головним спонукальним чинником протесту стало прагнення свободи економічної діяльності та лібералізації економіки, була спричинена відчуттям небезпеки для власного бізнесу – з огляду на загрозу поглинання його кримінальним капіталом. Водночас досвід участі у приватизації надав цій групі навичку прораховувати всі ризики та наслідки активних дій у пострадянській економіці, що, безумовно, можна вважати цінним соціальним ресурсом. Якщо найбільший внесок студентства полягав у безпосередній участі в акціях протесту, то з боку підприємців найвідчутнішою була матеріальна і фінансова допомога. Аналіз за типом зайнятості груп населення серед учасників Помаранчевої революції, дав змогу О.Симончук назвати ці події «повстанням середнього класу» [Симончук, 2005].

Час сприяв тому, що на суспільну арену на початку 2000-х років почала виходити вікова когорта, яка не зазнала соціалізаційного впливу радянських інститутів. Внаслідок цього у молодих людей не була сформована система цінностей, яка б легітимувала чинний політичний режим. Феномен «молодіжного політичного консерватизму», що фіксувався у 2000 році, був пов'язаний з відсутністю альтернативи існуючому режиму. Низька політична ефективність молоді обернулася глухим, ла-

тентним невдоволенням. Уже 2000 року було помічено, що наймолодшій когорті молоді (віком до 22 років) більшою мірою, ніж іншим, були притаманні екстремістські протестні настанови [Головаха, 2002: с. 126]. З іншого боку, П.Тамаш звертає увагу на те, що напередодні подій кінця 2004 року загострився конфлікт між молодими освіченими середніми верствами великих міст і постноменклатурною елітою. Внаслідок модернізації «у молодіжних колах, особливо у великих містах, сформувалася верства, яка за своїм світоглядом, ступенем освіченості та опанування української мови вже радикально відрізняється від того образу, який являє громадськості постноменклатурна еліта» [Тамаш, 2007: с. 8]. Відтак, політична еліта не змогла втримати під контролем культурний процес, який став опозиційним чинній владі.

Тобто іншою причиною зростання громадянської активності була поступова зміна ціннісних пріоритетів населення України. В цьому випадку однією з детермінант політичної поведінки стали особливості соціалізації, коли внаслідок природної зміни поколінь сформувалася нова молода верства населення, зокрема студентство. Ця вікова когорта вже не мала того соціального досвіду, який би схилив до орієнтації на реставрацію тоталітарних процесів. Так, дослідження фіксували, що серед тих, хто був ладен взяти участь у певних акціях протесту, виявилось більше молоді, прихильників ринкової економіки, людей, освіченіших і з вищим рівнем доходів [Владико, 2005]. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України, зафіксованих у дослідженнях Інституту соціології НАН України (1994–2009), засвідчила суттєве зростання у 2003–2006 роках модернізаційного потенціалу політико-громадянських цінностей («державна незалежність країни», «можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу», «можливість критики і демократичний контроль рішень владних структур», «демократичний розвиток країни», «можливість підприємницької ініціативи», «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій») [Ручка, 2004; Ручка, 2009]. Зафіксоване статистично значиме зростання важливості для українського суспільства громадянських цінностей напередодні

Помаранчевої революції та зниження цих показників, яке почалося у 2006-му році та поглибилося у 2009 році, наштовхує на думку про вагомість урахування цього чинника у поясненні механізму відносної депривації (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1
Динаміка громадянських ціннісних пріоритетів населення України
(1994–2009, середньозважені бали за 5-бальною шкалою)

<i>Ціннісні пріоритети</i>	<i>1994</i>	<i>1997</i>	<i>2000</i>	<i>2003</i>	<i>2006</i>	<i>2009</i>
Державна незалежність країни	3,41	3,57	3,60	4,07	3,98	3,63
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,09	3,12	3,16	3,90	3,72	3,57
Можливість критики і демократичний контроль рішень владних структур	3,04	3,04	2,99	3,45	3,50	3,33
Демократичний розвиток країни	3,32	3,41	3,28	3,85	3,90	3,66
Можливість підприємницької ініціативи	2,70	3,04	3,10	3,43	3,27	3,26
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	1,77	1,76	1,90	2,67	2,69	2,46

Тут уявнюється випадок різкого зростання ціннісних очікувань на демократизацію країни. Водночас у дослідженні стану демократії, проведеному в травні 2004 року Фондом «Демократичні ініціативи» та Центром «Соціальний моніторинг» в оцінюванні ефективності дії конкретних механізмів впливу на ухвалення державних рішень найбільше надій громадяни поклали на механізм виборів влади [Бекешкіна, 2005: с. 64]. Оскільки головним мотивом масових виступів наприкінці 2004 року була зміна чинної влади, то різке зниження можливості впливу через одну з основних його інституціональних форм – президентські вибори – стало своєрідним каталізатором, що змобілізувало частину суспільства, яка орієнтувалася на опозиційного канди-

дата та зберігала вагомий протестний потенціал, змінити свою лояльну поведінку на нелояльну. Власне, соціологічні дослідження зафіксували, що вихід людей на вулиці був головним чином умотивованим протестом проти фальсифікації виборів та обстоюванням демократичних цінностей [Бекешкіна, 2005: с. 64; Степаненко, 2005b: с.9]. Адже очікування демократичних змін, на які люди претендували, наразилися на загрозу їх досягненню і подальшому збереженню. Саме в цьому разі виявився механізм *прогресивної депривації*, коли відбувається значне зростання ціннісних експектацій і водночас різке зниження ціннісних можливостей, що за теорією відносної депривації викликає масові виступи. Натомість у випадку зниження громадянських ціннісних експектацій навіть за умов фінансово-економічної кризи, коли зростає невдоволення населення своїм рівнем життя, масові виступи стають малоімовірними.

Моніторингові дослідження фіксували зростання рівня політичної ідентифікації: якщо у 1990-х роках частка неідентифікованого населення (тих, хто не вибрав жодної політичної ідеології) сягала більше як 60%, то починаючи з 2002 року спостерігалось різке зниження цього показника на 15–20% [Головаха, Паніна, 2008: с. 10]. Водночас відбулися певні зміни показників політичної ефективності: незважаючи на загалом низький її рівень, все ж таки порівняно з другою половиною 1990-х років, у 2000-х упевненість у наявності можливості впливати на владу у разі порушень власних прав та інтересів, хоч і ненабагато, але зросла, особливо відчутно – стосовно місцевої влади (див. рис. 2.1).

Таким чином, окреслено три типи чинників громадянських практик в Україні: структурні, ресурсні та соціально-психологічні стимули. Серед структурних чинників, які охоплюють усі можливі лінії ціннісно-світоглядного розшарування українського суспільства, можна вирізнити поселенський, регіональний, етнічний, мовний, етнополітичний (питання російської мови), геополітичні та ідеологічні. До ресурсних чинників віднесено вік, соціоекономічний статус (дохід, освіта, наявність роботи), активні навички (підробіток, громадська робота, самовдосконалення, комп'ютерна грамотність), участь у приватизаційних процесах. Серед соціально-психологічних стимулів полі-

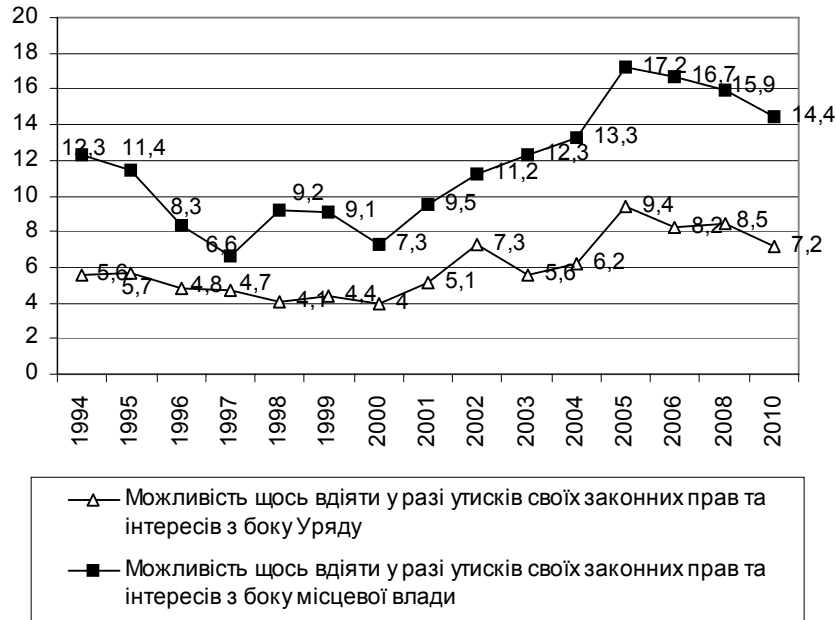

Рис. 2.1. Динаміка впевненості населення України у можливості впливу на уряд та місцеву владу для захисту своїх законних прав та інтересів (%)

тичної залученості виокремлено чинники, які набувають ціннісного характеру, а саме: інтерес до політики, політичну ефективність, відчуття громадянського обов'язку, політичну ідентифікацію. Відтак всі ці чинники можна звести до двох пояснювальних моделей: структурні чинники формують *модель соціальних розколів*, натомість ресурсні та соціально-психологічні – *модель громадянського волонтаризму*.

Отже, окреслено концептуальну схему зумовленості громадянських практик. Громадянські практики є матеріалізованим втіленням соціальних відносин через інституціоналізовані чи неінституціоналізовані форми вираження. Це втілення уможливорюється за наявності певних структурних, ресурсних та соціально-психологічних чинників. Аналіз досвіду емпіричного

дослідження різних форм громадянської активності виокремив найбільш дієві моделі її детермінації. Це, по-перше, модель громадянського волонтаризму, що охоплює як суб'єктивні соціально-психологічні, так і об'єктивні соціально-економічні чинники. По-друге, маємо модель структурних розколів, що пояснює зумовленість громадянських практик проявами солідарності та ідентифікації з різними соціальними групами, які утворилися в перебігу історичного розвитку певного суспільства. По-третє, модель соціального капіталу, що здебільшого пояснює діяльність у громадських організаціях, оскільки довіра до людей, відчуття спільноти, сусідська єдність, громадська компетентність означають накопичення відповідного соціального ресурсу. В поясненні механізмів громадянських практик продуктивними є також теорія відносної депривації та теорія раціональної дії, які загалом взаємодоповнюють одна одну: зумовленість громадянської дії соціально-психологічними стимулами у вигляді невідповідності запитів наявним можливостям збалансовується здатністю оцінювати зиски й витрати від можливої дії.

Соціальна стратифікація за різними ознаками з огляду на різні обставини зумовлює суперечності між інтересами соціальних груп. Проблематизованість реалізації соціальних інтересів закономірно спричиняється до ідентифікації та солідарності індивідів. Відтак, соціальні розмежування стають чинниками громадянських практик, оскільки соціальні розколи, які зумовлюють групову ідентифікацію, здебільшого мають соціально-політичний характер. Водночас за умов, коли соціальні відносини втілюються у конкретних взаєминах людини з інституціями, увиразнюються статусні відносини, за яких розподіл соціальних статусів у суспільстві створює структурні розмежування, які, своєю чергою, впливають на реалізацію потреб людей. Ці потреби можуть мати ситуативний, індивідуальний характер і не обов'язково викликають ідентифікацію з групою.

Однак усвідомлення соціальних інтересів, спричинених соціальними розколами, не завжди зумовлює громадянську активізацію. Лише за умови зростання активістських цінностей

з'являється ідеологічне підґрунтя для реалізації соціальних інтересів та потреб, а звідси відбувається політична ідентифікація. Зростає суб'єктивне усвідомлення власної політичної компетентності та громадянського обов'язку. Віра у власні сили та віра у можливість реалізувати свої домагання стають вирішальними чинниками для того, щоб люди почали діяти. Коли важливість громадянського обов'язку переважає власні егоїстичні погляди на життя, з'являються передумови ідентифікації та солідарності з референтною групою, знижується міжособистісна недовіра, оскільки відбувається емоційна насиченість особистісних відносин. На інтенсивність громадянських практик також впливають особистісні чинники самореалізації людини у соціальному житті, а саме самоповага, контроль над ситуацією, схильність до домінації, невимушеність у соціальних взаємодіях тощо.

Міра свободи дій як показник громадянськості практик визначається ступенем економічної незалежності індивіда, а інакше ці дії будуть не стільки самовираженням, скільки вираженням волі тих, від кого він у той чи той момент отримує ресурси. Завдяки незалежному соціоекономічному статусові індивід стає рішучішим. Це зумовлено накопиченням таких активістських ресурсів, як наявність вагомого практичного досвіду та навичок, що є важливою передумовою повторюваності дії.

Розділ 3

Суб'єкти громадянських практик у процесі політичної інституціоналізації перехідного суспільства

У соціологічному плані політична система суспільства переважно визначається ціннісно-нормативними аспектами функціонування державної спільноти, політичного режиму та політичної влади, які регулюють інтереси соціальних суб'єктів суспільства стосовно доступу до матеріальних і нематеріальних благ. У цьому контексті політична інституціоналізація суспільства виступає як впорядкування політичного життя та його стандартизація за допомоги соціальних норм. Однак за умов соціальних перетворень, коли нормативна складова перебуває у процесі змін, на передній план можуть вийти безпосередньо дії громадян, під впливом і на підставі яких визначатиметься напрямок політичного розвитку. Практикуючи тривалу громадянську активність, індивіди та групи можуть стати суб'єктами політичного процесу. Відтак, потрібно уточнити поняття «політична інституціоналізація суспільства», що дасть змогу виявити роль нормативних та поведінкових складових процесу впорядкування політичного життя. Водночас потрібно проаналізувати проблему спрямованості суб'єктів громадянських практик у політичному розвитку різних типів суспільств. Разом із цим важливим є розгляд соціоструктурного тла громадянських практик, оскільки вплив різних соціальних суб'єктів на громадську

думку і різний ступінь їхньої активності визначає зміст соціальних відносин у суспільстві. І нарешті, проблема впорядкування відносин суб'єктів політичного життя суспільства зумовлює необхідність розгляду процесу політичної інституціоналізації крізь призму громадянських практик.

3.1. Політична інституціоналізація перехідного суспільства як простір громадянської суб'єктності

Поняття інституціоналізації загалом відображає процес формування інститутів. Цим поняттям зазвичай позначають багатоманітні процеси, які формують організацію індивідів, груп, спільнот тощо, перетворюючи їхні взаємодії у соціальну систему. Водночас завдання пояснення комплексних процесів інституціоналізації та деінституціоналізації формулюється через проблему соціального порядку зі зверненням до ідеї організованості суспільного життя, впорядкованості соціальної дії чи соціальної системи [Ковалев, 1990]. Множинність соціальних інститутів формує інституціональний простір, який задає межі суспільного порядку та соціальних відносин. Водночас за умов суспільних перетворень, коли ціннісно-нормативна система перебуває в процесі змін, з'являється неінституціональний простір, який може бути заповнений громадянськими практиками активних соціальних суб'єктів.

Наявні дефініції соціального інституту віддзеркалюють певні аспекти цього суспільного утворення й описують його у відповідних певному теоретико-методологічному напрямку термінах. Ці аспекти виявляються в акцентуванні уваги або на структурі інституту, або на його функціях, або ж на його генезі. Зокрема, виокремлюють п'ять типів дефініцій: біхевіористська, за якою інститут визначається як усталений спосіб дії, регулярно відтворюваний у життєдіяльності людей; аксіологічно-нормативна, яка звертає увагу на легітимні зразки та правила організації дії; функціональна, яка зосереджує увагу на соціальній ролі інституту та його спрямованості на виконання певних соціальних функцій; організаційна, яка трактує інститут як формальну

організацію людей, що має на меті досягнення окреслених цілей та забезпечення для цього необхідними засобами; правова, за якою інститути визначаються як суспільні утворення, санкціоновані державою для втілення нормативних вимог від її імені [Матусевич, 2004: с. 43–44]. Сучасне трактування інститутів включає більшість типів дефініцій: «інститути – постійні соціальні факти, які регулюють соціальну поведінку» [Ingram, 2007: р. 2353]. «Постійні» вказує на роль інститутів у стабілізації соціального життя. «Соціальні факти» означає, що інститути є продуктом взаємодії та об'єднання і що вони існують зовнішньо (externally) до індивідів. «Регулюють соціальну поведінку» передбачає, що інститути санкціонують певні форми соціальної поведінки та перешкоджають іншим.

Визначення процесу інституціоналізації в науковій літературі також залежить від акцентування уваги на різних аспектах генези інститутів. Аналіз стану та основних здобутків вітчизняної й зарубіжної соціології у вивченні процесів інституціоналізації дав змогу С.Войтовичу виокремити два основні напрями у їх розумінні. Один напрям в основу інституціоналізації покладає поведінку або окремі дії індивідів. Інший – норми, цінності, зразки поведінки або їх комплекси [Войтович, 1996: с. 21]. Ці напрями загалом вкладаються у біхевіористську та функціоналістську парадигми. Саме такі трактування переважно зустрічаються у соціологічних словниках та довідниках.

У функціоналістській теорії поняття інституціоналізації переважно пов'язується з умовами функціональних передумов та імперативів і означає процес формування комплексу норм, настанов, формальних і неформальних правил, принципів, які регулюють різні сфери людської діяльності та системи ролей і статусів, що утворюють соціальну систему. В такому розумінні цей термін використовували Г.Спенсер і Т.Парсонс, оскільки суспільство вони тлумачили як організм чи функціональну систему. Інституціоналізацію в цьому випадку розуміють: як процес, за посередництва якого розробляються та реалізуються відповідно до різних соціальних настанов норми та ролі [Институционализация, 1999]; як процес формування, побудови, створення стійких форм організації діяльності людей у суспільстві

[Тадевосян, 1996: с. 87]; як організаційне закріплення схвалених суспільством форм поведінки [Кравченко, 2002: с. 243]; як створення стабільних зразків соціальної взаємодії, ґрунтованої на формалізованих правилах, законах, звичаях та ритуалах [Інституціоналізація, 1998].

Однак згодом функціоналістська традиція поступилася ідеям, згідно з якими суспільство перебуває у стані постійних змін, не надто пов'язаних ціннісним консенсусом, тому пов'язування інституту з функцією, як це робив Парсонс, втратило привабливість. Сучасна концепція інституту припускає його бачення як більш мінливого утворення, розглядаючи, наприклад, сім'ю чи церкву як такі, що містять у собі мінливі зразки поведінки, базовані на більш стійких ціннісних системах. Це дозволяє соціологам розглядати внутрішню амбівалентність людської поведінки так само, як і вплив творчих дій на соціальні зміни [Institution, social institution, 2005]. Власне, С.Макеєв звернув увагу на цікаву деталь: у своїй ранній роботі «Пролегомени до теорії інститутів» Т.Парсонс, розглядаючи соціальну дію та умови її здійснення, вважав, що не інститути, а практики індивідів, як інституціоналізувальні дії, що відтворюють інститути, — ось справжній вихідний пункт систематичних роздумів про суспільство (докл. див.: [Макеєв, 2003а: с. 18–19]).

Отже, маємо інше трактування поняття «інституціоналізації», яке протистоїть визначенню інституту як заданих та статичних реальностей і вказує на те, що зміни в соціальній практиці здатні спричинитися як до модифікації чинних інститутів, так і до виникнення нових інституціональних форм. Відтак, поняття інституціоналізації співвідноситься з тією ідеєю в рамках теорії ролей, згідно з якою люди володіють певною свободою «вироблення ролей» у своїй взаємодії з іншими людьми, а не просто дотримуються прописувальних зразків поведінки. Тому інституціоналізацію в сучасних соціологічних словниках інтерпретують як процес, у перебігу якого соціальні практики стають достатньо регулярними і довготривалими для того, щоб їх можна було описувати в термінах інституту [Abercrombie, Hill, Turner, 1994 p. 216–217; Bruce, Yearley, 2006: p. 154; Bhushan, 2002: p. 140]; як процес формування різних типів соціальної діяльності у формі

соціальних інститутів, який виконує важливу роль у становленні та розвитку соціальної системи [Институционализация социальная, 1999]; як процес, а також результат процесу, в якому соціальна дія стає упорядкованою в стійкі соціально-структурні особливості [Институционализация, 1999].

Розмежування в інтерпретації поняття інституціоналізації перенеслося на відповідні підходи до вивчення політичної інституціоналізації в політичній науці та соціології. Конструктивістський підхід перетворив індивіда на головного політичного актора і виокремив соціальні інститути як кодифіковані системи ідей, підкріплені практиками. Натомість неінституціональний (нормативний) підхід проголошував існування норм, правил, або обмежувальних рамок, які зорганізують взаємовідносини у політичній системі [Нау, 2006: р. 58]. Звідси вибір методологічних принципів вивчення процесів політичної інституціоналізації суспільства в контексті громадянських практик змушує звернутися до теорій, які ключову роль відводять соціальному суб'єктові. Однією з таких теорій є вже згадувана теорія Е.Гіденса, який визначав суспільну систему як структуру, яка може бути як засобом, так і результатом соціальної практики. Люди, використовуючи ресурси наявних структур, частково перетворюють їх. Гіденс у своїй теорії структурації пов'язує макрорівень соціальних рухів із рівнем поведінки (мікрорівнем), підкреслюючи роль процесів самоактуалізації та самоідентифікації в епоху пізнього модерну [Гидденс, 2003].

Теорія Е.Гіденса була доповнена напрацюваннями англійського соціолога Н.П.Музеліса, який показав, що описаний Гіденсом механізм взаємодії інституціональних структур і суб'єктів функціонує лише в певному класі соціальних ситуацій, а саме на мікрорівні, коли люди впливають на структури і викликають локальні зміни безпосередньо в процесі своєї «рутинної активності». В таких ситуаціях структури та притаманні їм правила сприймаються суб'єктами як даність, використовуються ними як засіб досягнення цілі й часто (як підкреслює Гіденс) змінюються ними у процесі діяльності. Однак у ситуаціях, які належать до макрорівня (взаємодія людей та інституціональних структур, які становлять дану *суспільну систему*), діють

інші механізми. На цьому рівні структури є для суб'єктів не тільки засобом їхньої активності та її результатом, але часто й зовнішньою силою, об'єктом. У цьому випадку відносини між людьми і структурами набувають суб'єктно-об'єктивного характеру, який відкидається Гіденсом. Особливо це стосується суспільств з бюрократизованим та ієрархізованим соціальним простором, де неналежність до вищих рівнів позбавляє можливості індивідуального вибору, тому такий тип відносин відіграє значну роль. Спрямовані зміни в макроструктурах можливі лише тоді, коли соціальні актори дистанціюються від регульовальних їх правил, щоб прийняти стратегію їх трансформації. Музеліс виокремлює два інноваційні та трансформувальні стосовно макроструктур типи механізмів. Це, з одного боку, активність елітних груп, роль яких в інституціональному процесі уподібнюється ролям архітекторів, інженерів у будівництві, а з іншого боку, таким механізмом є соціальні рухи [Дилигенский, 1997: с. 8].

Г.Ділігенський пропонує використати ці теоретичні конструкції як своєрідні методологічні орієнтири для аналізу конкретних проблем політичної інституціоналізації суспільства. Міра відтворення та оновлення чинних нині інституціоналізованих політичних структур, характер цього оновлення залежить від активності політичної еліти та від повсякденної, систематичної, періодично повторюваної активності маси громадян. В останньому випадку йдеться саме про масові нові практики, які звужують соціальну і соціально-психологічну базу для відтворення старих інститутів. Однак Ділігенський зазначає, що вплив повсякденних практик рядових громадян на формалізовані й організовані політичні інститути має досить складний і опосередкований характер. Ступінь цього впливу залежить від конкретної соціально-політичної ситуації, особливо від об'єктивних і суб'єктивних можливостей масової політичної та громадянської активності [Дилигенский, 1997: с. 8–10].

Спрямованість розвитку політичної сфери та результати трансформаційних процесів багато в чому залежать від специфіки політичної культури суспільства і типу політичного режиму. Коли говорять про політичний режим, мають на увазі форму

конституційного ладу. В посібниках з основ конституційного права конституційний лад визначають як закріплену конституцією систему засад організації й діяльності держави та її інститутів. Основи конституційного ладу – головні принципи та підвалини державної політики в найважливіших сферах соціально-економічного, політичного та культурного життя. Адже проблема культурних передумов інституціональних змін часто виявляється чи не найголовнішою тому, що інститути мають аксіологічну функцію. Існують випадки, коли впровадження нових інститутів наражалося на дефіцит історичних передумов та відповідних ціннісних орієнтацій. Однак факт безконфліктного функціонування політичної сфери України у роки трансформації наштовкує на думку про існування додаткових механізмів інституціоналізації політичної сфери суспільства, та й, власне, української державності.

Очевидно, існують впливові соціальні дії людей, які слугують головною рушійною силою в період перетворень. Зазвичай ці дії позначають як трансформаційну активність. Під трансформаційною активністю Т.Заславська має на увазі «той специфічний *елемент* дій соціальних акторів, який зумовлює чи зрештою тягне за собою (байдуже, прямо чи побічно) *якісну зміну суспільних інститутів*», і визначає її як сукупність соціально-інноваційних дій, що є переважно раціональною відповіддю соціальних акторів на спричинену реформами зміну умов їх життєдіяльності та спрямовані на зміну базисних соціальних практик. Заславська виокремлює типи трансформаційної активності, які розрізняються своєю спрямованістю на раціоналізацію і підвищення ефективності інститутів, на їх послаблення і руйнування або реставрацію попередніх інститутів. Іншим критерієм диференціації слугують типи цілепокладання та мотивації акторів: існує активність, що свідомо спрямована на зміну інституту, а є реалізація прагматичних цілей акторів, яка призводить до не усвідомлюваних акторами інституціональних результатів [Заславская, 2003: с. 505–506]. Саме останній тип трансформаційної активності за відсутності сталої нормативної системи стає рушієм становлення нових інституціональних схем у політичній царині.

Проведений Г.Визенталем аналіз соціальної трансформації у постсоціалістичних країнах показує, що історична зумовленість має вплив переважно на мікрорівні, коли механізми захисту ідентичності самі по собі створюють стійкий стимул для захисту «старих» орієнтацій та преференцій людей. Однак ці мікрофеномени не варто розглядати як суспільно значущі, оскільки лібералізація породила раціональність та відносини конкуренції на макрорівні та мезорівні. Таким чином, виявився феномен «інституціонального навчання», коли нові інститути мимоволі виконують «соціалізувальну» функцію [Визенталь, 2003]. Недаремно один з основоположників неоінституціоналізму Д.Норт, який виводить соціальний інститут з безпосередніх взаємодій людей, акцентуючи увагу на індивідуальній активності, одним із чинників інституціональних змін вважав «навчання практикою» [Норт, 2000: с. 96, 121]. Адже мимовільна соціально-економічна та соціально-політична взаємодія населення в інституціональних межах державно-територіальної спільноти також сприяє засвоєнню основних норм і правил співжиття. Отримання паспорта, приватизаційного сертифіката, служба у війську, голосування на виборах — це далеко не весь перелік частково вимушених дій, які відіграють цю непомітну роль.

Водночас поляризація суспільства та державних інститутів змушує населення оминати чинні соціальні норми, що регулюють трудові та фінансові відносини. Власне у цьому криється сутність адаптації населення до соціально-економічних труднощів. «При цьому прецедент (найчастіше негативний з погляду суспільного блага) надзвичайно швидко перетворюється на тенденцію, а потім і в усталений зразок поведінки. Чим вища швидкість перетворення прецеденту на зразок, тим ефективнішим є процес адаптації» [Гарань, Макеєв, 2003: с. 205].

З іншого боку, феномен лояльності до пострадянського соціально-політичного устрою не призвів до формування тоталітарного режиму. С.Макеєв схильний пояснювати це нерозвиненістю механізмів нагляду й контролю за зразками поведінки, неефективністю систем заохочення і покарання, що змушувало людей до пошуку альтернативних засобів досягнення легітим-

них цілей. Особливо це стосується людей, у яких наявні ресурси та можливості для цього. Відсутність типових ситуацій створює простір для розгортання «інституціоналізуючої дії» індивідів чи об'єднань індивідів, продукуючи нові норми та правила [Макеєв, 2003с: с. 18].

Т.Заславська також зазначає, що якісна трансформація соціальних інститутів відбувається як соціально-культурний процес і тільки у випадку, коли поряд з цілеспрямованим реформуванням інституту «зверху» здійснюється їх спонтанна зміна «знизу» шляхом накопичення зрушень у соціальних практиках. Відповідно, головним критерієм оцінки результатів інституціональних реальних реформ, на думку Т.Заславської, слугуватиме зміна суспільних практик [Заславская, 2004: с. 215–216]. У нашому випадку треба брати до уваги те, що норми та закони, які встановлювалися загалом нетоталітарною політичною системою з часів незалежності, залишили достатньо широкий «люфт» для вибору моделей політичної поведінки. Можливо, саме це є причиною наростання громадянської активності, яка має суттєвий вплив на інституціоналізацію політичної сфери в період соціальної аномії. Суспільно значущий підсумок функціонування інститутів, на думку Заславської, виявляється у характері (якості, ефективності) відповідних соціальних практик. Однак він визначається не тільки правилами гри, а й поведінкою гравців (соціальних акторів), яким ці правила адресовані. Останні мають не тільки свободу вибору поведінки в рамках інституціональних умов, а й можливість впливу на встановлену систему обмежень, а також їх уникання чи порушення [Заславская, 2004: с. 114]. Водночас нові, інноваційні практики можуть показати характер майбутніх інститутів (континуумів норм, цінностей і ролей). Таким чином, громадянські практики як укорінені та повторювані дії у процесі політичної інституціоналізації посідають проміжне місце між етапом зародження випадкових дій та формування норм і правил, власне, соціальних інститутів.

Використовуючи поняття «політична інституціоналізація», С.Гантингтон застосовує також поняття «політична спільність» як міра інтеграції суспільства. Політична спільність у суспіль-

стві, на його думку, залежить від сили чинних у цьому суспільстві політичних організацій і того, наскільки міцно утвердилися у ньому відповідні політичні процедури. Відтак, незважаючи на те, що він визначає інститут у біхевіористському трактуванні (стійкі, значимі та відтворювані форми поведінки), поняття інституціоналізації у нього трактується як процес, за допомоги якого організації та процедури набувають цінності та стійкості. Гантингтон визначає рівень інституціоналізації будь-якої політичної системи такими критеріями, як адаптивність, складність, автономія та узгодженість її організацій і процедур. Причому політичні організації можуть бути політичними інститутами.

Адаптивність—ригідність. Адаптивність позначається через тривалість існування інституту та характер процедури зміни керівництва. Чим довше існує суспільство і чим частіше змінювалося керівництво країни, тим вищий рівень її інституціоналізації.

Складність—простота. Чим складніше утворення, тим вищий рівень інституціоналізації. Складність виражається як у множинності організаційних структур, так і в диференціації окремих типів організаційних підрозділів. У політичній системі з різноманітними політичними інститутами набагато більше можливостей адаптації до викликів. Змішані, владно розосереджені політичні системи характеризуються стійкістю, тоді як прості форми управління є вразливими і короткотривалими за ефективністю.

Автономія—підпорядкування. Цей критерій інституціоналізації виражається тим, наскільки політичні інститути є незалежними від суспільних сил (суспільна сила за Гантингтоном — це етнічна, релігійна, територіальна чи економічна група). У випадку, коли політичні інститути є інструментом певних суспільних груп, це свідчить про низький рівень політичної інституціоналізації суспільства.

Згуртованість—роздрібненість. Ідеться про те, що згода є умовою існування суспільства. Як зазначає Гантингтон, згода має охоплювати тих, хто є активним у даній системі. Від неучасників або тих, хто бере участь у функціонуванні системи лише спо-

радічно і маргінально, згоди не варто вимагати; зазвичай вони й не охоплені загальною згодою тією мірою, що й активні учасники життя системи [Хантингтон, 2004: с. 28–42].

Концепт політичної інституціоналізації перегукується з концепцією політичної підтримки Д.Істона [Easton, 1975; Vetter, Matthaues, 2007: р. 23]. Концепція передбачає два типи політичної підтримки трьох об'єктів (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1
Концепція політичної підтримки (Д.Істон)

Типи підтримки	Джерела підтримки	Об'єкти підтримки		
		Політична спільнота	Політичний режим	Політична влада
Дифузна підтримка	Цінності та норми	Ідентифікація зі спільнотою	Легітимність режиму	Легітимність влади
	Узагальнені довгострокові вигоди	–	Довіра до режиму	Довіра до влади
Специфічна підтримка	Короткострокові вигоди	–	–	Задоволеність повсякденним результатом

Джерело: [Vetter, Matthaues, 2007: р. 23].

Об'єкти поділяються на політичну спільноту (community), політичний режим та політичну владу. *Влада* визначена як носії індивідуальних ролей управління. *Політичний режим* поділяється на три підоб'єкти: цінності, норми та структура влади. Цінності, на думку Істона, слугують загальними межами стосовно того, що може у формуванні щоденної політики вважатися за звичайну річ без скривдження глибоких почуттів важливих верств спільноти. Норми визначаються як види процедур, які є очікуваними та прийнятними у здійсненні й виконанні вимог. Структури влади конструюються формальними та неформальними зразками розподілу і здійснення повноважень. І нарешті, Істон визначає *політичну спільноту* як групу пов'язаних разом політичним поділом праці людей, критерії членства в якій сис-

тема забезпечує через територіальну присутність, юридичне визначення, підпорядкування, спорідненість тощо. Тобто йдеться про державно-територіальну спільноту.

Як типи підтримки Істон розрізняє *специфічну* і *дифузну*. *Специфічна підтримка* орієнтована на результат, вона ґрунтується на свідомій підтримці влади та способів її дій і становить пряме оцінювання характеристик влади. Однак така форма не забезпечує підтримку системи впродовж важких часів, коли результат системи з огляду на вимоги є мізерним або взагалі відсутній. Тому системи потребують певного ступеня *дифузної підтримки*. Вона не залежить від конкретних дій влади і є фундаментальною, переважно афективною підтримкою ідей і найважливіших принципів політичного устрою. Дифузна підтримка стосовно об'єктів системи складається із запасу підтримки, який дозволяє системі витримати багато викликів, коли результати не можуть бути збалансовані з вимогами. Ця своєрідна підтримка не є раціональною й, відповідно, прямо не відсилає до результатів влади. Це радше глибоко вкорінений зв'язок з політичною системою та її різними об'єктами, набутий через соціалізацію і довготерміновий досвід проживання у відповідній політичній системі [Easton, 1975: p. 445].

Очевидно, що існують також інші механізми підкорення людей. Т.Парсонс в цьому контексті, описуючи механізм домінації певного соціального інституту, застосовував поняття «лояльності». Лояльність (від фр. loyal — вірний, відданий законам) визначається як установка чи поведінка, які полягають у дотриманні чинних правил, норм, розпоряджень, а також у виконанні своїх обов'язків стосовно інших навіть у разі незгоди з ними. На думку Парсонса, тип суспільства залежить від того, який інститут домінує. Лояльність стає умовою відтворення порядку домінації. Основна функція соціетальної спільноти полягає в тому, щоб визначити обов'язки, що впливають із лояльності стосовно соціетального колективу, як для його членів загалом, так і для різних категорій диференційованих статусних ролей всередині суспільства. Лояльність полягає у готовності відгукнутися на належним чином «обґрунтований» заклик, зроблений від імені колективу або в ім'я суспільних інтересів чи потреб.

Зазвичай в ім'я та в інтересах соціальної лояльності виступають державні органи, вони й стежать за виконанням відповідних норм. Оскільки людина є членом кількох колективів, рольовий плюралізм передбачає існування кількох лояльностей індивіда. Відповідно виникає проблема вибору та врівноваження людиною своїх обов'язків у випадку конфлікту взаємоконкурентних лояльностей. Лояльність стосовно соціальної спільноти має займати високе місце у будь-якій сталій ієрархії лояльностей і тому є предметом особливої турботи всього суспільства. Але зрештою, на думку Парсонса, найвище місце в цій ієрархії належить не цій лояльності, а культурній легітимації нормативного порядку, який керує лояльностями [Парсонс, 1998: с. 25–26].

Отже, соціальна спільнота являє собою складну мережу взаємопроникних колективів і колективних лояльностей, систему, для якої характерні диференціація і сегментація. Механізмом колективних лояльностей є ідентифікація, а саме ототожнення з певною групою чи спільністю. Самоідентифікація є вихідним моментом політичного вибору, позаяк саме вона дає змогу індивідові суб'єктивно «вбудувати» себе в політичну систему, з'ясувати свої координати в ній, розпізнати політичні інтереси й визначити ставлення до інших політичних суб'єктів та об'єктів. Через визначення ієрархії ідентичностей можна простежити, яке місце посідає політична спільнота поміж інших груп чи колективів. Врахування механізму ідентифікації змусило Д.Фукса розвинути концепцію Істона, вийшовши за межі істонівського розрізнення специфічної й дифузної підтримки. Щоб операціоналізувати концепцію Істона, він додав експресивний аспект: обидва виміри підтримки є *об'єктами* (як у Істона) і *модусами* (способами) настанов (див. табл. 3.2).

Розвиваючи запропоноване Істоном розрізнення специфічної й дифузної підтримки, Д.Фукс пропонує свій концепт модусів настанов. *Експресивний* модус настанов спрямований не на діяльність об'єкта (спільнота, режим, влада), а на певні якості, притаманні об'єкту, і виявляються як дифузні *ідентифікації*. У *моральному* модусі настанов робиться наголос на відповідності чи *легітимності* об'єкта у його теперішній формі. Натомість *інструментальний* модус настанов ґрунтується на раціональному

Таблиця 3.2

Таксономія політичної підтримки (за Д.Фуксом)

<i>Модус настанов</i>	Об'єкти настанов		
	<i>Спільнота</i>	<i>Режим</i>	<i>Влада</i>
Експресивний	Ідентифікація з політичною спільнотою	Ідентифікація з політичним режимом	Ідентифікація з політичною владою
Моральний	Легітимність політичної спільноти	Легітимність політичного режиму	Легітимність політичної влади
Інструментальний	Ефективність політичної спільноти	Ефективність політичного режиму	Ефективність політичної влади

розрахунку витрат і вигід – на ефективності [Повороты истории, 2003: с. 186–187].

Якщо розглянути експресивну форму політичної підтримки стосовно різних об'єктів настанов, то механізми ідентифікації для кожного з об'єктів є різними. Стосовно політичної спільноти йдеться про ідентифікацію з громадянським простором, а саме національно-державну ідентифікацію. Стосовно політичного режиму йдеться про ідеологічну ідентифікацію. Для виявлення типів і вимірювання параметрів вищого рівня запропонованої моделі доцільна тривимірна критеріальна система, яка диференціює ціннісно-ідеологічний континуум сучасного українського суспільства за допомоги трьох поляризованих, здатних перетинатися шкал ставлень особистості до: 1) політичного устрою «політичний лібералізм – політичний авторитаризм»; 2) політико-економічного устрою «економічний лібералізм – економічний етатизм»; 3) національно-культурного й геополітичного розвитку (див.: [Резнік, 2003с]). Стосовно ж ідентифікації з владою йдеться про електоральні преференції населення щодо політичних лідерів та партій. Якщо взяти всі три об'єкти, то механізми ідентифікації є найвпливовішими стосовно політичної спільноти. В інших випадках (стосовно політичного режиму та влади) поряд з експресивними настановами спрацюють також інші механізми.

Моральний та інструментальний модуси розглядаються під кутом зору легітимності та ефективності. Поняття легітимності, виходячи із класичної теорії М.Вебера, означає визнання влади правителів та зобов'язання підданих їй коритися. Вебер розглядав легітимність як «раціонально-правове» обґрунтування «віри» в законність установлених правил, виокремлюючи раціональний, традиційний і харизматичний типи панування [Вебер, 1998: с. 157–172]. Він виходив з того, що масова підтримка не означає автоматичної легітимності та що аспекти легітимності слід обговорювати навіть за повної відсутності масової підтримки. Ключовим аспектом у трактуванні легітимності у праці «Господарство і суспільство» М.Вебера є *відсутність «прийнятної альтернативи»*. В цьому випадку слід розрізняти покірність і легітимність, їхні мотиви та природа мають різне підґрунтя. «Природно, що легітимність системи панування соціологічно можна розглядати лише як імовірність того, що існуватимуть певною мірою відповідні настанови і виникне відповідна практична поведінка. Це в ніякому разі не означає, що кожен випадок покірності владним особам є насамперед (чи навіть взагалі) зорієнтованим такою вірою. Лояльність може вдавано симулюватися індивідами чи цілими групами на суто пристосовницьких засадах або ж реалізовуватися практично із причин матеріального інтересу. Або ж люди можуть підкорятися через особисту слабкість та безпорадність, тому що немає прийнятної альтернативи. Всі ці підстави не є вирішальними для класифікації типів панування. Важливо те, що в цьому випадку особлива претензія на легітимність значною мірою і згідно з її типом розглядається як “дійсна”; що цей факт підтверджує позицію осіб, які претендують на владу, і що це визначає вибір способів її здійснення» [Weber, 1978: р. 214].

Розрізняючи легітимність як «нормативну» (відповідність формальним законам і нормам) і «емпіричну», М.Вебер пов'язував останню зі значимістю порядку, яка виражається в увлеченнях людей і орієнтує їхню соціальну поведінку. Саме з «емпіричною» легітимністю, на думку І.Попової, має справу соціолог [Попова, 2003: с. 129]. Публічна згода громадян на певні відносини з владою, в які вони включаються завдяки своїм діям,

може свідчити доказом їхньої згоди. Тобто йдеться про фактичну участь громадян у політиці. На цьому рівні суб'єктивні оцінки та установки населення щодо політичної сфери переходять в об'єктивні дії соціальних суб'єктів, за якими можна судити про ступінь легітимації або делегітимації політичної системи як цілісного організму. Саме в цьому аспекті можна виявити ступінь відчуження від держави її громадян. Згода чи незгода громадян на певні політичні відносини можуть бути виражені у різних діях. Це може бути участь у виборах чи референдумах, а може бути публічна підтримка чи протестні наміри.

І хоча формально оцінка населенням влади впливає на результати виборів, часто стан демократичних свобод (наявність опозиції, стан свободи слова, доступ опозиції до мас-медіа), зовнішньополітичні та внутрішньополітичні чинники можуть нівелювати цю оцінку. Тут постає проблема, на яку звертає увагу І.Попова. Вона зауважує, що трактувати процес інституціоналізації лише в площині нормативних і ціннісних структур є помилковим і не зовсім адекватним умовам трансформації [Попова, 2004: с. 30–50]. Беручи за приклад тіньові практики, Попова вважає, що інституціоналізація практик взагалі й тіньових зокрема може відбуватися не лише без відповідності прийнятим нормам і ціннісним уявленням, а й всупереч їм. Тут важливо, на думку Попової, що саме ми розуміємо під нормою. Що це – «культурно закріплене абстрактне правило, зведене до рівня уявлення про “загальне благо”, що виступає як *духовна настанова*, що визначає, як має здійснюватися ця діяльність», чи «норма – це те, що вже *стало звичним* суто внаслідок повторюваності й поширеності й не набуло оформлення у вигляді абстрактного правила?» [Попова, 2004: с. 37]. Такі роздуми Попової наштовхують на дилему: сприймати процес інституціоналізації або крізь ціннісно-нормативну призму легітимації, або ж крізь призму соціальних практик. Таким чином, категорія легітимності пояснює певний зріз політичної інституціоналізації суспільства, зокрема моральний модус політичної підтримки політичного режиму. Однак концепція легітимності не дає повного пояснення функціонування політичної системи суспільства. Особливо, коли йдеться про проблему стабільності/

нестабільності суспільства. Важливу роль тут відіграє внутрішня ситуація в країні, де здійснюються громадянські практики, співвідношення суспільно-політичних сил, характер соціальної структури тощо.

Звідси, на мою думку, політичну інституціоналізацію суспільства можна розглядати як впорядкування політичного життя шляхом повторюваності та закріплення дій у вигляді соціальних норм і цінностей. За умов стабільності підтримка політичної системи з боку індивіда відбувається завдяки інтепріоризації норм та цінностей, які продукує політична система. Це відбувається через спрямування індивідом своїх експресивних (ідентифікація), моральних (легітимність) та інструментальних (задоволеність) настанов на об'єкти системи. Однак у період трансформацій, коли під впливом соціальної аномії «оголюється» нормативний каркас політичної системи, громадянські практики як повторювані та відтворювані дії стають важливими регуляторами політичного життя.

3.2. Проблема спрямованості суб'єктів громадянських практик

Коли ми говоримо про спрямованість певного явища, йдеться про певний напрям чи зорієнтованість певним чином. Спрямувати – означає націлювати що-небудь, надавати потрібного напрямку діяльності, вчинкам, розмові [Великий тлумачний, 2005: с. 1378–1379]. Громадянські практики соціальних суб'єктів спрямовані на економічні та політичні відносини певного суспільства, його суспільно-політичний лад та соціальні інститути заради реалізації інтересів цих суб'єктів. Таким чином, громадяни повідомляють керівні еліти про свої інтереси та вподобання, спонукаючи давати відповідь. Характер цієї спрямованості залежить від суб'єктивних та об'єктивних чинників. Суб'єктивними чинниками тут виступають у когнітивному вимірі знання індивіда стосовно власних інтересів, ідей, ідеології, які визначають його власну позицію у громадянському просторі країни. Об'єктивними чинниками є тип суспільства, його політичної організації тощо.

Спрямованість суб'єктів громадянських практик може мати як конструктивний вплив, коли йдеться про збереження чи вдосконалення політичної системи, так і деструктивний щодо чинного соціального порядку, коли порушується питання про радикальне перетворення системи. Отже, роль і значення громадянської активності розглядається з точки зору двох підходів – конструктивного та критичного [Клюєнко, 2005: с. 49–51]. Конструктивну роль громадянської участі відзначають як прихильники структурного функціоналізму (долання відчуженості широких верств та залучення до ухвалення рішень), так і адепти теорії конфлікту (каналізація невдоволень та впорядковані форми долання конфліктів між соціальними групами). Натомість неомарксистичні та прихильники ліворадикальної соціології розглядають громадянську участь як елемент соціально-політичної бутафорії, яка створює видимість демократії.

З проблемою спрямованості суб'єктів громадянської активності людство вперше зіткнулося ще за часів Стародавньої Греції. Громадянство через участь у політичному житті надавалося за правом народження від двох батьків – громадян міста-держави. Аристотель дає таке визначення поняття «громадянин»: «громадянином є той, хто може бути суддею і посадовою особою» [Аристотель, 2000: с. 67]. Якщо за демократії громадянами могли бути навіть ремісники й поденники, то за аристократії ці категорії населення не могли набувати громадянських прав, оскільки, виконуючи повсякденні обов'язки, не могли виявляти громадянських чеснот (вміння керувати й користися). За панування олігархів поденники також були позбавлені громадянських прав, бо доступ до органів управління зумовлювався високим майновим цензом, тоді як ремісник завдяки своїй діяльності гіпотетично міг би, розбагатівши, їх одержати. Слід зауважити, що ідея громадянства як участі в політичному житті грецьких міст-держав мала радше особистісний, раціональний зміст, ніж правовий. Теперішнє поняття «громадянин», тобто людина, якій законом гарантовані певні права, краще зрозуміли б не греки, а римляни, бо латинське слово *ius* почасти означає володіння особистим правом. Греки, однак, вважали своє громадянство не особистим володінням,

а чимось подібним до спільного володіння, як, скажімо, спільне життя членів родини (див.: [Резнік, 2004а]).

Ідея активного громадянина має як своїх прихильників, так і скептиків. Концепція учасницької демократії своїми витоками сягає класичної теорії демократії (Ж.-Ж.Русо, Дж.С.Міль), яка стверджувала ширшу залученість мас у громадянське життя. Зокрема, Ж.-Ж.Русо вважав, що в добре конституційованій державі суспільні справи превалюють над приватними: «В добре керованій громадянській спільноті кожен ледве що не летить на народні збори; за поганого урядування ніхто не бажає зробити бодай кроку, щоб опинитися на них, оскільки ніхто не зацікавлений у тому, що там відбувається, оскільки всі можуть передбачити, що загальна воля там не пануватиме і, нарешті, оскільки домашні клопоти поглинають усе» [Руссо, 2001: с. 112]. Таким чином, Русо виокремив дві основні передумови громадянської активності – політичну ефективність та ресурси вільного часу, які залежать від інституціональних характеристик держави. Русо критикує представницьку демократію, яка, на його думку, прийшла від феодального урядування. «Суверенітет не може бути представлений <кимось> з тих причин, якими зумовлена неможливість його відчуження; він сутнісно передбачає вияв загальної волі, яка не може мати представника. Вона є або собою, або ж йдеться вже про якусь іншу <волю> – середини тут немає. Тому депутати, обрані народом, не є і не можуть нічого вирішувати остаточно. Будь-який закон, не ратифікований безпосередньо народом, нічого не вартий – він не є законом» [Руссо, 2001: с. 112]. Отже, лише демократія прямої дії найбільше, на думку Русо, відтворює народний суверенітет.

Дж.С.Міль виокремлює соціалізаційну функцію громадянської діяльності, яка є освітнім засобом засвоєння громадянських якостей. Мимовільна залученість у суспільні справи викликає в індивідові відчуття себе членом суспільства. Серед усіх історичних проявів громадянського активізму Міль звертає увагу на демократію Стародавньої Греції. «Попри всі недоліки соціальної системи та моральних ідей античності, участь у системі судочинства та народних зборах піднесли інтелектуальний роз-

виток пересічного афінського громадянина на значно вищий рівень, аніж той, що існував у будь-якій іншій спільноті людей — давній чи сучасній» [Міллер, 2005: с. 429]. Іншим історичним прикладом є залучення англійців нижчої верстви середнього класу виконувати функції присяжних у регіональних судових установах, «хоча цей обов'язок і не поширювався на велику кількість людей, не був аж надто тривалим та не сприяв ознайомленню з таким розмаїттям піднесених думок, аби його можна було порівнювати з тим громадянським вихованням, яке демократичні інституції надавали кожному громадянину Афін. Проте навіть це, певно, радикально змінило цих англійців, прищепивши їм ідеї та розвинувши їхні здібності» [Міллер, 2005: с. 429–430]. Іншою функцією громадянської активності, на яку звертає увагу Б.Барбер, є розв'язання конфліктів та проблем політичної ситуації, оскільки постійна участь у політичному процесі та безпосереднє врядування формують політичну спільноту, здатну трансформувати приватних індивідів з їхніми приватними та частковими інтересами у вільних громадян, які усвідомлюють суспільні інтереси. «Адже властивий сильній демократії розв'язок проблем політичної ситуації є наслідком саморушійної діалектики активної участі громадян у політичному житті й неперервного формування спільноти, де плекають свободу та рівність і де ці риси набувають політичного буття. Спільнота формується на основі участі в політичному житті й водночас уможливорює цю участь; громадянська активність привчає індивідів до громадянського мислення, а громадяни надають громадянському життю необхідне йому чуття публічності і справедливості» [Барбер, 2005: с. 259].

Водночас надмірна громадянська активність викликала побоювання у прихильників концепції демократичного «елітизму». Основним аргументом скептичного ставлення до масового залучення населення у політичну сферу стало побоювання щодо його некомпетентності та недостатності його моральних якостей для врядування. Е.Берк у своїй праці «Роздуми про революцію у Франції» критикував демократичний принцип формування складу Національних зборів Французької республіки. Він вважав, що забезпечити розумне та стійке управління

можна лише завдяки респектабельності громадян, яка визначається божим та природним відбором, їхнім суспільним становищем, володінням приватною власністю, освітою та іншими якостями, що розширюють кругозір [Burke, 1999].

Насторожене ставлення до активності населення у політиці посилилося після відомих подій середини ХХ століття, коли масове залучення населення в політику стало однією з причин приходу нацистів до влади та формування тоталітарних режимів. Дослідниця феномена тоталітаризму Г.Арендт звертає увагу на хибні ілюзії щодо політично нейтральних та байдужих мас, які нібито не становлять загрози демократії. Вона довела, що тоталітарні рухи якраз живляться мовчазним схваленням та терпимістю байдужих та невиразних частин населення, які швидко стають антидемократичною більшістю [Арендт, 2005: с. 361–362]. На невігластво, брак розважливості та ірраціональні дії звичайного громадянина у політичних питаннях вказує Й.Шумпетер, який попереджає про небезпеку впливу маніпулятивної політичної реклами, довіряти якій схильний загаль [Шумпетер, 1995: с. 318–329]. Він також вважає, що успішне функціонування демократії можливе за умови суворого добору випробуваних та придатних до політики людей, і визначає оптимальною такою інституціональну систему для прийняття політичних рішень, за якої «окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голови виборців» [Шумпетер, 1995: с. 334]. Власне, феномен абсентеїзму (від лат. *absens* (*absentis*) – відсутній), що означає ухилення населення від політичної активності, можна трактувати з двох боків. Таке явище може пояснюватися байдужим ставленням населення до соціально-політичного життя, що є виявом низької політичної ефективності, а саме уявленням людей про те, що від них ніщо не залежить. Водночас абсентеїзм може бути своєрідною формою бойкотування політичного режиму з метою знизити його легітимність, тобто бути пасивним протестом проти чинних політичних інститутів. Зрештою, відсторонення та відчуження людей від політики та громадського життя здебільшого особливого впливу на політичний режим не має. Однак існування такого роду пасивного протесту свідчить про нереалізованість соціальних інтересів певного со-

ціального суб'єкта, що в майбутньому за певних умов може зумовити перехід його до активних форм протесту.

Інший прихильник елітистської концепції демократії Р.Даль убачає міцність демократії у плюралізмі еліт. Він вводить термін «поліархія», позначаючи систему, за якої керівна роль належить не єдиній еліті, а об'єднанню різних еліт — політичних, економічних, адміністративних, профспілкових та ін. Поліархія, за визначенням Р.Даля, — це демократичний політичний устрій, за якого громадянство поширюється на відносно більшу частину дорослого населення і громадянські права включають можливість бути в опозиції до влади та відкликати високопосадовців з органів влади [Даль, 2002а: с. 253]. Даль припускає, що в усіх системах різні люди чинять різний вплив на політичні наслідки існування режиму. «Звичайно ж, переконання Леніна, а пізніше — Сталіна мали набагато більший вплив на події в Росії, ніж переконання двох перших-ліпших російських селян. Спосіб функціонування урядових установ у Сполучених Штатах після 1787 року набагато більше визначався переконаннями п'ятдесяти п'яти людей на Конституційних зборах 1787 року, аніж переконанням п'ятдесяти п'яти пересічних громадян Філадельфії в тому ж році» [Даль, 2002b: с. 89]. Тому для дослідження важливо вивчати переконання людей, глибоко занурених у політичні дії, тобто активістів.

Проблема амбівалентності вербальної та реальної політичної поведінки викликає питання: що саме в структурі соціальної системи зумовлює таку розбіжність атитюдів та політичної поведінки, яким чином поширюється такий феномен усередині політичної системи. На це питання намагалися відповісти Г.Алмонд і С.Верба. Досліджуючи громадянську культуру п'яти країн, вони помітили розрив між реальною політичною поведінкою опитаних, з одного боку, і їхнім сприйняттям своєї здатності та обов'язку діяти — з іншого. Також було помічено розрив між відчуттям обов'язковості участі у політичному житті і реальною участю. «Ці два розриви — між високою мірою усвідомлення потенційної впливовості і низьким рівнем справжнього впливу та між високою частотою висловлення зобов'язань брати участь і справжніми значущістю і обсягом участі — допомагають

зрозуміти, як демократична політична культура сприяє підтриманню балансу між владою урядової еліти та її відповідальністю (чи його доповнення – балансу між активністю і впливовістю неелітних груп і їх пасивністю і невливовістю)» [Almond, Verba, 1989: р. 346]. У випадку, коли цей розрив починає скорочуватися внаслідок зростання участі та реальної поведінки громадян, порушення цього балансу свідчатиме про початок делегітимації існуючого режиму. «Якщо привести поведінку у відповідність з настановами (attitudes), то сукупність спроб контролю нееліт над елітами викликать управлінську неефективність і нестабільність. З іншого боку, якщо настанови зміняться відповідно до поведінки, зумовлене цим відчуття безсилля і незалученості матиме руйнівні наслідки для демократичної якості політичної системи» [Almond, Verba, 1989: р. 349]. Також очевидно, що стабільна демократія та легітимність політичної системи потребує таких обставин, коли політична активність була більш-менш рівномірно розподілена між усіма верствами населення. Ця умова стає ще актуальнішою в разі певних соціальних розколів. Таким чином, емпіричним показником відсутності загрози політичному режимові можуть слугувати рівномірний розподіл політичної участі серед основних соціальних суб'єктів.

На основі досліджень, проведених Г.Алмондом і С.Вербою, була запропонована класифікація трьох «чистих» типів політичної культури: «парафіяльний», «підданський» та «активістський». Перший із «чистих» типів – «парафіяльний», або як його ще називають «провінціалістський». У таких культурах немає диференціації політичних ролей, домінує початковий, недорозвинений стан політичних і соціальних уявлень та інтересів. Другий тип – «підданський». Він характеризується зацікавленим сприйняттям політичної системи і пасивністю громадян щодо можливостей якось впливати на функціонування цієї системи. Але, на відміну від «парафіяльного» типу, «підданський» передбачає усвідомлення суб'єктами легітимності чи нелегітимності влади, емоційну оцінку її. До третього типу – «активістського» – віднесено культури, в яких індивіди не тільки сприймають й оцінюють політичну систему, а й беруть активну участь у полі-

тичному житті незалежно від емоційного ставлення до політики. Одним з основних критеріїв цієї класифікації став вимір політичної активності, що дало змогу констатувати наявність у США і Великій Британії змішаного типу політичної культури – «громадянської культури». Це «активістська» культура, в якій збережені елементи «парафіяльної» й, особливо, «підданської», що, на думку авторів, сприяє як розвитку демократії, так і стабільності у суспільстві, оскільки поєднуються традиції і сучасність, консенсус і розмаїття, уможливаючи зміни, але пом'якшуючи їх [Almond, Verba, 1989: р. 5–30]. За цією типологією політичну культуру українського суспільства визначають як переважно «підданську» з елементами «провінціалістського» та «активістського» складників масової політичної свідомості та поведінки. В Україні зроблено спробу аналізу політичної культури на основі двох шкал активність/пасивність та демократія/тоталітаризм, завдяки чому вирізнено чотири типи: активно-демократичний, пасивно-демократичний, активно-тоталітарний та пасивно-тоталітарний. За цими критеріями тип політичної культури українського суспільства можна визначити як «амбівалентний», в якому співіснують суперечливі, а іноді й взаємовиключні елементи тоталітарної та сучасної демократичної політичної свідомості й поведінки (див: [Звіт, 2005: с. 24, 37–38; Щербак, 2006]).

На основі соціологічних досліджень виявлено кілька механізмів, завдяки яким ця амбівалентність не призводить до нестабільності або втрати демократичних свобод. З'ясовано, що люди, найменш прихильні до свободи слова для конкретних груп, виявляються ще й найменш освіченими та найменш активними громадянами. За винятком масових заворушень, нетолерантність, властива широкому загалові, не шкодить демократії, адже апатія та невігластво нетолерантних мас нейтралізують їхні потенційно згубні вияви. Натомість громадянські активісти та еліти набагато більше підтримують демократичну свободу слова, ніж пересічні громадяни [Верба, 2005: с. 975–976].

Обидва погляди на міру громадянської активності сфокусовані на проблемі розширення участі людей у політичному житті за наявних демократичних інститутів. Однак неясним

залишається питання суспільств, у яких немає демократичних інститутів, або ж наявність їх не є усталеною. Зняти гостроту цієї дилеми дає змогу застосування поняття «громадянські практики». Повторюваність і відтворюваність громадсько-політичних дій знімає проблему некомпетентності та байдужості, водночас поширення таких дій не несе загрози демократії, оскільки дійсно відбувається відбір. Водночас залучення до такого роду дій не потребує обов'язкової належності до вищих верств суспільства.

Об'єктом громадянських практик є також соціальні відносини у суспільстві, в яких результуються бажані зміни. Проблема збалансованості та упорядкованості соціальних відносин, безумовно, є центральним питанням соціології. Соціальні відносини визначаються як особливий тип суспільних відносин, що виникають між індивідами як членами спільнот і виступають одним із способів вияву, трансформації та реалізації соціальності у суспільстві. Соціальні відносини можуть мати, з одного боку, суспільно-узагальнене підґрунтя, коли вони зумовлюються і реалізуються через статусні функції індивідів, а з іншого — індивідуально-конкретне, коли вони відбуваються через конкретні взаємини, стосунки, сповнені психологічного й когнітивного змісту та пов'язані із предметами домагань індивідів [Тарасенко, 1998]. Однак істотними особливостями соціальних відносин є те, що вони виникають і відтворюються з приводу розподілу в суспільстві власності, влади, соціальних статусів, діяльності тощо. Характер розподілу важливих соціальних ресурсів визначається типом суспільства (демократичне, тоталітарне, авторитарне чи перехідне).

Демократичне суспільство передбачає оптимальне співвідношення свободи і рівності як основних цінностей. Передбачаються існування правової держави з її монополією на застосування фізичної сили та усталеність права власності. Демократична процедура регулярних і вільних виборів визначає тих, хто на певний і обмежений конституцією час стає владою. Водночас влада держави не поширюється на базові, невідчужувані права людини. Гарантією цього є, з одного боку, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, з іншого — децентралізація

в неполітичних царинах суспільства, зокрема в економічній. Панує економічний плюралізм, ґрунтований на принципах ринкових відносин. Важливими інститутами застосування свободи та втілення права у західних суспільствах є свобода слова та суд присяжних. Ці інститути сприяють поінформованості громадян і набуттю реального досвіду громадянської участі у житті суспільства. Ключовим чинником захисту прав людей у демократичному суспільстві є ініціативні громадські організації, які стають посередниками між владою і різними верствами населення, представляючи інтереси останніх. Мережа таких асоціацій формує громадянське суспільство. Соціальною основою демократичного суспільства є домінування середнього класу, який є опорою громадянського суспільства. В економічно розвинених демократіях соціальна структура нагадує дзигу або приплюснутий ромб, де верхні та нижні верстви суспільства малочисельні, натомість середній клас утворює найширший сегмент по центру фігури. Саме домінування горизонтальних соціальних взаємозв'язків забезпечує стійкість демократичного суспільства.

У демократичному суспільстві громадянські практики слугують «провідниками» волі основних соціальних суб'єктів у період між електоральними виборами. Вони врівноважують можливі соціальні конфлікти, які виникають внаслідок соціальної диференціації. Зокрема, конвенціональні форми громадянських практик забезпечують каналізацію соціальних потреб та інтересів суспільства. У випадку, коли ці потреби й інтереси не знаходять відгуку в політичній системі, їх носії через неконвенціональні форми збільшують свої шанси бути почутими. Отже, основною функцією громадянських практик у демократичному суспільстві є забезпечення рівноваги між різними соціальними групами.

Тоталітарне суспільство характеризується повним контролем держави над усіма сферами життя, ліквідацією демократичних свобод. Свої витоки тоталітаризм веде з утопічних концепцій, які були націлені на створення всієї системи суспільних відносин за допомоги «директивного принципу», зорієнтованого на певний «зразок» (наприклад, знищення інститутів власності,

сім'ї, панування певних рас та національностей тощо). Організація такого суспільства побудована на повному насильницькому підпорядкуванні економічного, соціального, духовного і побутового життя владі панівної еліти на принципах «надзвичайної ситуації» [Давыдов, 1990]. Формами соціальних відносин, що домінують за умов тоталітаризму, є насильство і мілітаризація, організовані через політичну партію на чолі з диктатором. Основною соціальною силою, на яку спирається тоталітаризм, є люмпенізовані верстви (голота), які характеризуються соціальною аморфністю, дезорієнтованістю та ненавистю до решти верств, що відрізняються стабільністю життєвого укладу, іншими етичними принципами та наявністю власності тощо. Основним, базисним типом особистості за умов тоталітаризму є особистість, «розчинена» в суспільстві. Така людина органічно засвоює колективістські ідеології, оскільки ще повністю не вийшла з традиційних суспільних зв'язків [Головаха, Бекешкина, Небоженко, 1992: с. 120]. У тоталітарному суспільстві внаслідок пропаганди заохочуються всі форми лояльності стосовно чинного ладу. Практикування тотальної мобілізації у різноманітних формах — ідеологічно забарвлені мітинги, маніфестації, судові процеси. Мобілізація, а не громадянське суспільство, визначає характер перетворень. Джерелом збереження такого суспільства є насильство і терор.

Авторитарне суспільство, на відміну від тоталітарного, характеризується меншим, обмеженим втручанням у позапалітичні сфери життя суспільства. В авторитарному суспільстві основною соціальною силою є бюрократизований апарат, військова та партійна верхівки. У політичній сфері авторитаризм вирізняється низькою підконтрольністю влади народів, формалізацією принципів виборності державних органів і посадовців. Виконавча гілка влади домінує над законодавчою і судовою, контролюючи громадську думку односторонніми каналами інформування через підконтрольні державі ЗМІ. Домінантними формами соціальних відносин в умовах авторитарного суспільства є патерналізм і безініціативність. Соціальна структура авторитарного суспільства побудована на вертикальних взаємозв'язках і нагадує піраміду, коли зверху вузький сегмент владної верхівки

(політичної, військової, бюрократичної, фінансово-промислової) домінує над рештою громадян. Стабільність таких суспільств ґрунтується на екстенсивних основах економіки та балансі елітних угруповань. Однак коли економіки таких суспільств переходять до етапу інтенсифікації, загострюються протиріччя серед еліт, при цьому настанови населення на патерналізм і безініціативність набувають характеру дестабілізаційних чинників. Базисним типом особистості авторитарного суспільства є відчужена від суспільства особистість з подвійною системою цінностей. Одні відображають її «еґоїстичні» інтереси, інші потрібні для пристосування до зовнішніх, ідеологічних вимог. На відміну від тоталітарного суспільства, за умов авторитаризму особистість протистоїть режимові шляхом глибокого внутрішнього відчуження [Головаха, Бекешкина, Небоженко, 1992: с. 121].

Нівелювання представницьких механізмів та ігнорування інтересів різних соціальних верств населення зумовлює низький рівень громадянської свідомості і слабкість горизонтальних зв'язків всередині авторитарного суспільства. Через звуження механізмів представництва інтересів населення вони поступаються клієнтілізмові як формі артикуляції інтересів. Водночас джерелом збереження такого типу суспільства стає масова громадянська пасивність. У такому суспільстві не виключають опозиційних настроїв, зокрема в таких автономних від держави інститутах, як сім'я чи церква, однак реальні шанси на втілення вони набувають лише за умов послаблення контролю та репресій. Слід зазначити, що такі форми громадянської активності, як членство у громадських організаціях і звернення до установ та організацій, в авторитарному суспільстві існують. Зокрема, у Радянському Союзі серед таких різновидів участі були: звернення до урядових і партійних посадовців; листи до газет та журналів; членство у багатьох типах організацій (студентських товариствах, будинкових чи вуличних спілках, батьківських комітетах у школах, професійних спілок). Участь у демонстраціях та мітингах мала переважно мобілізаційний характер підтримки панівної ідеології. Назвати ці види активності громадянськими практиками не можна, оскільки тут відсутні будь-які риси суб'єктності громадян.

Перехідне суспільство балансує між утвердженням демократії та відступом до авторитаризму. У політичній сфері домінує патронажна політика олігархічних партійних конгломератів. Залежно від дизайну політичних інститутів існує можливість політичної конкурентності цих конгломератів. Економіка перехідного суспільства визначається «гібридністю», коли ринкова конкурентність гальмується монополізацією ринків та засобів виробництва. За умов слабкої легітимності приватної власності відбувається виснаження виробничих та економічних ресурсів. Стабілізаційним чинником у перехідному суспільстві є феномен подвійної інституціоналізації: існування старих та нових інститутів забезпечує новий соціальний лад, за якого «нові» соціальні актори не прагнуть до радикального переформатування політичної сфери, люстрації, репресій тощо, побоюючись рішучого спротиву, а представники «старих» верств частково зберігають свої звичні соціальні ролі та позиції. Це забезпечує вкрай своєрідну інституціональну повноцінність суспільства. Ця повноцінність ґрунтується на згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де діють як старі, так і нові інститути, забезпечуючи своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституціональності [Головаха, Паніна, 2001a]. Водночас, у перехідних суспільствах, особливо у новостворених, соціальна диференціація часто проходить не за класовою ознакою (структуризація суспільства за ступенем володіння власністю та засобами виробництва лише формується), а за поділом на титульні і нетитульні етноси нової держави з відповідними етнокультурними запитами.

Подвійна інституціоналізація накладає свій відбиток на соціальні відносини. Внаслідок того, що у перехідному суспільстві існує суспільна довіра лише до інституту сім'ї, домінує родова фрагментована мораль, соціальні відносини базуються переважно на «сімейності», яка стає визначальною в економічній, побутовій та інших сферах життя. Наприклад, сформована з історичних причин культура «аморальної сімейності» на Півдні Італії спонукає селян поводитись за такими правилами: 1) у суспільстві «аморальної сімейності» ніхто не піклуватиметься про

інтереси групи чи спільноти, якщо не матиме з цього власного зиску; 2) суспільними справами мають опікуватися лише урядовці, бо їм за це платять гроші. Тому зацікавленість приватної особи суспільними проблемами вважається недоречною або навіть ненормальною [Даль, 2002: с. 111]. Повільне формування середнього класу супроводжується слабкістю громадянських «горизонтальних зв'язків». Внаслідок непослідовності та суперечності шляху до демократії виникає базисний «перехідний тип» особистості, який характеризується психологічною амбівалентністю – подвійним суперечливим ставленням до перспектив розвитку суспільства. Звідси і феномен існування особистості та суспільства у двох ціннісно-нормативних світах, що ідеологічно не перетинаються [Головаха, Бекешкіна, Небоженко, 1992: с. 121–122]. Внаслідок цього в українському суспільстві унеможливився деструктивний соціальний конфлікт, оскільки населення було не схильне до тривалої підтримки певної ідеології, частково сприймаючи елементи протилежної.

Домінування амбівалентного типу особистості не сприяє поширенню цінностей активізму, оскільки поряд із цими цінностями мирно співіснують цінності патерналізму. До того ж, на думку В. Степаненка, відносна тривалість та живучість владної системи й суспільних відносин на тлі дедалі більшого невдоволення може бути пояснена рутинізацією (тобто «узвичаєнням») клієнтелістської соціальної системи та культури побутової корупції, повсякденною адаптацією більшості людей у їхніх стратегіях існування до соціальних правил гри. Ця по-своєму раціональна стратегія виживання до певного часу підтримує та відтворює систему [Степаненко, 2005с: с. 9]. Це звичайно гальмує впровадження дієвих реформ. Однак вимушені трансформації змушують політичні еліти лібералізувати правовий простір. За цих умов «старі» стратегії поведінки населення стають неефективними, оскільки нові правила приваблюють активних соціальних суб'єктів і спонукають розширити перелік власних домагань. Виокремлюються найдієвіші стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні соціальних інститутів. Як зазначає Т. Заславська, зміна типових способів поведінки веде до трансформації відповідних практик, а накопичені зрушення

у практиках, що реалізують певний інститут, спричиняються до змін цього інституту [Заславская, 2000: с. 16].

Трансформації у перехідному суспільстві відбуваються ривковоподібним чином, тобто є результатом тимчасових спалахів активності населення (цінності активізму) з подальшими пасивними сподіваннями на чинну владу (прояви патерналізму). Водночас перспектива переходу такого суспільства до неамбівалентної інституціональної системи пов'язана з поширенням громадянських практик, які б сприяли формуванню громадянського суспільства. Саме наявність чинників, які зумовлюють громадянські практики, може пришвидшити цей перехід.

3.3. Соціоструктурне тло громадянських практик

Проблема меж інституціональних перетворень є найактуальнішою для новостворених держав. Легітимність політичної сфери, як і соціальні конфлікти, завжди пов'язана з інтересами людей, різних верств населення, тому у випадку, коли потреби різноманітних груп через обмеженість ресурсів та інші обставини не можуть бути повною мірою задоволені, про всезагальну легітимність говорити не можна. Соціологічний підхід до проблеми легітимності, на думку І.Попової, виходить за межі ідей та цінностей і переводиться у площину практичної діяльності й реальних інтересів. Тому легітимність політичної системи, на її думку, означає «узгодження інтересів політичного керівництва “еліти” і населення, виражених у вербально оформлених цілях і преференціях або відносно адекватно, або викривлено. Результатом такого узгодження є певна міра схвалення населенням дій керівництва, певний рівень престижу і визнання (невизнання) останнього» [Попова, 2000b: с. 35]. Тому, як зазначає І.Попова, «характер легітимності, зумовлений зрештою співвідношенням інтересів основної маси населення та інтересів правлячої еліти, здатністю останньої у своїй діяльності керуватися суспільними інтересами, саме й має бути в полі зору соціолога» [Попова, 2000b: с. 35].

З іншого боку, легітимація суспільно-політичного ладу пов'язана не стільки зі схваленням його усім суспільством, скільки

з прийняттям системи більшістю населення за умови поваги та захисту прав меншини. Навіть незадоволеність функціонуванням інститутів не є відмовою від самих інститутів. Тільки випадки відмови або ігнорування інститутів можуть слугувати об'єктивними показниками делегітимації політичних інститутів і політичного режиму як такого. В аналізі легітимності суспільства важливого значення набуває з'ясування основних об'єктів соціальної стратифікації. Під соціальною стратифікацією слід розуміти процес і результат розшарування й виокремлення елементів соціальної структури. Процес відтворення нерівного доступу індивідів та їх об'єднань до дефіцитних благ і ресурсів залежить як від норм, зразків, так і від конвенціональних чи неконвенціональних моделей реальної поведінки [Макеєв, 1998]. Як зазначає Р.Даль, перспективи поліархії як демократичного політичного устрою значно звужуються із збільшенням впливу відмінних особливостей субкультур всередині країни. Субкультури зазвичай формуються навколо етнічних, релігійних, расових, мовних або релігійних відмінностей, спільного історичного досвіду або успадкованих міфів. Якщо суб'єкти однієї субкультури починають вважати, що їхньому життю серйозно загрожують дії чи наміри суб'єктів інших субкультур, то конфлікти набуватимуть вибухової сили. Власне у цьому криється слабкість поліархії: на відміну від недемократичного режиму, який може шляхом репресій придушувати прояви прихованого конфлікту, поліархія не може зробити цього, оскільки використання цих засобів суперечить сутності поліархії [Даль, 2002а: с. 289–290]. Неоднаковість впливу різних соціальних груп на громадську думку і різний ступінь їхньої активності та ефективності відтворює соціальну структуру суспільства загалом і визначає зміст соціальних відносин. Вибір конвенціональних чи неконвенціональних моделей реагування на чинний порядок розподілу ресурсів визначає характер політичної інституціоналізації.

На думку Г.Арендт, демократичні свободи можуть ґрунтуватися на рівності всіх громадян перед законом, але вони набувають значення й органічно функціонують тільки там, де громадяни належать до груп і представлені цими групами, або утворюють соціально-політичну ієрархію [Арендт, 2005: с. 362–

363]. Саме крах класової системи, єдиної системи соціально-політичної стратифікації європейських держав, так само як і відсутність соціальної стратифікації у багаточисельному російському сільському населенні призвели до поширення тоталітаризму у ХХ столітті. «Падіння захисних стін між класами перетворило мляву більшість поза всіма партіями на єдину величезну, неорганізовану, неструктуровану масу розлючених індивідів» [Арендт, 2005: с. 364].

Феномен соціальної стратифікації позначається й на сповідванні різними соціальними групами відмінних цінностей. Зокрема, еліти (йдеться про «вершки» політичного, інтелектуального, культурного життя) часто дотримуються відмінних від загалу цінностей та норм. Разом із тим різні етнічні, релігійні та регіональні групи часто відрізняються своїми системами цінностей. Як зазначає Л. Даймонд, «можна навіть стверджувати, що відмінності основних культурних схильностей часто більші в межах окремих народів, ніж між різними народами. Існування цих політичних субкультур спонукає нас поділитися на групи і з великою обережністю говорити про політичну культуру *нації*, розуміючи під нею хіба що окрему суміш, або рівновагу, різних орієнтацій у межах однієї країни» [Даймонд, 2005: с. 885].

Вивчення процесів та механізмів, що стабілізують або дестабілізують суспільства, загалом ґрунтується на конфліктологічних або стабілізаційних теоріях. Розглядаючи причини нестабільності у суспільстві, звернімося до теорій революції як найбільш радикального прояву нестабільності. Зазвичай революцію визначають як радикальну (зазвичай, насильницьку) зміну політичного устрою, яка призводить до радикальних перетворень самих правил політичної гри, символів та основ легітимності та поєднується з новим баченням політичного і соціального порядку. В науковій літературі описано кілька типів причин, що викликають революції. Одні дослідження розглядають умови, що визначаються структурами, інші – соціально-психологічні передумови революцій, треті – специфічні історичні причини. Зрештою слід зазначити, що революціям передують інституціональні зміни, які можна визначити як поступову зміну правил,

неофіційних обмежень, характеру та ефективності дотримання правил [Норт, 2000: с. 15].

Зокрема, марксистська інтерпретація класової боротьби як такої, що її рушійними причинами є суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами, виокремлює об'єктивне становище класів та соціальних груп, реалізованість їхніх корінних життєвих інтересів. Тобто витоки соціальних конфліктів убачаються в економічному становищі та у задоволенні економічних інтересів різних класів. Звідси соціальна революція передбачає єднання об'єктивних та суб'єктивних умов. Об'єктивні умови: наявність кризи політики панівних класів, загострення злиденності нижчих класів та внаслідок цього – зростання їхньої активності. Суб'єктивні умови: революційна свідомість мас, організованість їх та наявність сформованої політичної сили, здатної до рішучих дій.

Структуралістські теорії, перебуваючи під методологічним впливом К.Маркса, орієнтовані на порівняльно-історичний аналіз революцій. Представниця цього підходу Т.Скочпол розглядає успішні революції як результат соціальних змін на ранньому етапі модернізації. Вона підкреслює внутрішню боротьбу, яка розгортається між основними класами передреволюційних суспільств або всередині еліти, тобто між групами правлячого класу: ослаблення режиму, а саме колапс центрального апарату управління і армії в аграрно-бюрократичних суспільствах збігається з масовими селянськими повстаннями й активними політичними рухами маргінальних еліт [Skocpol, 1979]. Отже, революції виникають внаслідок збігу дії структурних чинників. Прикладом такої революції може бути ранньобуржуазна революція в Нідерландах, коли бурхливий розвиток капіталістичного підприємництва та поширення протестантизму наштовхнулися на спротив іспанської шляхти та політику династії Габсбургів, насаджувану католицизмом. До речі, початок відомих подій в Україні у 1648 році деякі історики схильні інтерпретувати як спалах революції. Розвиток козацького, хутірського (ранньобуржуазного) господарства на півдні Київщини та в Лівобережній Україні відрізнявся від фільварочного (феодального) у решті регіонів України і сприяв зародженню цінностей індивідуалізму.

Наступ панщини на вже укорінені вільності та модернізаційні економічні цінності у поєднанні з релігійно-етнічним гнобленням призвів до соціального конфлікту, який переріс у національно-визвольний рух, відомий як Хмельниччина (докл. див.: [Смолій, Степанков, 1994]).

С.Гантингтон визначає революцію як широкомасштабне, швидке зростання політичної активності насильницького масштабу за межами наявної структури політичних інститутів. Відтак, її причини лежать у взаємодії між політичними інститутами і суспільними силами. Революційна ситуація виникає, по-перше, у випадку нездатності політичних інститутів слугувати каналами для входження нових суспільних сил у політику і нових еліт у сферу управління, по-друге, внаслідок прагнення суспільних сил, відсторонених від участі у політиці, брати участь у ній. Це прагнення зазвичай зумовлюється притаманним групі відчуттями потреби у певних символічних чи матеріальних здобутках, досягти яких вона могла б завдяки висуненню своїх вимог у політичній сфері [Хантингтон, 2004: с. 278–279]. Прикладом структурних змін, які стали чинником дестабілізації усталеної соціальної ієрархії, стало підвищення статусних домагань молоді пізнього радянського суспільства. Престижні професії та посади стали предметом масових орієнтацій. Обмеженість та ідеологічна замкненість номенклатурного класу не відповідали розширенню нових амбіцій та домагань. Нереалізовані початкові статусні домагання та гальмування процесів соціальної мобільності зумовили ріст невдоволеності більшості представників нових когорт соціальною системою [Головаха, 1997: с. 120–121]. За умов політики «перебудови», яка відкрила шлях до певної політичної й соціально-економічної лібералізації, статусний «дефіцит» був спрямований на розгортання приватної економічної ініціативи, що стало початком кінця соціалістичного устрою.

Структуралістська теорія революції зазнала критики через свій історичний детермінізм: структуралістські моделі не пояснювали причин революцій у країнах, де режими, будучи надзвичайно сильними та стабільними, були повалені без всілякого спротиву (наприклад, шийтська революція в Ірані 1979 року).

Так само, яким чином феномен на макрорівні може пояснити мобілізацію сотень тисяч людей у конкретний час, тобто множини феноменів на мікрорівні? Водночас структуралістське пояснення корисне для аналізу проблеми легітимності нестабільних, слабоінтегрованих суспільств. Оскільки структуралістські теорії намагаються пояснити феномени на мікрорівні змінами у макроструктурі, то виникає питання, яким чином пов'язати макроумови з діями індивідуальних акторів і результатами їхніх дій. Продуктивним підходом, який звертає увагу на цю проблему, є підхід німецького соціолога П.Штикова, що виходить із перспективи теорії раціонального вибору [Штыков, 2003]. Революцію він розглядає як розв'язання проблеми суспільного вибору, уgruntованого на агрегації індивідуальних преференцій у колективні рішення. При цьому використовується інструментарій теорії суспільних благ, теорії кооперативних ігор та теорії рішень.

Серед неструктуралістських теорій революційна дія розглядається як «епізод колективної дії», що виникає тоді, коли чинні соціальні норми перестають виконувати функцію стримування ірраціональної поведінки. Економічна нестабільність із поширенням незадоволеності та розгубленості викликає аномію, характерну для періодів трансформації чи модернізації. Аномія викликає у населення соціопсихологічні фрустрації та депривації, які, своєю чергою, можуть призвести до революційних дій. Але, на думку Р.Дарендорфа, стан аномії унеможливорює сам масовий конфлікт, оскільки у сучасних суспільствах відбувається індивідуалізація соціального конфлікту [Дарендорф, 2006: с. 57–73]. Тому індивідуальна мобільність заступає місце класової боротьби. Внаслідок цього нижчі класи не здатні до організованих дій, виявляючи індиферентність без особливих симпатій до жодної політичної сили [Дарендорф, 2002: с. 210]. Утім, тривалий стан аномії сприяє втраті довіри в середині панівного класу, а відтак — витісненню з нього дедалі більшої кількості своїх представників і збільшенню в такий спосіб альтернативних груп, що зрештою ставить під сумнів його панування. Крім цього, клас більшості починає вагатися, коли постає питання щодо застосування сили до тих, хто порушує

не лише суспільні норми, а й закон, провокуючи альтернативні групи на організовані дії [Дарендорф, 2002: с. 217].

Шерег досліджень акцентували увагу на ціннісних аспектах громадянських практик, зокрема, на їх специфічних історичних причинах. Криза легітимності правлячих режимів подеколи пояснювалася поширенням певних нових економічних, культурних чи ідеологічних цінностей. Рушійними силами, що зумовлювали революційні ситуації, були протиріччя між носіями традиційної легітимності і групами-носіями нових цінностей. Наприклад, рушійними силами, що зумовили падіння політичних режимів раннього абсолютизму, були внутрішні суперечності між традиційною монархічною, напіваристократичною легітимністю і новими економічними, культурними й ідеологічними віяннями, які оспорювали цю легітимність, а також між групами-носіями нових цінностей і більш традиційно налаштованими групами. Ідеологічні чи символічні аспекти революцій значною мірою були породжені суперечностями в ідеологічному обґрунтуванні абсолютної монархії, особливо невідповідністю традиційної чи напівтрадиційної легітимності принципам Просвітництва, які несли зерна нових культурних настанов [Айзенштадт, 1993]. Саме нездатність режимів ідеологічно обґрунтувати свою традиційну легітимність і протиставити її новим ціннісним принципам породжувала революційні процеси.

Таким чином, виникнення революцій як прояву нестабільності зумовлюється низкою причин, а саме: боротьбою між елітами і класами; становленням нових соціальних груп і економічних сил, обмежених у доступі до влади; ослабленням режимів внаслідок соціальних конфліктів, економічної нестабільності та негативного впливу міжнародних чинників. Поява цих причин можлива за специфічних історичних умов, а саме у періоди модернізації, коли автократичні режими постають перед суперечностями, пов'язаними з їхніми власними легітимністю і політикою, і стикаються з посиленням нових соціальних верств і «сучасних» ідеологій. Звідси чинником стабільності/нестабільності є наявність чи відсутність, характер та особливості соціальних конфліктів.

Серед інших об'єктивних чинників є соціально-економічні, пов'язані з процесами модернізації та зміни цінностей. Внаслідок модернізації традиційні соціальні інститути (сім'я, громада, церква) поступаються впливом громадським організаціям, партіям, державним структурам. Набуває впливовості середній клас, зростає його політична свідомість та активність. Зокрема, в дослідженнях демократії було встановлено зв'язок між рівнем соціально-економічного розвитку як об'єктивним фактором і розвитком демократії, поширенням громадянської участі. Також звертається увага на соціокультурні патерни, які регламентують майнові, вікові, статеві рамки громадянської участі. Важливим об'єктивним чинником також є соціополітичний: розвиток таких політичних інститутів, як вибори, партійна система, рівень репресивності режиму, які можуть суттєво коригувати політичну поведінку.

С.Гантингтон, досліджуючи вплив модернізації на політичну нестабільність, наводить схему послідовності чинників зростання політичної активності, звертає увагу на співвідношення рівня політичної інституціоналізації із рівнем політичної активності (див. рис. 3.1). Під впливом модернізації у суспільстві зростає соціальна мобілізація, яка, на думку Гантингтона, полягає в тому, що внаслідок урбанізації, поширення писемності, освіти та охоплення засобами масової інформації традиційна людина зазнає впливу нових форм життя, нових можливостей задоволення потреб.

- (1) $\frac{\text{Соціальна мобілізація}}{\text{Економічний розвиток}} = \text{Соціальне розчарування}$
- (2) $\frac{\text{Соціальна фрустрація}}{\text{Можливості мобільності}} = \text{Політична участь}$
- (3) $\frac{\text{Політична участь}}{\text{Політична інституціоналізація}} = \text{Політична нестабільність}$

Рис. 3.1. Схема послідовності чинників зростання політичної активності

Це позначається на підвищенні очікувань. Однак темпи економічного росту не встигають за темпами росту цих домагань. Звідси – розрив між прагненнями й рівнем життя. Цей розрив породжує розчарування та соціальні фрустрації. У випадку, коли ці фрустрації не можуть нівелюватися за допомоги соціальної та економічної мобільності, зростає політична активність та вимогливість до політичної влади, що спричиняє поширення політичної участі. У країнах із низьким рівнем політичної інституціоналізації вимоги громадян важко вбудовуються у політичну систему і виливаються у незаконні форми політичної участі, що породжує політичну нестабільність [Хантингтон, 2004: с. 70–72]. Саме інтенсивні урбанізаційні процеси в СРСР, формування відкритої міської культури комунікацій, високий рівень освіти населення та кількісний надлишок верстви науково-технічної та гуманітарної інтелігенції, на думку Є. Головаха, створювали передумови для суспільно-політичного самовираження, що підривало комуністичну монополію [Головаха, 1997: с. 13].

Інший теоретичний підхід, що дає змогу пояснити взаємодію між громадянською активністю і контекстуальними особливостями політичної інституціоналізації, відображений у дослідженнях «структури політичних можливостей» («political opportunities structure») і зосереджується на тому, як політичні можливості, пропоновані певним політико-інституціональним устроєм кожної країни, впливають на появу нових соціальних рухів протесту, можуть зумовлювати громадянську активність [Kitschelt, 1986]. Структуру політичних можливостей П. Айзингер визначає як імовірність того, що соціальні групи будуть здатні одержати доступ до влади й управляти політичною системою [Eisinger, 1973: р. 25]. Ідеться про характер виборчої системи, число політичних партій, ступінь централізації державного апарату тощо. Структура політичних можливостей визначається через два виміри: вхідні та вихідні структури. Вхідні структури пов'язані з відкритістю або закритістю політичної системи, які визначають можливості формального доступу до державних інститутів. Натомість вихідні структури пов'язані зі здатністю держави діяти певних рішень і втілити їх у суспільстві. Крім відносної відкритості чи закритості інституціоналізованої полі-

тичної системи дослідники звертають увагу на стабільність чи нестабільність того широкого набору орієнтацій еліти на підтримку держави; наявність чи відсутність у протестувальників союзників серед еліти; здатність чи схильність держави до репресій стосовно виразників протесту [McAdam, McCarthy, Zald, 1996: р. 27]. Таким чином, у відкритих політичних системах, де наявний доступ до державних інститутів, люди більше схильні до громадянської активності, ніж у закритих та репресивних. Тип інституціональної системи, що формує канали громадянських практик, є частиною ситуаційного тла, за сприятливих умов якого відбуваються політичні перетворення. Тобто умовою впливу громадянських практик на політичну інституціоналізацію суспільства є внутрішня ситуація в країні.

Стабільності політичної системи сприяє становище, за якого всі головні політичні партії мають своїх прихильників серед різних структурних груп населення (класових, етнічних, мовних, регіональних тощо). Зокрема, С.Ліпсет наголошує, що потрібно окремо проводити аналіз різних функціональних систем: суспільства, структурних груп і особистості. Той факт, що робітники фізичної праці голосують за консерваторів, може розглядатися як дисфункціональний для лейбористської партії чи класової організації, функціональний чи дисфункціональний для особистості та функціональний для суспільства [Ліпсет, 1965: с. 124]. Тобто такі структурні «відхилення» є важливими для стабілізації політичної системи. Тому завданням політичної соціології, на думку Ліпсета, є виявлення чинників такої поведінки, яка йде врозріз очікуваним структурним преференціям.

Приклад стабілізаційного впливу кооперативних громадянських практик надає *теорія частково збіжної належності*, яку сформулював А.Лейпгарт. Згідно з цією теорією, частковий збіг належності індивіда до різних соціальних груп, що різняться за політичними, етнічними, мовними, релігійними чи іншими ознаками, приводить до часткового збігу його інтересів і поглядів з інтересами і поглядами цих соціальних груп і внаслідок цього — більшої поміркованості його поглядів завдяки сумарному психологічному впливу різноманітного оточення. Лейпгарт вважає, що стабільність суспільства забезпечує частково збіжна

належність, оскільки це плюралізує процес формування громадської думки. Натомість суспільство, де між сім'єю, церквою, групою інтересів та індивідом існує збіг за ідеологічними та політичними характеристиками, буде нестабільним і негнучким, оскільки монополізується процес формування громадської думки [Лейпхарт, 1997: с. 45–46]. У цьому ключі цікавим є спостереження Р.Дарендорфа, який вважає, що у 1960–1970-х роках у Західній Європі відбулися кардинальні зміни у класових відносинах. Люди здобули *громадянський статус*, тому соціальна нерівність і політичні протиріччя набули нового вигляду. Попередня класова належність не просто відійшла на задній план – виникла нова солідарність, яка охоплювала дві третини, якщо не чотири п'ятих усіх членів суспільства. Людям більше не потрібно було об'єднуватися за старою класовою схемою, оскільки завдяки громадянському статусу вони тепер могли підвищити або принаймні зберегти свої життєві шанси, з одного боку, шляхом індивідуальних зусиль, з іншого – через представництво в роздрібнених, але інкорпорованих групах інтересів. І хоча ця солідарність охоплювала людей із відмінностями, включно з нерівністю майнового становища та доходів, попри те існувала фундаментальна рівність доступу. У підсумку утворився клас більшості – клас громадян [Дарендорф, 2002: с. 150].

Соціальні групи, що є суб'єктами легітимації соціального простору, є і суб'єктами соціальних конфліктів, розв'язання яких має пряме значення для стабілізації та інтеграції суспільств. Симптомами соціального конфлікту, які допомагають зафіксувати його виникнення, вважають прояви незадоволеності з боку певної групи в перебігу взаємодії з іншими; виникнення соціального напруження, поляризацію та мобілізацію суб'єктів конфлікту; готовність діяти певним чином. Суб'єктами конфлікту зазвичай є соціальні групи, які утворюють соціальну структуру суспільства (класові, професійні, демографічні, етнічні, мовні тощо), звідси виникає потреба вивчення соціальних відносин суспільства, їхніх суперечностей та чинників, що впливають на інтенсивність конфлікту. Наведу визначення поняття «соціальна група», яке виокремлює джерело її утворення: стабільна спільнота, в межах якої індивіди пов'язані між собою

не тільки об'єктивним, а й усвідомленим інтересом, який, природно, виникає на ґрунті соціального статусу групи в суспільній системі [Оссовський, 1999: с. 49]. Оскільки конфлікт виникає у випадках, коли протиріччя між групами набувають антагоністичних рис, це призводить до непримиренності позицій у відстоюванні своїх інтересів. Розгляд політичної інституціоналізації через характер соціальних відносин у політичній сфері у різних типах суспільства дає змогу вказати ступінь можливої дестабілізації.

На думку В.Оссовського, особливості соціальної структури у перехідних суспільствах призводять до того, що «суб'єкти громадської думки з характерною для них невизначеністю соціального статусу, системою нових ідеологічних цінностей, яка тільки-но складається, скептицизмом щодо визначень соціальної ситуації, вельми лабільні, з низьким рівнем самоідентифікації, схильні не стільки самостійно продукувати і висловлювати свою думку, яка спирається на усвідомлений артикульований інтерес, скільки засвоювати думки інших, зокрема думку старих і нових елітарних груп, яка нав'язується засобами масової комунікації. При цьому рівень раціональності таких думок, якщо розглядати їх гносеологічну структуру порівняно з емоційною компонентою, не дуже високий» [Оссовський, 1999: с. 66]. Як свідчить досвід соціологічних досліджень, якщо брати типологічні групи за соціо професійними й соціодемографічними ознаками, з одного боку, та типологічні групи за політико-економічними цінностями — з іншого, то відмінності в оцінці цими групами тих чи інших явищ в першому випадку є набагато меншими, ніж у другому. Тобто ідеологічні цінності у перехідних суспільствах є конститувальними чинниками утворення суб'єктів соціальних інтересів, на відміну від усталених громадянських суспільств, де визначальними є стратифікаційні відмінності життя індивідів. Звідси, суб'єкти легітимності — суб'єкти громадської думки, що виникають як на ґрунті специфічних умов життя, так і під впливом ідеологічних чинників і масової комунікації, об'єднані спільністю інтересу в розв'язанні певної проблеми — об'єкта громадської думки (в нашому випадку політичної системи).

До об'єктивних аспектів інституціоналізації політичної системи країни належить специфіка її формування, пов'язана з територіально-адміністративною структурою та можливостями задоволення етнокультурних потреб. Дуже часто характер функціонування державно-територіальної спільноти залежить також від регіональної політики, моделі стосунків між центром і периферією, етнополітичного змісту поліетнічного суспільства. Наприклад, у сучасній Росії простежуються процеси територіально-етнічного розмежування, які характеризуються тенденцією до «стягування» етнічних спільнот до своїх національних осередків традиційного проживання [Паин, 2004: с. 120–124]. Такі розмежування, безумовно, не сприяють інтеграції всього суспільства і можуть у подальшому призвести до поширення сепаратистських настроїв.

У випадку, коли на певні культурні особливості регіонів накладається соціальне розшарування, з'являється механізм зародження партикулярності, що у будь-який момент може набути політичного забарвлення. Зокрема, за всіх суперечностей проведення етнонаціональної політики в СРСР, принцип «одна етнонація – одне державно-територіальне утворення» досить чітко закріпив у громадській думці уявлення про правомірність природного зв'язку республіканського чи автономного утворення і його території з його титульним народом. Зафіксований у масовій свідомості такий етнополітичний поділ сприяв легітимності утворення нових незалежних держав після розпаду СРСР.

Основними елементами, які сприяють виокремленню партикулярної свідомості та проявів сепаратизму, є: 1) активна роль місцевих еліт; 2) наявність певних форм організованості населення; 3) існування впливових інфраструктур колективного співжиття [Кравченко, 1997: с. 15]. Нова орієнтація у регіональному соціумі з'являється тоді, коли місцева елітна група свідомо обирає символіку партикулярності (окремішності) як засадову для мобілізації у боротьбі з іншими елітними групами чи то за контроль над місцевою спільнотою, чи то за рівний або привілейований доступ до сприятливих можливостей і ресурсів, що виникають у процесі модернізації [Brass, 1976: p. 239].

Змагання регіональних елітних груп потребує мобілізації населення навколо специфічних вимог. Це вимагає дієвого по-

ширення інформації (ЗМІ, освіта) і передбачає існування організацій (політичних партій, рухів), що дають змогу членам групи брати участь у колективній політичній діяльності. Існування цих інфраструктур колективного співжиття, своєю чергою, залежить від толерантності центрального уряду, його інформаційної та репресивної політики щодо дисидентської діяльності та політичних організацій.

Іншою передумовою делегітимації цілісності певної держави є соціально мобілізоване населення регіону, якому можна донести ідею партикулярності й у надрах якого може зародитися новий політичний рух. Коли ми говоримо про соціальну мобілізацію, то йдеться про ті динамічні процеси, що схиляють місцеве населення до прийняття нових цінностей, репрезентованих регіональною ідентичністю, і породжують громадські ресурси, які передбачають ефективну організацію для задоволення нових потреб. Зокрема, відомо, що наприкінці 1990-х років на економічно більш розвиненій Півночі Італії виявилися певні автономістські та навіть сепаратистські настрої. Перед цим багаторічні соціологічні дослідження фіксували істотні відмінності у рівнях задоволеності центральною та місцевою владою серед північних та південних жителів Італії. Якщо серед мешканців Півдня задоволеність як національним урядом, так і регіональним та місцевим урядами перебувала на одному, до того ж, низькому рівні, то серед мешканців Півночі рівень задоволеності регіональним і місцевим урядами вдвічі перевищував рівень задоволеності національним урядом [Патнам, 2001: с. 72–73].

У межах стабілізаційного підходу зазвичай розглядають засади централізації та регіоналізації політичної структури суспільства. Під регіоналізацією слід розуміти процес суверенізації структурних компонентів (регіонів, провінцій, областей, етнокультурних чи конфесійних анклавів, адміністративно-територіальних автономій) державно-територіальної спільноти, за якого автономізуються й інші, функціональні, компоненти; одночасно між тими і тими встановлюються нові відносини вже у межах нового регіонального рівня, що стає визначальним. Процес регіоналізації як сферу відносин між центром і регіо-

нами вивчають головно через аналіз політичних (інституціональних) та економічних аспектів. Інституціональний підхід передбачає дослідження регіональних політичних інститутів, а саме: організації політичної влади; поділу повноважень між регіональною владою і представниками центрального управління на місцях; організацію місцевого управління. Розгляд інституціонального підходу у вивченні процесів регіоналізації дає змогу виявити основні потенційні конфлікти, що можуть виникнути. Конфлікт регіону з державою в цілому може виражатися у формі політичних протиріч або зіштовхування економічних інтересів регіону із центром, незадоволення своїм статусом у складі держави, прагнення розширити регіональну автономію. Крайній вираз регіонального конфлікту – це сепаратизм, боротьба за вихід зі складу держави [Резнік, 2004b].

Важливим чинником легітимації/делегітимації політичного режиму є забезпечення прав і свобод етнічних і мовних груп населення. Йдеться не тільки про законодавче забезпечення цих прав, а й про фактичну рівність. Показниками стану між-етнічних відносин є соціальна дистанція між основними етносами спільноти та прояви етнічності. Крім задоволення специфічних етнокультурних потреб усіх громадян, фактором відсутності міжнаціонального напруження у державі є нівелювання етнічної нерівності в інших царинах життя суспільства. Адже у трансформаційні періоди в поліетнічних суспільствах у такій важливій сфері, як економічна, загострюються стосунки різних етнічних спільнот. У цьому випадку на передній план висувається проблема етнічної стратифікації, а саме позиції, яку посідає та чи та етнічна спільнота в соціально-економічній ієрархії конкретного суспільства. Однією з основних ознак наявності етнічної стратифікації у суспільстві є нерівність у володінні матеріальними благами, у суспільному поділі праці, у доступі до освіти за етнічним походженням, що виливається у незадоволеність своїм становищем у суспільстві.

Проблему стабільності як віддзеркалення легітимності зазвичай розглядають крізь призму характеру інституціональних змін. Особливо це стосується країн, в яких відбуваються радикальні соціальні зрушення. Зокрема, С.Ліпсет розглядав слабкість

легітимності влади, яка виливається у жорстку кризу, якщо: 1) в період змін устрою загрози піддається *статус* головних традиційно значущих груп і 2) не всі головні групи в суспільстві одержують доступ до політичної системи у перехідний період або, принаймні, щойно вони висунуть свої політичні вимоги. Для формування легітимності нова система впродовж тривалого часу повинна виправдовувати очікування головних груп, набуваючи довіри. Тобто ідеальною умовою стабільності після інституціональних змін є легалізація основних структурних змін при збереженні традиційної легітимності в політичних інститутах. Ліпсет, взявши за критерій стабільності безперервне збереження політичної демократії після Першої світової війни за відсутності великого політичного руху, який би виступав проти демократичних «правил гри», помітив цікаву закономірність: з усіх стабільних демократичних країн переважну більшість становлять конституційні монархії або їхні домініони – Велика Британія, Швеція, Норвегія, Данія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Австралія, Канада і Нова Зеландія. До республік із стабільною демократією Ліпсет відніс лише США, Швейцарію та Уругвай. У першій групі країн завдяки збереженню елементів монархії при переході до індустріального суспільства державний устрій зумів зберегти лояльне ставлення до нього з боку аристократичних і чиновницьких верств населення, які звичайно чинили спротив демократизації. Натомість у країнах, де в результаті революції монархія була скасована і була порушена правонаступність, нові республіканські режими не змогли стати повністю легітимними для всіх важливих верств населення подеколи аж до п'ятого післяреволюційного покоління.

На думку Ліпсета, іншою причиною втрати легітимності у періоди інституціональних змін є характер відкритості політичного процесу. В разі, коли нові групи стають політично активними, надання легкого доступу до законних політичних інститутів зазвичай забезпечує лояльне ставлення таких нових груп до політичної системи. Вони, своєю чергою, дозволяють старим панівним інститутам чи стратам зберегти свій *статус* після того, як ті втратили владу. Натомість прихід нових груп шляхом силового тиску чи революції не тільки зумовлює нелояльність

попередніх панівних груп, а й породжує труднощі із лояльністю самих прихильників цих груп, оскільки внаслідок перебільшення своїх можливостей участі у політичному житті новий режим не може виконати свої утопічні обіцянки, що призводить до розчарування [Липсет, 1972: с. 203–219]. Тому проблема легітимності, яка постає перед молодими державами і післяреволюційними суспільствами, може легко спричинитися до диктатури чи авторитарного режиму, оскільки існує потреба у харизматичній владі.

Отже, умовою лояльності стосовно системи є переконання та впевненість різноманітних соціальних груп у тому, що новий державний устрій чи нова держава є найкращим засобом досягнення їхніх цілей (економічних, політичних, соціокультурних). Особливо це стосується попередніх панівних груп, які прагнуть зберегти свій статус. Реалізація цілей соціальних груп здійснюється через низку суспільних процедур, виражених у громадянських практиках.

Водночас, слід зазначити, що такі вияви нелояльності, як протестні наміри, не завжди є проявом нелегітимності держави в цілому. За відсутності істотної різниці у соціально-структурному, етнокультурному та регіональному вимірах протестний потенціал економічного чи політичного характеру навряд чи нестиме загрозу для легітимності режиму. Тобто йдеться про ситуацію, коли внаслідок низького рівня політичної залученості та ефективності масові протестні наміри не мають яскравого стратифікаційного, етнокультурного чи регіонального забарвлення. А от викривлення конфліктогенного потенціалу в бік якоїсь соціальної, етнічної, мовної чи регіональної групи, очевидно, загрожуватиме легітимності політичної системи. У слабоінтегрованих суспільствах вплив взаємовідносин усередині місцевої еліти подеколи виходить на передній план. Особливих рис набуває ситуація, коли із руйнуванням соціально-економічної системи та прискоренням дезінтеграційних процесів роль локальної старої еліти, яка прагне зберегти владу, і нових претендентів, що намагаються здобути владу, зводиться до формування своєрідного альянсу. Такий альянс використовує ідеологічний інструмент етнокультурного потенціалу, зокрема

етнічного, мовного чи релігійного. Старі еліти надають адміністративні ресурси, ЗМІ, а представники нових (а це, як правило, етнічні інтелектуали) формують принципи нового національного проекту.

Виходячи з вище поданого, успішному функціонуванню новоствореної державно-територіальної спільноти сприяють такі умови: 1) наявність політичних інститутів, які «цементують» державно-територіальну спільноту (підданство, громадянство, ідеологія), та відповідних механізмів (централізація, унітаризація); 2) наявність політичних партій (блоків), лідерів та вагомих верств населення, які прагнуть зберегти та відстояти державність у такому форматі; 3) політична й економічна зацікавленість еліти у збереженні такої форми державності. Відповідно, існують певні об'єктивні чинники, за яких дезінтеграція державної спільноти неминуча, а саме: 1) наявність політичних інститутів та механізмів, які «фрагментують» державно-територіальну спільноту (регіоналізація, формування регіональних ідентичностей), і таких чинників, як етнічна чи мовна нерівність, міжетнічна дистанція серед найбільших за чисельністю етносів; 2) наявність впливових політичних організацій, лідерів та соціальних груп, які зацікавлені у руйнуванні або переформатуванні державності (сепаратизм, іредентизм); 3) політична й економічна зацікавленість еліти у зміні суверенітету.

3.4. Громадянські практики у процесі політичної інституціоналізації перехідного суспільства

Спрямованість розвитку політичної сфери та результати трансформаційних процесів багато в чому залежать від специфіки політичної культури суспільства, яку зазвичай визначають як «властиві певному народові поширені погляди, настанови, цінності, ідеали, почування та оцінки політичної системи своєї країни та своєї ролі в цій системі» [Даймонд, 2005: с. 884]. Адже проблема культурних передумов інституціональних змін часто постає чи не найголовнішою, тому що соціальним інститутам притаманна аксіологічна функція. Існують випадки, коли впровадження нових інститутів наштовхувалося на дефіцит

історичних передумов та відповідних ціннісних орієнтацій. Водночас, як закликають самі дослідники політичної культури, не слід вважати, що теорії політичної культури властивий детермінізм. Адже тривалі дослідження довели, що когнітивний, настановний та оцінний виміри політичної культури цілком «пластичні» й можуть дуже відчутно змінюватись у відповідь на досягнення режиму, історичний досвід та політичну соціалізацію. Доведено також, що глибокі ціннісні та нормативні прихильності менше піддаються впливові інституціональних змін [Даймонд, 2005: с. 886]. Виходячи з припущення, що межі соціальних та політичних перетворень в Україні залежать не тільки від ціннісних орієнтацій та соціальних настанов населення, а й від громадянських практик, слід звернутися до діяльнісного підходу.

У соціології та соціальній психології діяльнісний підхід об'єднує всі ті теорії та концепції, автори яких тією чи іншою мірою оперують такими термінами, як дія, діяльність, практика, актор, суб'єкт. В основу цього підходу покладено розроблену К.Марксом категорію предметної діяльності, яка є співзвучною концептові практики. У радянській соціальній психології також набув поширення діяльнісний підхід. Зокрема, С.Рубінштейн сформулював принцип органічної єдності свідомості та діяльності, сутність якого полягає в тому, що людина та її психіка від самого початку формуються і виявляються у практичній діяльності. Особистість, стаючи суб'єктом діяльності, набуває здатності до саморозвитку, самовдосконалення як в індивідуальному, так і в загальнолюдському вимірі, таким чином впливаючи на буття навколишніх [Рубинштейн, 1957]. Л.Виготський розглядав соціалізацію людини як процес опанування: 1) історичного досвіду (досвіду попередніх поколінь, що не передається через народження від батька до дитини); 2) соціального досвіду (досвіду інших, навколишніх людей); 3) подвійного досвіду (досвіду, що спершу є даним свідомості, а згодом переверненим на практиці) [Выготский, 1996: с. 31–32]. Завершеного вигляду діяльнісна концепція особистості набула завдяки творчості О.Леонтьєва, який висунув тезу про необхідність вивчення індивіда у системі його відносин з урахуванням зворотного

зв'язку, що йде від нього до системи [Леонт'єв, 1975: с. 79]. Треба зазначити, що ця теза з'явилася задовго до появи теорії систем.

У соціології діяльнісний підхід (його ще називають діяльно-активістським) пов'язаний з іменами Е.Гіденса, П.Бурдьє, Дж.Александера, П.Штомпки та ін. Загалом сутність цього підходу полягає у визнанні домінування «процесуального образу» соціальної реальності. Суспільство постає як «поле можливостей» для виявлення діяльнісної активності соціальних суб'єктів. Цей підхід стверджує незаданість вектора розвитку, натомість проголошує пріоритет соціальних суб'єктів як дієців в активному перетворенні форм їхнього соціального буття з врахуванням контексту природних та соціальних умов на момент соціальної дії [Ядов, 2007: с. 20–21]. Таким чином, у центрі уваги опиняються соціальний суб'єкт та форми організації соціальних суб'єктів. У нашому випадку такими формами є громадянські практики, а соціальними суб'єктами – активні громадяни.

Зростання політичної активності переважно пов'язують із природним розвитком людської цивілізації. Думка про те, що характер політичної інституціоналізації за певних умов чи ситуації залежить від активної верстви населення, не є новою. Власне, А.Турен звернув увагу на те, що в епоху модерності на передній план виходить дієвець як втілення суб'єкта: «Суб'єкт є волінням індивіда діяти і здобувати визнання у якості дієвця» [Турен, 2003: с. 90]. Дієвець відрізняється від решти учасників суспільного життя своїм прагненням не зважати на усталені правила, не пристосовуватися до наявних умов, а утвердити свої власні потреби. Соціальна система в теорії Турена виглядає як система історичних (соціотворчих) дій, що здійснюються соціальними акторами з метою формування нових суспільних відносин. Критерієм класового розшарування суспільства у Турена є не багатство чи влада, а міра класового контролю над історичністю (перспективними ціннісними орієнтаціями, соціальними накопиченнями, вилученням та виробництвом ресурсів розвитку). Ключовим є те, що перспективні ціннісні орієнтації (культурна модель майбутнього) набувають законних

форм у випадку їх перетворення у державну ідеологію. Відтак, майбутній розвиток виявляється не предметом добровільного суспільного вибору на підставі громадянської згоди і міжгрупових конвенцій, а об'єктом примусового диктату тієї групи, інтереси і волю якої культурна модель майбутнього найбільшою мірою виражає [Гавриленко, 1999]. У цьому контексті слід нагадати, що одним із критеріїв політичної інституціоналізації суспільства С.Хантингтон вважає охоплення згодою саме активних учасників політичної системи. Від неучасників або тих, хто бере участь у функціонуванні системи лише спорадично і маргінально, згоди не потрібно [Хантингтон, 2004: с. 41]. Таким чином, виокремлюються активні учасники та їхні ціннісні орієнтації як ключові чинники політичної інституціоналізації. Власне ціннісні орієнтації активістів і становлять спрямованість громадянських практик.

Концепцію соціального впливу активної меншини вперше запропонував С.Московічі, який лабораторно довів феномен конформності «більшості» за умов наполегливого впливу «меншини». У подальшому увага також зосереджується на впливовості активної меншості: зокрема, роль волонтерів та активістів широко досліджувалася у проекті, який очолювали В.Стоун і Р.Рапорт [Stone, Rapoport, 1994]. Саме за критерієм реальної політичної поведінки Г.Ділігенський відрізняє «активну меншину» від «пасивної більшості». Проблема співвідношення між психологічними переживаннями, мотивами (настановами, цінностями, переконаннями тощо), з одного боку, та практичною поведінкою — з іншого, виокремлює активну меншину, тобто тих індивідів, у яких політичні настанови виявляються на поведінковому (конативному) рівні. Йдеться про поведінковий акт, відмінний від вербальних проявів. Це дія, яка спрямована на соціальні об'єкти і певним чином змінює ситуацію. Наводячи приклад жовтневих подій 1993 року у Москві, Ділігенський вирізняв активну меншість, яка прийшла захищати демократію, та пасивну більшість, яка співчувала біля телевізорів і радіоприймачів [Дилигенский, 1996: с. 174].

Характерною рисою американської демократії є можливість невеликої меншості домінувати над гірше організованою більшістю. Прикладом цього є блокування ініціативи посилення

контролю над продажем зброї у 1999–2000 роках. Незважаючи на те, що ця ініціатива мала переважну підтримку з боку народу Америки, Національна стрілецька асоціація Америки та інші «прозбройові» групи зуміли заблокувати законопроект на певний час. Це пояснюється тим, що в ці групи входять люди з дуже сильними переконаннями, які розглядають контроль над зброєю як неприпустиме обмеження права громадян зберігати та носити зброю, що гарантовано Другою поправкою до Конституції США [Джанда, Берри, Голдман, Хула, 2006: с. 58–59].

Дослідники звертають увагу на вирішальну роль мобілізації волонтерів у багатьох президентських кампаніях, зокрема, такі технології були успішно застосовані під час президентської кампанії 2004 року в Україні та у виборчій президентській кампанії Б.Обами 2008 року у США. До того ж дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2005 року свідчать, що громадянська активність в період Помаранчевої революції була притаманна лише п'ятій частині дорослого населення України, натомість чотири п'ятих населення в акціях протесту й у підтримці мітингувальників участі не брали. Як зазначають автори дослідження «Політична культура українського суспільства: тенденції і закономірності розвитку» (кер. Є.Головаха) – «звісно, і п'ятої частини може бути досить, щоб у суспільстві склалася ситуація, здатна призвести до зміни влади» [Звіт, 2005: с. 19].

Феномен подвійної інституціоналізації зумовлює часті розбіжності об'єктивних дій з вербально вираженими ставленнями індивідів до тих чи тих проблем. У такій ситуації, на думку О.Злобіної, особливу роль у перебігу суспільних перетворень набуває особистісна суб'єктність. У кризові періоди реструктуризація соціальної реальності набуває для людей особистісного характеру. Вони мимоволі залучаються до процесу перетворень. Саме неструктуровані образи бажаного, наприклад образ майбутнього життя, великою мірою визначають їхні поведінкові стратегії. В результаті свідомого спрямування соціальних практик у бік бажаних суспільних змін відбувається актуалізація прихованого потенціалу, який досі зберігався в культурі й тепер разом із новими та оновленими символічними полями забезпечує узгодження трансформаційного процесу в суспільстві. На базі емпіричних даних О.Злобіна довела, що динамізм соціальних

змін активізує на особистісному рівні дію чинників, які суб'єктивно розширюють чи звужують адаптаційне поле, що зумовлює формування типових стратегій трансформаційної поведінки: дезадаптивних, пасивно-адаптивних та активно-адаптивних [Злобіна, 2004]. Також було встановлено, що об'єктивні ускладнення життя активізують цінність індивідуальної активності, зумовлюють формування образу «сучасної» людини, який репрезентує нову ідентифікаційну модель, що поступово набуває статусу соціально-нормативної та скеровує вторинну соціалізацію дорослого населення. У дослідженні виявлено, що приблизно половина населення сьогодні орієнтується на «досягальницькі» моделі життя із рівнянням на західний стандарт; близько третини орієнтуються на моделі зрівняльного типу; моделям демонстративного типу, ґрунтованим на індивідуалістських орієнтаціях, віддає перевагу кожен десятий житель України. Динаміка поширення зразків-орієнтирів бажаного життя свідчить про зростання орієнтації на найвищий стандарт («хотіли би жити так, як живуть люди в сучасних культурних, цивілізованих країнах», «жити краще від інших»), натомість орієнтація на модель зрівняльного типу («моє життя має бути таким, як у більшості людей», «жити не гірше за інших») — зменшується [Злобіна, 2004: с. 351]. Тому, як зазначає О.Злобіна, «у періоди різких соціальних змін діяльність особистості по впорядкуванню власного життєвого світу залишається доцільною, лише набуваючи елементів творчості. Хоча практики змінюються як реакція на стан соціальної структури, суб'єкти не просто замішують наявні позиції, а створюють їх, продукуючи нові соціальні стосунки і, тим самим, інституціоналізуючи нові соціальні позиції» [Злобіна, 2005: с. 15]. Наявність практик, що відтворюються, підтверджує і легітимує наявні соціальні відносини. Тобто практики набувають «креаціоністського» характеру.

Усе це зумовлює зосередження уваги на об'єктивних діях громадян. Саме крізь призму фактологічних показників дій потрібно вивчати проблему інституціоналізації політичної сфери. Такими об'єктивними діями можуть бути громадянські практики різних соціальних суб'єктів. Це дасть змогу нівелювати при аналізі чинник амбівалентності позицій населення. Адже соціальні практики, на думку І.Попової, є «основою легітим-

ності і будь-якого виду згоди» [Попова, 2003: с. 131]. У цьому ключі Н.Костенко звертає увагу на два типи легітимації ідентичностей: легітимацію за настановою та легітимацію за фактом, співвідношення між якими буває різним в історично особливих дискурсивних формаціях. Вона зазначає, що «легітимацію за настановою, чим інституційно контролюється причетність до культурної норми, дедалі частіше заступає легітимація за фактом, що вражає своєю результативністю і продуктивністю, тобто презумпція ідентичності на підставі культурного досвіду» [Костенко, 2006: с. 69].

Звісно, розглядаючи проблему інституціоналізації політичної сфери, не можна недооцінювати результати соціологічних досліджень стосовно настанов та орієнтацій населення, які не в усьому збігаються з реальним перебігом політичної інституціоналізації. Але слід пам'ятати про феномен незбігу вербальної та реальної поведінки. Потрібні «вагоміші підстави, ніж “самозвіти” респондентів, отримані в їхніх відповідях на прямі запитання анкети» [Головаха, 1997: с. 112–113]. Саме такий підхід дав змогу на підставі фактологічних суджень населення виявити феномен суб'єктивного зубожіння, коли стереотипне бачення суспільного розвитку, а не об'єктивний стан, зумовлює суб'єктивне бачення власного матеріального становища [Головаха, 1997: с. 30–35]. Брак однозначності В.Оссовський пояснює тим, що «стикаються різні спеціалізовані та повсякденні ідеології та системи декларованих і визнаних цінностей, коли їх інтерналізація і перетворення в цінності ще не відбулися остаточно, коли орієнтацію на принципи та цінності економічного життя, безпосередньо пов'язані із задоволенням життєвих потреб і буденних інтересів, коригує практика повсякдення, а інші, політичні та соціокультурні цінності, коригує наявний стан успадкованого від тоталітарного минулого відчуження мас від політичної практики, через що вони інтерналізуються в кращому разі на рівні визнання, але не стають регуляторами практичних соціальних дій на політичному полі» [Оссовський, 2000: с. 120–121]. На думку В.Тихоновича, люди в суб'єктивних уявленнях стосовно різних видів діяльності, свідомо орієнтуючись на власні потреби й інтереси, зазнають впливу громадської думки і феноменів масової свідомості. Тобто в такому

разі з'ясовується психологічний бік привабливості якогось об'єкта. Натомість реальні заняття виявляють інституціональний бік діяльності [Тихонович, 1999: с. 517].

Відомо, що функціоналізм показує зв'язок цінностей і безпосередніх дій індивіда за певним ланцюжком: цінності → оцінні (ціннісні) вірування та орієнтації → емпіричні (практичні) вірування та орієнтації → норми → культурні директиви → поведінкові акти (реакції) індивіда [Бородкин, 2006: с. 452]. Спираючись на фундаментальні положення структурно-функціональної соціології та на власні багаторічні дослідження, Н.Паніна розробила концептуальну модель ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки людей та особливостей детермінації їхнього психологічного стану за умов стабільного і нестабільного суспільства [Паніна, 2001: с. 6–7; Головаха, Панина, 1994: с. 93–94]. У стабільному суспільстві поведінку членів спільноти регулює ціннісно-нормативна система як безпосередньо – через рольові очікування щодо поведінки людей з різними соціальними статусами, так і опосередковано – через формування свідомості. Натомість у нестабільному суспільстві, де ціннісно-нормативна система піддається руйнуванню і виникає стан аномії, поведінка передусім зумовлюється особливостями індивідуальної свідомості його членів. Вирішальну роль набуває афективний, когнітивний і моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості і поведінки людей.

Початковий етап трансформації пострадянського українського суспільства, який характеризувався деінституціоналізацією залишків радянської політичної системи з поступовим згасанням політичної активності, актуалізував уміння політичної еліти внеможливлувати соціальні конфлікти і конфронтацію різних політичних сил. Звідси, досліджуючи інституціоналізацію політичної сфери цього етапу трансформації доцільно звернути увагу на феномен розподілу сфер впливу між елітами, що певною мірою пояснює існування соціального порядку в українському суспільстві.

Натомість етап суспільних перетворень, за якого відбулося становлення подвійної інституціоналізації, виокремив аномічну деморалізованість населення, яка зумовила одночасне існування регулятивних механізмів старих і нових інститутів. Стабільність

суспільства забезпечувалася завдяки тому, що не відбулося конфлікту легітимності старих і нових інститутів. Це стало можливим тому, що страх комуністичного реваншу стримував активність прихильників нових інститутів, а часткове збереження соціальних ролей і позицій, що відповідали старим інститутам, нівелювало можливі деструктивні дії прихильників реставрації. Тому методологія дослідження цього етапу трансформації потребує дослідження поведінкового аспекту легітимності державних інститутів і соціально-політичного устрою, процесів регіоналізації та її чинників, підтримки різновекторних стосовно розвитку України політичних сил та політичних лідерів.

Такий розвиток подій підкріплюється подібними тенденціями в інших сферах людського буття. Зокрема, перехід до ринкової економіки зумовив суб'єктивацію соціальної стратифікації із переміщенням її зі сфери матеріального виробництва у сферу споживання. Відсутність доступу до володіння засобами виробництва компенсується доступом до споживання. Індивідуальне самоствердження проходить не через продукувальну діяльність, а через споживання продукувального, тобто відбувається поступове витіснення ієрархії класових відносин ієрархією споживаних товарів [Коломиец, 1998: с. 68]. Позиція на соціальній драбині визначається типом «престижних товарів», які людина може купити. За такого підходу вертикальна мобільність розглядається як процес руху вгору по «шаблях» престижних товарів і послуг. Престижні товари та послуги більшою мірою, ніж належність до вищого класу, є дороговказом у такій стратифікаційній драбині. Хоча належність до вищого класу і передбачає це престижне споживання, все ж передусім такі його атрибути стають визначальними у соціальній стратифікації. Таким чином, потреба у виживанні призводить до практикування нових, вимушених соціальних дій, зорієнтованих не на накопичення чи заощадження фінансових ресурсів, а на негайне споживання товарів і послуг. Нові, споживацькі практики підсилюють суперечність між об'єктивними умовами належності до соціального класу і суб'єктивною думкою людей про своє місце у соціальній структурі. Відмінності між здатностями різних людей купувати та споживати товари пояснюють і виправдовують наявну різницю у статусах. Продукується соціальна цін-

ність успіху, який дає змогу людині відчутися значущою, споживаючи ті чи ті товари. Оскільки суперечність між очікуванням і реальністю загрожує самооцінці індивіда, для психологічного комфорту наявні правила гри у суспільстві наділяються нормативними рисами. Отже, нові соціальні дії, ґрунтовані на домінуванні споживання, стають безальтернативними, а це ніщо інше, як набуття легітимності ринковою економікою. Образи та уявлення про соціальну стратифікацію, сформовані в перебігу засвоєння нових стилів життя, виконують функцію легітимації ринкового суспільства [Резнік, 2006b].

Щось подібне відбувалося й у мистецтві та науці у ХХ столітті, коли відрив культурних практик від канонів реальності спричинив самолегітимаційний перехід до постмодерну. «За відсутності легітимності “на підставі” чи легітимації “з боку” культурні практики в наукових дисциплінах і мистецтві мали розвивати свої власні правила і свої власні умови обґрунтованості» [Соціокультурні ідентичності та практики, 2002: с. 111].

Той факт, що напередодні Помаранчевої революції соціологічні дослідження фіксували суттєве підвищення рівня життя і соціального самопочуття більшості населення з одночасним наростанням орієнтацій на активний протест, свідчить про те, що даний етап трансформації вирізняється підвищенням ролі поведінкової суб'єктності населення України. Очевидно, що на зріла потреба звернути увагу на питання, яким чином громадсько-політична активність пов'язана із соціальними і політичними змінами. У нашому випадку потрібно орієнтуватися на суб'єктів, які виявляють громадянську активність. І хоча питома вага суб'єктів-«активістів» невелика, проте значущою є їхня соціальна функція. «Активісти» не стільки є джерелом формування громадської думки щодо певної соціальної проблеми, скільки своєю активною позицією можуть функціонально впливати на схвалення чи спротив щодо неї. Саме «діяльнісна» функція «активістів» ставить питання про прогностичну вартість певної соціально-політичної проблеми. Тому позиція «активістів», а саме їхні ціннісні орієнтації та соціальні настанови стосовно різних аспектів розвитку суспільства є змістовним показником можливого «наповнення» неінституціоналізованого соціального простору.

З іншого боку, виникає питання: за яких обставин громадянські практики індивідів стають настільки впливовими, що можуть коригувати розвиток соціальних інститутів? Так само залишається не з'ясованим, яким чином активна меншість може стати суб'єктом політичних змін. Для пошуку відповідей потрібно провести аналогію з проблемою ідентифікації громадської думки. Чинники методичного походження, вплив соціальних норм під час інтерв'ювання, вплив соціального диморфізму (почергової орієнтації у своїх діях на публічну і приватну ціннісно-нормативні системи) часто ускладнюють виокремлення громадської думки. Як зазначає В.Оссовський, було б вельми проблематично робити висновок, що здобуті у першому наближенні дані опитування справді відбивають сформовану громадську думку цілісних соціальних суб'єктів. Тому, досліджуючи громадську думку про соціополітичний устрій України, він вичленив із загалу опитаних саме тих суб'єктів, які вже сформували свої опінії: завдяки низці запитань-фільтрів, які дали змогу виявити через самооцінку поінформованість респондентів щодо суті досліджуваної проблеми, її зв'язку з їхніми інтересами та досвіду обговорення її у соціальному оточенні, виокремилися «лідери думок», погляди яких відрізнялися від загалу [Оссовський, 1999].

Проблема впливу на громадянську поведінку індивіда його відносин із соціальною системою часто сполучена з феноменом аномії, поняття якого введене у соціологію Е.Дюркгаймом [Дюркгайм, 1998]. Виникнення аномії пов'язують із ситуацією, коли з певних причин норми соціальної поведінки втрачають чинність. У стані соціальної аномії суспільство перебуває у стадії переходу до нових норм. Розроблення поняття аномії поглибилися завдяки працям Р.Мертонна. Центральне місце у сформульованій теорії Мертонна посідає ідея «приспосовання». Він підрозділяє соціальну систему на дві частини: на підсистему культурних цілей та підсистему інституціоналізованих засобів їх досягнення. Звідси, форма приспосовання залежить від міри акцентування тої чи тої підсистеми. П'ять типів приспосовання схематично представлені у таблиці 3.3, де (+) означає «прийняття», (-) – «заперечення», а (\pm) – «заперечення панівних цінностей і заміну їх новими». Якщо одночасно приймаються

і цілі і засоби, то маємо конформну поведінку, в інших випадках – девіантну. Аномія, згідно з Мертоном, виникає внаслідок руйнування культурних цілей. А у випадку відсутності засобів досягнення цілей індивід вимушений реагувати девіантною поведінкою [Мертон, 2006: с. 243–281].

Таблиця 3.3

Типологія форм індивідуального пристосування

<i>Форми пристосування</i>	<i>Культурні цілі</i>	<i>Інституціоналізовані засоби</i>
I. Конформність	+	+
II. Інновація	+	–
III. Ритуалізм	–	+
IV. Втеча	–	–
V. Заколот	±	±

Джерело: [Мертон, 2006: с. 255].

Як зазначає Мертон, п'ята альтернатива – «заколот» – являє собою перехідну реакцію, що містить у собі спробу *інституціоналізувати* нові цілі та процедури, які б могли бути прийнятними для інших членів суспільства. Йдеться про спроби *змінити* наявну культурну і соціальну структуру замість того, щоби спробувати реалізувати свої зусилля *в рамках* самої цієї структури.

Нормативний підхід до характеристики політичної інституціоналізації акцентує те, що політичні інститути визначаються через норми та цінності. Але у випадку феномена подвійної інституціоналізації, коли співіснують норми та цінності старих і нових соціальних інститутів, залишається неясним механізм регуляції соціальної поведінки. Натомість у класичному біхевіоризмі передбачається, що індивідуальна поведінка виражає реальні та об'єктивні преференції. Індивідуальні (та групові) преференції сумуються на політичному ринку, де інститути є нейтральними трансляторами й не справляють незалежного впливу на результати взаємодії, а тільки функціонують як свого роду каталізатор, що генерує рівновагу [Dahl, 1961]. За такого бачення характер політичної інституціоналізації є тотожним механічному сумуванню індивідуальних преференцій, а саме через громадянську активність. Класичним біхевіористським

дослідженням політичної сфери є праця А.Бентлі. В основі теорії Бентлі та його підходу до вивчення процесу політичної інституціоналізації лежить поняття діяльності людей, яка визначається їхніми інтересами та спрямовується на забезпечення цих інтересів. Діяльність людей, що борються за досягнення своїх цілей, здійснюється через групи тиску. Тому група розглядається як суб'єкт масової людської діяльності з метою тиску на уряд. Для Бентлі інтерес, діяльність і група є рівнозначними поняттями. Інтерес групи, необхідний для її ідентифікації, визначається не риторикою, програмами та заявами групи про її цілі, а фактичною її діяльністю та поведінкою її членів, доступними спостереженню. На відміну від К.Маркса, А.Бентлі розглядав політичне життя не як процес взаємин і боротьби класів, а як процес суперництва груп зі специфічними політичними інтересами [Современная буржуазная политическая наука, 1982: с. 63–75]. У випадку соціальної аномії, нерозвиненості політичних інститутів та тотальної мінливості політичних настроїв населення такий підхід може суттєво доповнити наявні знання про феномени пострадянських суспільств. Власне утилітарна версія політичної інституціоналізації, за якою політична рівновага встановлюється спонтанно, співвідноситься із соціальним феноменом стабільності в українському суспільстві 1990-х років, коли «праві націоналістичні та ліві комуністичні радикали саме своїм непримиренним суперництвом (на відміну від Росії, де шовіністи і комуністи спільними зусиллями провокували путчі й масові заворушення), знижували потенціал вибухонебезпечного екстремізму» [Головаха, Паніна, 2006: с. 41].

Тому ґрунтування методології дослідження політичної інституціоналізації на основі реальних дій індивідів, здійснюваних через громадянські практики соціальних суб'єктів, буде корисним, на мою думку, для продукування адекватного знання про транзитивні суспільства. Принаймні, запропонований підхід може стати підґрунтям для розроблення технології фіксації емпіричних ознак процесу інституціоналізації. Застосування такої процедури дослідження дасть змогу наблизитись до істинного соціального знання про закономірності функціонування новостворених держав.

Отже, підведемо підсумки аналізу, викладеного в цьому розділі. Зміст політичної інституціоналізації залежить від характеру суспільного розвитку і типу суспільства: у випадку соціальної стабільності політична інституціоналізація відбувається шляхом закріплення норм, тоді як за умов трансформації на передній план виходять громадянські практики. За умов суспільних перетворень, коли нормативна складова політичної інституціоналізації ще не сформована, громадянські практики набувають системотворчих рис. Громадянські практики є важливим чинником спрямованості політичної інституціоналізації перехідного суспільства. Саме у такому типі суспільства повторювані та відтворювані громадянські дії набувають конституювального характеру, оскільки за умов трансформації традиційні стратегії поведінки населення стають неефективними, натомість нові правила приваблюють активних соціальних суб'єктів, даючи змогу розширити перелік власних домагань. Виокремлюються найбільш дієві стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні соціальних інститутів. У структурі політичної інституціоналізації формування громадянських практик відбувається за такою схемою: етап спонтанних дій → укорінені та повторювані дії → перетворення практик у норми і правила (політичні інститути).

Стабільність суспільства за умов трансформації залежить як від інституціонального контексту політичної системи, так і від індивідуальних стимулів громадянських практик, які спрямовують політичний розвиток. Інституціональний контекст відображається через політичні інститути та легальні механізми, які регулюють потреби та інтереси соціальних груп. Неоднаковість впливу різних соціальних груп на громадську думку і різний ступінь їхньої активності, з одного боку, та вибір конвенціональних чи неконвенціональних моделей реагування на чинний порядок розподілу ресурсів — з іншого, визначають характер політичної інституціоналізації. Натомість індивідуальні стимули зосереджуються у спроможності активних соціальних суб'єктів просувати власне бачення розвитку суспільства через громадянські практики. Звідси стабільність чи нестабільність суспільства залежать від міри накопичення конфліктогенного потенціалу з боку якоїсь соціальної, етнічної, мовної чи регіональної групи.

Розділ 4

Взаємозв'язок процесу політичної інституціоналізації і громадянської активності в Україні

Беручи до уваги макросоціальні чинники громадянських практик, потрібно проаналізувати як об'єктивні, так і суб'єктивні умови та обставини політичної інституціоналізації українського суспільства. Серед об'єктивних умов важливими є соціоструктурні перетворення, у вимірах яких формуються соціальні інтереси та потреби соціальних суб'єктів, що можуть зумовлювати громадянську активність. Передусім існує потреба у з'ясуванні того, наскільки соціальні розмежування за різними ознаками зумовлюють політичні суперечності між соціальними групами та чи мають ці суперечності дезінтеграційний потенціал. Іншим аспектом є з'ясування характеру ставлень населення України до політичних інститутів та суспільно-політичного ладу. Власне, йдеться про спробу виявити, чи притаманні соціальним настановам населення стосовно політичного життя ціннісно-нормативні характеристики. І нарешті, аналіз потенціалу громадянської активності в українському суспільстві та його динаміки у зіставленні з політичною ситуацією дасть змогу виявити можливі механізми втілення цих настанов у реальні громадянські практики.

4.1. Соціоструктурні перетворення в контексті політичної інституціоналізації українського суспільства

Зважаючи на слабку інтегрованість українського суспільства, на існування вагомих регіональних відмінностей мовно-культурного та політичного гатунку, в Україні дотепер вдавалося створювати режим відносної стабільності, за якого ці розбіжності не стали визначальними у формуванні політичного ладу держави. Водночас існування проблеми визнано на державному рівні. Зокрема, в Указі Президента України № 105/2007 «Про Стратегію національної безпеки України» визначено, що одним з ускладнень розв'язання проблеми забезпечення національної єдності та соборності Української держави є *«ціннісно-світглядне розширення українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування»* [Указ Президента України, s.a.].

Проблемі територіальної цілісності та регіоналізації в Україні приділяють достатньо уваги. Соціологічні дослідження останнього десятиліття вказують на те, що існує тенденція збігу культурно-історичної та сучасної електоральної регіоналізації, яка зберігатиметься і в майбутньому [Хмелько, 2006; Кандричин, 2008]. Неодноразово йшлося про небезпеки, пов'язані з існуванням різних, хоча й частково перехресшуваних, економічних, політичних та геополітичних преференцій населення регіонів України. Втім, не відкидаючи ці небезпеки, доводиться констатувати, що за відсутності чіткої ідеології розвитку, яку б поділяла більшість громадян країни, та неспроможності державних органів консолідувати суспільство, владі вдалося забезпечити територіальну цілісність і відносну стабільність у державі.

Україна як держава постала із несформованою політичною нацією, регіональними, мовними та політичними відмінностями. Це стало причиною проблемного соціального ототожнення «Я – член територіальної спільноти». Становлення незалежної

України поставило її громадян перед проблемою макро- та мікросоціальної самоідентифікації, пов'язаної з усвідомленням належності до нових територіальних груп. Разом із тим, процеси глобалізації також накладають відбиток на формування нової громадянської ідентичності. Якщо становлення політичних націй у ХІХ–ХХ століттях уможливилось внаслідок консолідації населення певної території із значними соціальними відмінностями шляхом уніфікації соціалізаційних процесів, монопольного впливу на громадську думку, часто завдяки вольовим зусиллям, то в наш час, коли внаслідок глобалізації інформаційний простір багатьох країн, зокрема слабоінтегрованих, став відкритим, такі завдання стають проблематичними. До того ж колишнє входження сучасної території України до різних державних утворень дається взнаки в існуванні крім загальновідомого «реліктового» кордону між Галичиною та Наддніпрянською Україною ще й інших меж, які простежуються в українському суспільстві [Резнік, 2003b]. Лінія розмежування, відчутна після подій Помаранчевої революції, дуже нагадує лінію поширення соціально-політичних інститутів Речі Посполитої, зокрема, середньовічного Магдебурзького права, та козацької полкової територіально-адміністративної традиції Гетьманщини. О.Вишняк припускає, що лінія розмежування двох політичних типів регіонів сягає значно глибшої історичної давнини – часів данської династії Інґварсонів Х–ХІІ ст. та Великого князівства Гедимінасів, простягаючись уздовж кордонів історичної Русі (Київська, Чернігівська, Галицько-Волинська землі) та новими землями колонізованого пізніше Степу [Вишняк, 2008].

Самоідентифікація індивіда з певною територією має ієрархічний характер. Зазвичай людина себе відчуває одночасно мешканцем і своєї країни, і одного із її регіонів, і конкретного населеного пункту. При цьому різні рівні територіальної ідентичності відіграють різну роль – підпорядковану і панівну. Деякі ідентичності можуть бути «сплячими» і активізуватися лише за певних обставин, наприклад при виникненні загрози даній групі. Коли регіональна ідентичність виявляється сильнішою за національно-державну, постає небезпека розпаду держави. Аналіз просторово-територіальної ідентифікації дає змогу

виявити рівень ідентифікації індивіда з певним масштабом просторово-територіальної спільноти; визначити самоідентифікацію людини як соціального актора в межах тієї чи тієї просторово-територіальної спільноти. Переживання та усвідомлення індивідом своєї належності до певного територіального утворення є свідченням пріоритетності для нього цього соціального простору. Динаміка відповідей в опитуваннях за участю Інституту соціології НАН України, проведених за подібними вибірками і методиками, свідчить про переважання ототожнення з цілою країною та її територією, що є важливим чинником формування громадянської нації (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Динаміка відповідей населення України на запитання:
«Ким Ви себе насамперед вважаєте?» (%)

Ідентичності	1992	1993	1994	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2009	2010
Локальна	24,0	25,6	29,1	31,3	30,2	31,8	32,3	30,6	24,6	27,7	24,6	27,4	27,3
Регіональна	6,8	8,2	7,7	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7	6,4	6,6	9,3	8,9	6,6
Державна	45,6	39,2	34,2	41,0	34,6	41,9	41,1	44,3	54,6	51,6	51,8	48,9	51,3
Етнічна	–	–	–	–	–	3,0	2,5	3,1	2,1	1,8	2,6	2,6	3,1
Пострадянська	12,7	15,9	16,7	12,2	17,8	12,8	13,1	10,7	8,1	7,3	9,0	8,3	6,9
Європейська	3,8	1,8	2,5	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7	0,8	1,3	0,4	1,0	0,9
Космополітична	6,4	4,3	3,3	5,6	5,7	2,7	2,0	2,4	2,5	2,9	1,7	2,1	3,1

Примітка: дані за 1992 рік становлять результати опитування Інституту соціології НАН України за участю Центрально-Українського відділення ВЦВГД, N=1752; за 1993–1994 роки – опитування Інституту соціології НАН України та фонду «Демократичні ініціативи», N=1799; за 2000–2010 роки – дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, N=1800; за 2009 рік – дані опитування «Громадська думка в Україні – 2009».

Аналіз відповідей на назване запитання окреслив тенденції коливання стосовно позицій ідентифікаційних груп респондентів, які вважають себе громадянами України та громадянами колишнього Радянського Союзу. Очевидно, що у певні роки

відбувалося ідентифікаційне «перетікання» з групи «громадян України» у групу «громадян колишнього Радянського Союзу». Адже після 1992 року показники ідентифікації з Україною знижувалися, так само простежувалося помітне зниження, зафіксоване у 2001 році. Подібні стрімкі відхилення у ставленні до незалежності України у січні 1994 року і січні 2001 року зафіксовано також і в дослідженнях КМІСу [Хмелько, 2003: с. 19]. Пояснення цього соціального феномена слід пов'язувати з чинником довіри до політичних інститутів: коливання національно-державної ідентифікації населення детермінуються масштабними політичними кризами, які мали місце за тих років. Загострення політичної ситуації у 1993–1994 роках, пов'язане з парламентськими та президентськими виборами, накопичення протестних намірів у зв'язку з економічними негараздами та розпал «касетного скандалу» у 2000–2001 роках сприяли делегітимації влади в очах певної групи громадян. Натомість різке зростання загальнодержавної ідентифікації відразу після Помаранчевої революції ще раз довело, що ці коливання були пов'язані з чинником довіри до політичних інститутів. Останні дослідження свідчать, що попри регіональну поляризацію у політичному вимірі загальнодержавна ідентифікація населення України не тільки не знизилася (і це спостерігається загалом в усіх регіонах), але й стабілізувалася.

Якщо розглядати першу умову дезінтеграції (наявність політичних інститутів та механізмів, які «фрагментують» державно-територіальну спільноту), то слід порівняти рівні довіри до центральних і до регіональних органів влади, їх представників. Переважання довіри до останніх може стати передумовою дезінтеграції територіально-державного утворення. До таких висновків схиляють результати соціологічних обстежень настроїв киян, проведених у 1990–1991 роках, коли напередодні розвалу СРСР було зафіксовано переважання підтримки республіканських лідерів, уряду і парламенту УРСР над підтримкою союзних органів і діячів [Головаха, Панина, Чурилов, 1992: с. 108–109]. Натомість після здобуття незалежності, як свідчить моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України, населення виявляє низький рівень довіри як до центральних

органів влади, так і до місцевих. І навіть «постреволюційні» обстеження засвідчили, що незважаючи на те, що рівень довіри до всіх органів влади на Сході та Півдні був набагато нижчий, ніж на Заході й у Центрі, у проблемних для новообраної влади регіонах рівень довіри до Президента був майже вдвічі більший, ніж до місцевої влади (див.: [Резнік, 2005b]).

Імовірність появи впливового регіонального лідера, який би виступав із сепаратистськими гаслами, є вкрай низькою. Моніторингове дослідження фіксувало те, що масова свідомість 1990-х років не знала харизматичних лідерів. Лише у 2000-ті роки та особливо під час виборів зросла частка громадян, які віднайшли таких. Але це стосується більшою мірою загальноукраїнських лідерів, оскільки в опитуваннях йшлося про керівників, які могли б керувати всією країною. Перевірка кореляції груп із позитивною відповіддю з вибором електоральних лідерів виявила, що найбільш значущими для цих груп є політики, у політичних поглядах та програмах яких навряд чи можна було знайти регіоналістські чи сепаратистські заклики. Всі вони без винятків виступають із загальнодержавними гаслами [Резнік, 2005a]. Не набули популярності, навіть регіональної, ті політичні сили, які дестабілюють політичну ситуацію і загрожують територіальній цілісності країни. Як радикальні українські партії з гаслами впровадження етнократичної моделі національно-державного устрою, так і партії, засновані на етнічних засадах із відповідними слов'янофільськими та ліберальними версіями російського націоналізму, не мали і не мають суттєвої підтримки у масовій свідомості. Політичні сили такого типу, як правило, до парламенту не потрапляють і набирають мізерну кількість голосів. Регіональне виокремлення електорату тих чи тих політичних лідерів не несе істотної загрози для цілісності країни, оскільки політична боротьба вимагає від усіх політичних сил залучення загальноукраїнського електорату.

Повертаючись до інституціональних засад територіально-адміністративного устрою України, слід нагадати головні віхи їх становлення. На відміну від Югославії та Грузії, де скасування наявних автономій стало початком кривавих міжетнічних конфліктів, в Україні статус автономної республіки було *надано*

Кримській області. Натомість щодо інших регіонів постійно впроваджувалася централізація. У 1992 році замість виконавчих комітетів місцевих рад було введено інститут представників Президента, які очолили державні адміністрації в областях і районах. Це певною мірою посилювало вертикаль влади. Втім, на початку 1994 року Верховна Рада новим законом про місцеві органи влади скасувала інститут представників Президента, наділивши повнотою влади голів місцевих рад, яких до того ж обирали прямими виборами. Нерівномірний економічний розвиток різних територій стимулював регіоналізацію. Найбільш промислово розвинені Південь і Схід України намагалися розширити місцеве самоврядування і обмежити повноваження центральної влади, яка розподіляла національний дохід. Але вже у серпні 1994 року новообраний завдяки цим самим Сходу і Півдню президент Л.Кучма, всупереч тодішньому законодавству, підпорядкував собі обраних територіальними громадами голів районних й обласних рад. У 1995 році за Конституційним договором обласні та районні ради знову позбавлялися реального впливу на виконавчі органи. А вже в ухваленій 28 червня 1996 року Конституції України ідея федералізації була похована надовго. Консолідації місцевої еліти проти центру перешкоджала боротьба між двома «вертикалями влади», що тривала на місцях до кінця 1990-х років, – між системами рад і державних адміністрацій, очолюваних представниками Президента [Гарань, Макеєв, 2003: с. 182–183]. Завдяки цій боротьбі місцеві політики не відчують себе виключеними з політичної боротьби у столиці й конкурують між собою. Корпоративна солідарність представників регіональних еліт із представниками однієї гілки влади стала сильнішою за регіональну консолідацію.

Ідея федералізму в першій половині 1990-х років мала певну підтримку серед населення України. Проведені Фондом «Демократичні ініціативи» у 1993 році опитування фіксували поступове зростання кількості прихильників федералізму: у травні–червні – 13%; листопаді – 26% [Бекешкіна, 1993а: с. 7; Головаха, 1993с: с. 8]. А в листопаді 1995 року, згідно з опитуванням, проведеним Центром етносоціологічних і етнополітичних досліджень (ІС НАНУ, N=1200), вже 33,4% громадян хотіли ба-

чити Україну федеративною державою, з них – 43,1% заявили, що Крим має перебувати у складі України як звичайна область. Така еkleктичність у настроях пов'язана, з одного боку, з недостатнім розумінням населення принципів функціонування федералізму, з іншого – з неприйняттям сепаратистських ідей. Сплеск інтересу до ідеї федералізації України під час подій кінця 2004 року, ініційований лідерами південно-східних регіонів, мав радше характер реваншистських проявів з боку частини еліти, яка програла боротьбу у президентських перегонах. Ідея федеративного устрою України не набула загальноукраїнської підтримки, потрібної для її реального впровадження. Зокрема, як свідчить опитування, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 6 по 9 грудня 2004 року, лише 16,7% респондентів підтримали ідею федералізації України, і лівова частка з них проживали саме на Сході країни¹. Останні дослідження свідчать про те, що ідею автономного статусу областей України підтримує лише 10,6% населення [Додаток, 2009: с. 508]

Активність регіоналізації в пострадянському просторі пов'язують із такими чинниками, як статус регіонів і специфіка їхніх територій, а саме: ранг регіону; етноадміністративний статус; включеність в етнорегіон; дорадянське існування як цілого; особливий статус у Російській імперії; попередній (у будь-який період) статус в СРСР; розмір регіону; населення і виробництво; периферійність; близькість до іноземного центру тяжіння; етнокультурна специфіка населення; географічна єдність регіону [Каганский, 1995]. Оскільки ці чинники часто перекриваються за своєю дією, виокремлення їх є умовним, хоча збільшення значення відповідної ознаки підсилює регіоналізацію. Застосувавши вище наведену методику до адміністративно-територіальної структури України, можна виявити проблемні, з точки зору збереження територіальної цілісності України, регіони.

¹ Дослідження проведене в усіх регіонах України (118 населених пунктів). Опитано 2023 респонденти віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3% (Соціологічне дослідження Центру Разумкова (грудень 2004 р.). – К., 2004).

Найбільше такі показники-чинники притаманні АР Крим, Закарпатській та Донецькій областям.

Регіоналістські настрої населення цих регіонів, що виявлялися на початку 90-х років ХХ століття, і понині латентно присутні серед частини місцевих еліт. Але існують особливості регіоналізації кожного з наведених регіонів. Регіоналізм АР Крим вирізняється насамперед етнокультурною специфікою (це єдиний регіон України, де більшість становить нетитульний етнос) та попереднім статусом у СРСР (перебування до 1954 року у складі Російської РФСР). Підживлює кримський іредентизм і близькість до іноземного центру тяжіння – Росії та перебування її Чорноморського флоту. Водночас існування проблеми репатріації кримськотатарського народу та його протистояння із місцевим, переважно російським населенням, масштабне зростання злочинності дали підстави офіційному Києву виступити в ролі арбітра і врегулювати проблему сепаратизму шляхом послідовного відстоювання принципу територіальної цілісності держави.

Особливе місце у регіональній структурі України посідає Донецька область. За своїми параметрами вона являє собою найбільш населений та урбанізований регіон – згідно з даними Всеукраїнського перепису 2001 року, населення Донеччини становило 4 млн 841 тис. осіб, тобто близько 10% мешканців України; кількість міського населення становила 4 млн 364 тис. осіб, або 90%, сільського – 477 тис. осіб, або 10% [Результати Всеукраїнського перепису, s.a.]. Територіальна близькість до Росії, домінування російськомовного населення та статус регіону-донора створили низку проблем для центральної еліти на зорі незалежності України. Але пізніше сталося так, що регіональна еліта була залучена до всеукраїнських подій, особливо після призначення В.Януковича у 2002 році на посаду Прем'єр-Міністра України та його балотування на пост Президента України. І хоча програш президентських виборів 2004 року загострив стосунки місцевої еліти з новою владою, прагнення реваншу залишило регіон в орбіті загальноукраїнського політикуму і повернуло на деякий час В.Януковича у крісло Прем'єр-Міністра у 2006 році, а згодом – у крісло Президента України

у 2010 році. Саме ця можливість внаслідок політичних змагань безперешкодно повертатися до влади нівелює окремішність місцевої еліти. Іншою причиною необоротності вимушеної консолідації Києва і донецької еліти є недостатня спроможність конкурувати з більш потужними російськими фінансово-промисловими групами, тому збереження власних капіталів та інвестицій в інші регіони України є запорукою лояльного ставлення до центру. Цьому сприяє й те, що потужні експортні операції місцевого бізнесу більше спрямовані у Європу, ніж у Росію. Східноукраїнські еліти встигли повністю оцінити роль суверенітету та суб'єктності у відстоюванні своїх інтересів.

Ще одним регіоном, де робили спробу ідеологічного обґрунтування сепаратизму, було Закарпаття. Ця територія була єдиною, що перебувала відірваною від решти українських земель майже 700 років. Належність до складу Угорського королівства, Австро-Угорської імперії та Чехо-Словаччини наклали відбиток на етнічну свідомість місцевих українців, частина яких продовжують досі вживати етнографічну самоназву «русини» (власне, і галичани, і наддніпрянці частково називали себе так до XX століття). Спроби мізерної частини місцевої інтелігенції, не без підтримки закордонних спецслужб, «сформувати» окремішний від українців «четвертий східнослов'янський етнос» зазнали фіаско. Допомога центру в подоланні наслідків масштабних екологічних катаклізмів, яких неодноразово зазнавало Закарпаття, сприяла консолідаційним процесам у цьому краї. А останнім часом вихідці з цієї області досить численно представлені в центральних органах влади.

Але саме Крим став місцем основної перевірки української державності на територіальну цілісність. На початку 1991 року була створена за територіальним принципом Автономна Республіка Крим, яку де-факто можна було визначити як національно-територіальну, оскільки 67% населення її були росіяни, які переважно мали іредентистські настрої в бік Росії. Це дало місцевому керівництву підстави проводити в деяких питаннях незалежну політику. Сприяв цьому і конфлікт між Україною і Росією через поділ пострадянського Чорноморського флоту. Втім, підтримка кримськими татарами Києва у цьому конфлікті

поставила сепаратистів перед перспективою міжетнічного конфлікту на самому півострові. Зниженню сепаратистських настроїв сприяв той факт, що розгул злочинності на півострові вдалося вгамувати силами центру. Показово, що переважна більшість населення України вкрай негативно поставилася до перспективи вилучення Криму з юрисдикції України. Дослідження фіксували повну одностайність як Заходу, так і Сходу в тому, що Крим має залишатися невіддільною частиною України [Бекешкіна, 1993а: с. 8; Небоженко, Бекешкіна, 1994: с. 46]. Іншим доказом неприйняття суспільством відторгнення від держави будь-яких територій є те, що в опитуваннях населення щодо перспектив країни позиція альтернативного розвитку окремих територій не здобула підтримки. Згідно з соціологічним моніторингом Інституту соціології НАН України, у 1992 році лише 5,1% громадян вважали, що різні регіони України мають обирати свій шлях, а у 2010 році таких виявилось 2%.

Важливим чинником у процесах регіоналізації є принципи формування політичних режимів у регіонах: 1) «президентська» форма правління, тобто існування інституту виборного голови регіону (губернатора) чи виконавчої влади; 2) «парламентська», або «європейська» форма правління, коли жителі регіону обирають законодавчий орган, а той, своєю чергою, формує виконавчу владу; 3) «суперпрезидентська», коли центральна влада, в особі президента чи прем'єр-міністра, призначає своїх представників, котрі мають основну владу в регіонах. Одним із важливих чинників контролю регіонів із боку центру в Україні до останнього часу було те, що зберігається «суперпрезидентська» форма управління регіонами, за винятком АР Крим, де реальні важелі влади має прем'єр-міністр, обраний місцевим парламентом. Цілковита залежність місцевої влади від центру, на перший погляд, є для новостворених держав вкрай необхідною умовою реалізації економічних і політичних реформ та запобігання сепаратизму. Але приклад Криму свідчить, незважаючи на доволі відчутні ірредентистські настрої місцевого населення, про більш-менш ефективну співпрацю центру і регіону, де впроваджений «європейський» принцип формування місцевої влади. До того ж опитування громадської думки України,

здійснені у 2002 і 2003 роках у межах моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство», свідчать про те, що переважна більшість суспільства (відповідно 82,3% і 72,7%) підтримує ідею виборних очільників областей. Попри коливання, зафіксовані за ці роки, така тенденція виразно ілюструє прагнення більшості населення контролювати місцеву владу. Не слід також забувати, що, на відміну від початку 1990-х, на сучасному етапі регіональні політичні еліти консолідовані у всеукраїнські партійні структури, які намагаються поширити свій вплив на всю територію України. Зокрема, переважну підтримку з боку кримчан у 2006–2010 роках на парламентських та місцевих виборах мала загальнонаціональна Партія регіонів, а не сепаратистські рухи. Призначення у кримській владі після президентських виборів 2010 року свідчать про цілковитий контроль Києва над ситуацією в Криму. Втім, питання форми управління регіонами дискусійне, оскільки політичні й економічні реформи ще вимагатимуть централізованої вертикалі влади. Виборний статус керівників регіонів у критичні для країни часи зміг би загрожувати національній безпеці та цілісності держави більше, ніж адміністративне підпорядкування.

Дослідження дали підстави констатувати відсутність в українському суспільстві вагомій етнічній стратифікації як специфічної форми соціальної диференціації. Понад те, розрахунки етнічного складу працівників галузей народного господарства України за матеріалами всесоюзного перепису населення 1989 року показали переважання росіян за кількістю спеціалістів (27,69% порівняно з 19,97% серед українців) та службовців-неспеціалістів (відповідно 6,42% і 4,82%) [Рудницька, 1998: с. 127]. Так само і в таких престижних царинах, як управління і наука, вага українців, частка яких загалом серед зайнятих сягала на той час 71,8%, була нижчою і становила 64,85% і 59,14% відповідно. Натомість російська етнічна група, питома вага якої серед усіх зайнятих дорівнювала на той час 22,7%, становила третину у сфері науки та 30% серед усіх управлінців країни [Рудницька, 1999: с. 594]. На жаль, дані Всеукраїнського перепису 2001 року не дають змоги порівняти подібні етнічні розмежування, проте

освітній розподіл засвідчив, що найбільша питома вага осіб з вищою освітою – серед росіян, білорусів та кримських татар. Переважання росіян та білорусів пояснюється концентрацією їх здебільшого у містах, водночас причини переважання освіченості серед кримських татар, імовірно, криються в тому, що до України повернулися найбільш активні верстви. Все це спростовує тезу деяких політиків про етнократичний характер України. Водночас проведений аналіз даних моніторингового дослідження ІС НАНУ з урахуванням поселенського чинника показує, що для двох найбільших етносів – українців і росіян – рівень доходів, матеріальний стан сім'ї, побутові умови, місце в суспільному поділі праці з огляду на етнічну ознаку в динаміці двох десятиліть загалом є ідентичними. Структурні зміни, які сталися за роки незалежності, не призвели до домінування титульного етносу в соціальній структурі [Резнік, 2004с]. Результати дослідження сучасної української еліти, проведеного у 2002–2005 роках колективом Національного інституту стратегічних досліджень, засвідчили, що етнічний склад української еліти загалом відповідає загальній етнічній структурі населення України. Розрахунки на основі довідників «Хто є хто в Україні» (Київське наукове товариство ім. Петра Могили та видавництво «КІС») виявили, що серед української еліти 80,2% – українці, 14,4% – росіяни, 1,4% – євреї, 0,7% – білоруси, 0,5% – кримські татари, 0,3% – болгары та інші [Горбулін, Литвиненко, 2008: с. 50]. Це загалом відображає етнічну структуру українського суспільства. Отже, відсутність соціального розшарування за етнічною ознакою свідчить про відсутність будь-якої політики етнічної дискримінації. Рівність життєвих шансів і можливостей задоволення потреб є чинником стабільності суспільства, що забезпечує важливий потенціал запобігання будь-яким конфліктам і внеможливіє процеси сегрегації та регіоналізації. Можна сподіватися, що розмитість етнічної ознаки в соціальній структурі українського суспільства сприятиме лояльності етнічних меншин до української державності.

За роки незалежності загальний рівень толерантності перебуває переважно на середньому рівні. Особливо важливим є те, що невисокий індекс соціальної дистанції стосується найбільш-

ших в Україні етносів. Водночас досить високий рівень соціальної дистанції стосовно кримських татар є тривожним симптомом для майбутньої інтеграції українського суспільства. Останніми роками зафіксовано зростання рівня ізоляціонізму і ксенофобії [Паніна, 2002]. Проте така тенденція пояснюється не загостренням міжетнічних відносин в Україні, а страхом перед можливістю масштабних міграційних процесів та зростанням терористичних ризиків. І хоча на перший погляд існують відмінності рівнів антисемітизму та ксенофобії за лінгво-етнічною ознакою (найвищий — серед україномовних українців, найнижчий — серед росіян), проте ці відмінності здебільшого пояснюються відмінностями за типом поселення. Зокрема, у великих містах ці відмінності нівелюються [Паніотто, 2008]. Водночас соціологічні дослідження свідчать, що титульному етносу країни, порівняно з іншими етносами, притаманна більша домінантність етнічності. Парадоксальність полягає в тому, що почуття етнічності (прагнення фіксації власної етнічної належності у паспортах) є виявом механізму етнічного самозбереження, що зазвичай притаманне етнічним меншинам або етносам, які зазнають утисків чи перспективи асиміляції. Це пояснюється тим, що етнічні українці, незважаючи на свою «титульність», досі відчують загрозу розчинення. Натомість російському етносу притаманне загалом нівелювання етнічності [Резнік, 2003а].

Інтенсивність переживання етнічності, зафіксована серед представників українського етносу, опосередковано залежить від міри функціонування української мови. Проголошення у 1989 році української мови єдиною державною поклало початок поступовій інституціоналізації української державності. Такий курс не вимагав від російськомовного населення відмови від своєї рідної мови, а тільки мав за мету впровадити більш послідовне вивчення української мови у регіонах, де переважає російськомовне населення. Однак це викликало напруженість, хоча більш активних форм протесту не простежувалося. Тільки у Криму, де росіяни становлять більшість, менш як третина (28%) громадян були готові до бурхливих протестів, якщо б зазнали утисків через мову [Головаха, 1997: с. 62–64]. Як свідчать моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України,

вагома кількість громадян, яка, втім, поступово знижується (у 1995 році – 52,0%, а у 2010-му – 43,4%), вважають, що російській мові потрібно надати статус офіційної. Однак поступово зростає кількість тих, хто проти такого кроку (у 1995 році – 32,6%, а у 2010-му – 39,6%). Власне, в українському політикумі достатньо політичних сил, які експлуатують цю тему. Але достатньої політичної волі, а саме спроможності змінити ст.10 Конституції, немає. Активне пропагування цієї ідеї під час виборчих перегонів викликає напруженість у суспільстві, особливо в контексті вище зазначених особливостей виявлення етнічності в українському суспільстві. Однак впровадження офіційної двомовності мотивується серед її прихильників не утисками на мовному ґрунті, а радше міркуваннями «підстрахування». Так, у дослідженні, проведеному у грудні 2007 року Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» (опитано 1800 респондентів віком від 18 років за вибіркою, що репрезентує доросле населення України; статистична похибка вибірки становить 2,3%), серед тих, хто вважає, що російській мові треба надати статус другої державної цілковито по всій країні, лише 19% мотивують це тим, що відсутність статусу порушує їхні мовні права. Водночас 70% із тих, хто підтримує державний статус російської мови цілковито по всій країні або в окремих регіонах, зізнаються, що особисто не відчують жодних незручностей чи обмежень у вживанні російської мови.

До того ж мова не є першочерговим інструментом ідентифікації та солідаризації в українському суспільстві. Про це опосередковано свідчать результати моніторингового дослідження 2002 року, згідно з якими мова як чинник консолідації суспільства посідає аж ніяк не перші позиції. Так, у переліку відповідей на запитання «*З чим насамперед пов'язане Ваше уявлення про свою Батьківщину?*», рідна мова за частотним рангом посіла 6 місце, а у відповідях на запитання «*Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві в даний час?*» мова спілкування посіла 8 місце [Додаток, 2002: с. 653]. Звичайно, існування у суспільстві суперечностей, пов'язаних зі статусом російської мови, темпами українізації, виявами ксенофобії тощо, матимуть у подальшому великий вплив на інтегративні процеси в українському суспіль-

стві, але впевненість у тому, що в Україні не буде міжнаціональних конфліктів, з кожним роком неухильно зміцнюється [Головаха, Паніна, 2008: с. 44]. Дані опитування «Громадська думка в Україні – 2007» свідчать, що з переліку найважливіших проблем 18,8% опитаних зазначили розв'язання «питання про статус російської мови в Україні», однак за рангом ця проблема посідає лише 16-те місце [Сохань, 2007: с. 295].

Треба зазначити, що спорідненість української та російської мов згладжує напруженість, якщо порівняти це із ситуацією, наприклад, у Бельгії, де домінують дві лінгвістичні групи, мови яких істотно різняться, і в одній з цих груп відстежується загалом монологічна поведінка. Адже право на мову відрізняється від інших прав тим, що тут, по суті, йдеться не стільки про можливість вивчити якусь мову і говорити нею, скільки про те, щоб *бути зрозумілим іншими*, наприклад – у державних установах. Таким чином, з одного боку, російська мова зберігає свій потужний потенціал завдяки значній кількості носіїв, сталій традиції, а також сучасному розвитку друкованих та електронних ЗМІ, а з іншого – державний статус української надає їй перспективу поширення, оскільки володіння нею впливає на здатність виконувати професійні обов'язки в межах державної чи громадської діяльності, що є важливою умовою підвищення власного соціального статусу, а отже, зберігається своєрідний мовний баланс, що сприяє стабільності. У суспільстві зростає, особливо серед молодшого покоління, розуміння того, що вивчення державної мови є необхідним атрибутом висхідної соціальної мобільності. Процеси глобалізації також даються взнаки. Так, як свідчить моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України, в ієрархії потреб у вивченні інших мов російську вже випереджає англійська: у 2010 році 81,8% респондентів заявили, що крім української у загальноосвітніх закладах необхідно обов'язково вивчати англійську мову, а 69,5% – російську (можна було обирати більш як одну відповідь).

Якщо брати до уваги ідеологічні настанови населення України, то впродовж років незалежності зберігається стале домінування амбівалентних поглядів стосовно типу соціально-економічного устрою. За даними соціологічного моніторингу Інституту

соціології НАН України близько третини населення чітко підтримують прихильників антагоністичних ідеологій – соціалізму чи капіталізму. Однак близько двох третин населення або не підтримують нікого з них, або підтримують і тих, і тих, аби не конфліктували. Аналогічним чином домінує підтримка (близько 50%) поєднання державного управління і ринкових методів. Тобто в українському суспільстві немає чіткої структуризації населення за ідеологічною ознакою.

Релігійна ситуація в Україні характеризується перманентними конфліктами переважно через культові будівлі та через підтримку тих чи інших політичних сил у період виборів. Ці конфлікти підживлюються конфесійним розколом православ'я: в Україні існує три основні православні конфесії. Однак суттєвого суспільного розмежування не існує. За результатами соціологічного дослідження омнібусу «Громадська думка в Україні – 2007» респонденти, що визначили себе як православні (а таких виявилось 73,3% дорослого населення), демонструють низьку зацікавленість юрисдикцією українських православних церков: 63,2% православних віднесли себе до категорії «просто православні», до Української православної церкви Московського патріархату віднесли себе 18,5% православних, до Української православної церкви Київського патріархату – 14,5%, до Української автокефальної православної церкви – 0,9%.

Вагома підтримка ідеї подвійного громадянства (треба зазначити, що у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України 2010 року вперше кількість противників подвійного громадянства переважила його прихильників – відповідно 43,8% та 39,3%) та одночасна популярність серед населення України двох геополітичних векторів – східнослов'янське об'єднання та Європейський Союз – свідчать про існування амбівалентності зовнішньополітичних преференцій українських громадян. Ця амбівалентність пояснює абсурдне на перший погляд гасло «В Європу разом з Росією!», тобто відбувається примирення «старого» і «нового», а не конфронтація їх. Це є хоча й суперечливим, але дуже позитивним моментом для збереження стабільності. Аналіз ставлення населення до процесів євроінтеграції показав: на тлі політичної ситуації, що склалася в середині

2000-х років, зросла частина свідомих опонентів не лише вступу до НАТО, а й вступу в ЄС, оскільки електорат Партії регіонів (В.Януковича) сприймав всі ініціативи, які йшли на той час від «помаранчевої» влади, негативно. Власне, європейська інтеграція у масовій свідомості почала найбільше персоніфікуватися з президентом В.Ющенком [Резнік, 2007а]. Емпіричний аналіз (модель множинної лінійної регресії, $R^2=0,56$) виявив, що етномовні та регіональні ознаки не є впливовими серед чинників ставлення населення до вступу України в НАТО. Натомість зафіксований статистично значимий вплив інших геополітичних преференцій на ставлення до євроатлантичної інтеграції засвідчив формування нових цілісних зовнішньополітичних ідентичностей, підживлених електоральним розколом 2004 року [Резнік, 2008e].

У збереженні суверенітету України безпосередньо зацікавлена економічна, військова і силова еліти. Розпочатий процес приватизації, на відміну від країн Центральної та Східної Європи, породив новий соціальний клас – національну буржуазію (за іншою версією – національний олігархат), яка безпосередньо зацікавлена у суверенітеті та стабільності нової держави, в якій (тільки в ній) вона може почуватися безпечно. Тому не дивно, що під час масштабних політичних криз більшість української еліти сприяла досягненню консенсусу та недопущенню загострення ситуації. М.Шульга звернув увагу на те, що за умов політичної нестабільності верхівка силових відомств зазвичай не прагне брати на себе відповідальність, обираючи вичікувальну позицію. Силові відомства, побоюючись випадків людських жертв, відповідальність за які саме вони мали б нести, переважно уникали крайнощів у виконанні наказів політиків. «Тому в періоди суспільно-політичних криз і загострень вони не тільки чітко виконували вказівки президента, а й сумнівалися, вагалися, хитрували, підтримували конфіденційні зв'язки з лідерами опозиційних сил» [Шульга, 2006: с. 26].

В Україні процес різкої зміни влади відбувався тричі: в 1991, 2004 та 2010 роках. В усіх випадках нові групи (якщо їх так можна назвати) відносно безпроблемно (без кровопролиття) були допущені до влади, так само старі групи переважно збе-

регли свій статус. Уперше, у процесі проголошення та набуття незалежності у 1991 році, більша частина комуністичної номенклатури зберегла частину влади й потім навіть набула ресурси у вигляді приватної власності. Натомість прихильники національної державності безперешкодно нав'язали власні бачення розвитку УРСР та взяли контроль над гуманітарною політикою. Такий прояв феномена подвійної інституціоналізації як стабілізував політичну систему, так і спричинив певну рівновагу в суспільстві. Вдруге, після Помаранчевої революції, яка також була реакцією нових впливових фінансово-промислових угруповань на ігнорування попереднім політичним режимом соціальної динаміки, всупереч гаслам, обіцянки реприватизації та притягнення до відповідальності обмежилися лише перепродажем «Криворіжсталі» та наданням можливості покинути країну найбільш одіозним політикам, які благополучно починають повертатися у 2010 році. Водночас важливо те, що всю повноту влади жодна зі сторін не одержала. Адже це стало би дуже небезпечним прецедентом, оскільки означало би, що тривалий час практично половина країни і реально (регіональні еліти), і суб'єктивно (регіональні спільноти) були б відсторонені від влади. Дуже важливим моментом також була усталеність переходу виконавчої влади з рук у руки протидіючих сторін у 2006–2007 роках. До того ж розчарування електоратів основних політичних конкурентів «раціоналізувало» осмислення політичної ситуації та певним чином притлумило страхи населення перед приходом до влади того чи того угруповання. Хоч як це парадоксально, але дії президента В.Ющенка на налагодження зв'язків із «біло-синім» табором хоч і суттєво знизили його власний рейтинг, зрештою позитивно вплинули на консолідацію суспільства.

Загалом такі заходи, як підписання Меморандумів та Універсалів, зміст яких здебільшого не виконують, є відмовою від взаємознищення еліт та способом продовження співіснування різних за інтересами політико-фінансових груп. Це може свідчити, що українські еліти обрали еволюційний шлях розвитку політичних інститутів. В обох випадках розв'язання проблеми притостояння політичних еліт, що мала регіональний та етно-

мовний характер, нагадує процеси легалізації основних структурних змін при збереженні традиційної легітимності в політичних інститутах, що мали місце при створенні конституційних монархій. Саме такі особливості інституціональних змін – через взаємопроникнення та тіньову співпрацю двох таборів – сприяли парадоксальній, на перший погляд, стабільності української державності. Таким чином, завдяки демонополізації влади, розподіл силових ресурсів за різними гілками та центрами влади, збереження і навіть примноження ресурсів еліт, які були тимчасово відсторонені від влади, стали перетворюватися в установлені *практики політичних еліт*, які можливо у подальшому вироблять культуру *поліархії* (плюралізму центрів влади), яка є адекватною для демократичних політичних систем. Цьому сприяє і структура економіки України, яка розсосереджена поміж кількома фінансово-промисловими та регіональними центрами.

Незважаючи на відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях населення України, не до кінця проведена приватизація стає на заваді будь-яким інтеграційним процесам за обома геополітичними напрямками. Зближення з Росією має завадити основним олігархічно-фінансовим кланам, які порівняно з російськими є ресурсно та фінансово менш конкурентоспроможними, розподілити наявні у власності держави залишки привабливого майна. Російські інвестори, на відміну від західних, швидко орієнтуються в особливостях тіньових технологій впливу як на приватизаційні процеси, так і на політичні. Не сприяє «проросійському» вектору й сучасна політика Кремля, яка ставить під загрозу наявну в олігархів приватну власність. Натомість простір, на якому відпрацьовуватиметься феномен «керованої демократії» та боротьби з олігархічними кланами, відлякуватиме вітчизняну еліту. Доволі часто національну самосвідомість українських посадовців визначали зовнішньополітичні виклики. Різноманітні зазіхання на українське майно, українську територію тощо викликали «факт виховання у прискореній формі і усвідомлення, що “це моє”, “це наше”, “це українське”, а то – інша держава» [Перелаштування системи, 2004]. Різноманітні зазіхання на українське майно чи територію очікувано викликають у загалом «національно нестурбованої» еліти усвідом-

лення необхідності мати захисні механізми. Це формує своєрідний державницький егоїзм.

Водночас євроатлантичний напрямок у короткостроковій перспективі є також непривабливим для вітчизняної еліти, оскільки прозорі правила гри, яких це вимагає, не даватимуть змоги їм вільно почуватися. Якщо всередині країни можна сподіватися на певну амністію для набутих кримінальним чином фінансових та майнових ресурсів, то серед європейців основні українські гравці без декриміналізації основних фінансових потоків навряд чи знайдуть розуміння, тим паче, якщо вплив європейських інституцій буде поширено на територію України. Таким чином, максимальний суверенітет України є основною гарантією збереження капіталів для економічної еліти. І все ж таки після завершення приватизації, потреба у виході на західні ринки має змусити еліту України легітимувати свої дії, тому в подальшому вступ до ЄС стане більш привабливою перспективою.

Незважаючи на вагомі регіональні та етнокультурні відмінності в українському суспільстві, нині немає достатніх інституціональних передумов, які б «сфрагментували» державно-територіальну спільноту: низький рівень довіри українські громадяни виявляють як до центральних органів влади, так і до місцевих. Маловпливовість тих політичних сил та лідерів, які виступають із сепаратистськими та деструктивними гаслами, стала вже виразною тенденцією. Відсутня в українському суспільстві й вагома етнічна стратифікація як специфічна форма підсилення соціальної диференціації. Адміністративно-владна й економічна еліти безпосередньо зацікавлені у збереженні суверенітету України. Попри різноманітні економічні, політичні та етнокультурні інтереси великих соціальних груп заданий елітою напрям розвитку країни є оптимальним, оскільки відображає баланс цих інтересів. Збереженню лояльності регіонів державі сприяє й те, що етнокультурна та економічна ідентичності стали незалежними одна від одної системами співвіднесення, сприйняття та оцінки соціальних ситуацій; домінування економічних категорій ідентифікації може слугувати реальним підґрунтям міжетнічної інтеграції. Отже, за всіма об'єктивними чинниками

Україна зуміла досі уникати основних умов дезінтеграції державної спільноти. *Все це дозволяє припустити, що соціоструктурні чинники не мають вагомого впливу на громадянські практики населення України.*

Слід пам'ятати, що регіональне розмаїття України приховує у собі не тільки небезпеку розпаду, а й потенціал потужної модернізації, оскільки соціальна інтеграція і соціальна диференціація – це процеси, які взаємозумовлюють і взаємодоповнюють один одного, завдяки чому система функціонує і рухається, а також перебуває в усталеному стані, якщо між ними встановлюється динамічний баланс. Соціальна інтеграція виникає й існує лише там, де існує диференційованість. У нашому випадку регіональна диференціація може послугувати передумовою і базисом національної інтеграції. Прикладів цього в історії людства є безліч. Потрібна лише зважена, ґрунтована на наукових засадах інтеграційна політика влади. Принаймні, інституціональні основи інтеграційного процесу сформовано.

4.2. Політичні інститути та суспільно-політичний лад України у масовій свідомості населення: амбівалентність соціальних настроїв

На час проголошення незалежності України такі політичні інститути, як парламент і уряд України, безпроблемно визріли на основі старих республіканських інститутів – Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР. Водночас новий інститут – інститут президентства – вдивовиж дуже швидко й органічно вписався в нову політичну архітектуру влади. «Введення поста президента у всіх колишніх республіках СРСР великою мірою було пов'язане з тим, що він ставав одним із символів нової державності. Більшість пострадянських суспільств були недостатньо структурованими й не готовими сприйняти складні механізми компромісів і коаліцій у парламентських моделях. Комуністична еліта визнала за краще залишитися в приміщеннях ЦК, що належали тепер адміністрації президента, ніж шукати компроміси в стінах парламенту» [Гарань, Макеєв,

2003: с. 181]. Створена Адміністрація Президента формувалася Л.Кравчуком на основі людей середньої ланки, які працювали ще за часів В.Щербицького. Іншим аспектом інституціоналізації рольової структури та нормативної системи влади, яка нагадувала компартійні часи, стало відтворення на базі обкомів та райкомів КПУ регіональних представництв Президента. Впровадивши спочатку інститут представників Президента, а потім створивши обласні та районні державні адміністрації, які, за винятком Галичини, очолювали переважно люди з обкомівським та райкомівським компартійним минулим, стара інституціональна система успішно трансформувалася у ключовий політичний інститут незалежної держави.

Зміцненню президентської гілки влади сприяли закріплення повноважень у конституційному договорі 1995 року та в ухваленій у 1996 році Конституції України. Однак спроба абсолютизувати ці повноваження шляхом референдуму 2000 року наразилася на опір Верховної Ради, яка не імplementувала його результати. Таким чином, зберігаючи за собою стару бюрократію та місце перебування старої влади, інститут президентства до змін, які відбулися внаслідок політичної реформи 2004 року, був визначальним центром прийняття рішень у політичній сфері. Обрання парламенту 2006 року та формування коаліції, яка стала на шлях протистояння з президентом, призвело, по суті, до двовладдя. Ухвалення нової редакції «Закону про Кабінет Міністрів», яка надавала більше повноважень урядові, та масовий перехід опозиційних депутатів до парламентської більшості, яка могла би відтоді досягти конституційних розмірів (300 народних депутатів) і долати президентські вето, змусила президента навесні 2007 року розпустити Верховну Раду. Парламент та уряд розцінили цей крок як антиконституційний і саботували перші дати дострокових виборів. Лише певні кроки президента, зокрема підпорядкування безпосередньо собі внутрішніх військ, змінили характер протистояння і стимулювали переговорний процес, який вилився у проведення у вересні 2007 року дострокових парламентських виборів. Чергова спроба політичних сил обмежити повноваження президента у вересні 2008 року знову зазнала фіаско. Після обрання у 2010 році

нового президента у парламенті було створено пропрезидентську коаліцію, після чого рішенням Конституційного Суду України було повернуто чинність Конституції України 1996 року і відновлено президентсько-парламентську форму правління.

Формальної легітимності центральні органи влади набувають через вибори. Впродовж часу, коли обрані органи влади функціонують, суспільство реагує на їхню діяльність шляхом довіри чи недовіри. Останнім часом довіру до політичних інститутів стали розглядати не як вирішальну складову стабільності режиму, оскільки криза довіри до основних соціально-політичних інститутів спостерігається останнім часом загалом в усіх розвинутих постіндустріальних країнах. Тривалі міжнародні дослідження засвідчують чотири характеристики феномена «ерозії» довіри (як його назвав М.Доган). По-перше, це явище набуло стійкого і хронічного характеру. По-друге, в цьому феномені окреслилися міжнародні та повсюдні риси. По-третє, недовіра має структурний характер, оскільки заторкує більшість найважливіших інститутів, підриваючи повагу до них і послаблюючи владу уряду. І нарешті, по-четверте, ця недовіра має раціональне забарвлення, оскільки для більшості опитаних вона базується не на ідеологічних засадах, а радше на прагматичних. Однак «ерозія» довіри до основних політичних інститутів (парламент, політичні партії, армія, політичні лідери) і всезагальне відчуження, які спостерігаються у більшості демократичних країн, не свідчать про делегітимацію ідеї демократії та політичних режимів, оскільки йдеться лише про прагнення реформ устрою. Доказом цього є той факт, що останнім бар'єром проти делегітимації політичних режимів є судова система, яка має повагу та довіру з боку громадян західних країн [Доган, 1999a]. Емпіричні дані стосовно 20 західних демократій дали підстави М.Догану заявити, що потрібно робити чіткі розрізнення між легітимністю режиму, довірою до інститутів і популярністю уряду. Ерозія влади, на його думку, — це насамперед ознака політичної зрілості суспільства. Вона означає не стільки виродження демократії, скільки посилення критичного настрою громадян [Доган, 1999b]. Недовіра та, подеколи, ворожість до політичних інститутів може бути сумісною з визнанням політичної системи (або

суспільно-політичного ладу) в цілому. Ця сумісність можлива завдяки системі легальності влади: наявність легального механізму зміни влади запобігає загостренню навіть ворожих настроїв населення стосовно влади.

Суттєвим недоліком показника довіри до політичних інститутів також є те, що він не відповідає специфіці інституціонального контексту в різних країнах. Наприклад, помічено парадоксальний феномен, коли у країнах з найнижчою корупцією рівень довіри до уряду дуже низький, натомість у країнах із найвищими показниками корупції цей показник залишається дуже високим [Олейник, 2007]. До того ж масова недовіра до всіх політичних інститутів у суспільствах, які пережили тоталітарне правління, на думку Ю.Левади, не означає краху політичного порядку чи масової активної непокори, а є чинником нестійкого суспільного балансу, оскільки передбачає одночасну відмову від активних дій [Левада, 2000: с. 28]. Так само специфікою українського суспільства є той факт, що тривале перебування української території під чужоземним володарюванням призвело до традиційної відчуженості населення від політичних

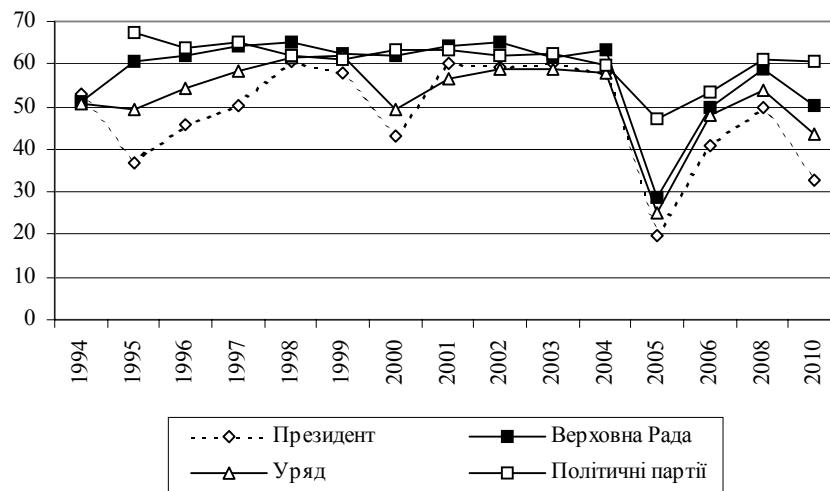

Рис. 4.1. Рівень недовіри до політичних інститутів (%)

інститутів. Поряд з тим ця відчуженість часто ставала чинником збереження владної системи, яка відсторонювалася від масової участі та контролю з боку народу.

Спостерігається тенденція, коли рівень недовіри до політичних інститутів, як свідчать моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, різко падає у перший рік після виборів Президента (див. рис. 4.1). Коливання довіри до інших інститутів пов'язані здебільшого з коливаннями довіри до Президента. Однак помітно, що, на відміну від уряду, політичні партії меншою мірою залежать від таких коливань.

Кризу довіри до владних структур І.Мартинюк пов'язує із перманентними станами суспільної свідомості, морально-психологічною атмосферою в суспільстві. Причинами цього, на його думку, є нерозвиненість громадянського суспільства і те, що у недовірливому ставленні до владних структур генералізується невдоволення більшості населення обставинами свого життя. Це невдоволення екстраполюється і персоніфікується суто із владним істеблїшментом, котрий за логікою радянського менталітету повинен за все відповідати [Мартинюк, 2004]. Іншим доказом того, що феномен довіри/недовіри до владних інститутів має емоційно-оцінний фундамент, є зафіксовані Є.Головахою у 2005 році високі коефіцієнти кореляції між значеннями Індексу соціальних очікувань (ІСО) і довірою саме до Президента, Кабінету Міністрів та Верховної Ради України [Головаха, 2005]. Таким чином, повернення рівня недовіри до попереднього показника свідчить радше про певну раціоналізацію свідомості населення, відмову від завищених емоційних очікувань. Водночас ця раціоналізація хоч і супроводжувалася розчаруванням, однак не набула форм відчуження та абсентеїзму суспільства в цілому стосовно політики.

Недовіра населення до політичних інститутів пов'язана з оцінкою їхньої ефективності у захисті прав людей. Як свідчать соціологічні дані загальнонаціонального репрезентативного омнібусу «Громадська думка в Україні – 2006», лише правоохоронні органи та суд були оцінені як такі, що можуть захистити інтереси пересічних людей, та й то лише третиною українських громадян (див. табл. 4.2). Вкрай низьку оцінку одержали й не-

Таблиця 4.2

Оцінка населенням України спроможності організацій та установ захистити їхні інтереси у випадку порушень їхніх прав (2006)

<i>Як Ви вважаєте, у випадку порушення Ваших прав, які організації можуть реально захистити Ваші інтереси?</i>	%
Правоохоронні органи та суд	31,6
Депутат місцевої ради	7,7
Депутат Верховної Ради	4,9
Політичні партії та громадські організації	3,8
Недержавні правозахисні організації	6,5
Міжнародні організації	8,1
Тіньові структури	3,9
Не знаю таких організацій	35,4
Інше	1,1
Важко відповісти	21,6

Примітка: сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як одну відповідь.

державні та міжнародні правозахисні організації. Єдиним позитивом можна вважати той факт, що тіньові структури також мають низьку популярність.

Треба пам'ятати, що політичні інститути у масовій свідомості несуть дещо інше навантаження, ніж інші інститути, з якими людина може стикатися щодня. Зокрема, як свідчать моніторингові дослідження, у 2005 році на тлі різкого зниження показників недовіри до місцевих органів влади (як і до центральних політичних інститутів) серйозних коливань показника довіри/недовіри населення стосовно правоохоронних інститутів не простежувалося (див. рис. 4.2). Подібним чином, хоч і меншою мірою, це відтворилося й у 2010 році, коли рівень недовіри до правоохоронних органів зріс, а рівень недовіри до місцевих органів влади дещо знизився.

Показовою, порівняно з попереднім випадком, як свідчать моніторингові дослідження, є динаміка *задоволеності* українських громадян роботою органів місцевої влади (див. рис. 4.3). Динаміка свідчить про відсутність помітних «стрибків» у задоволеності роботою місцевою владою. Але треба розуміти, що такі

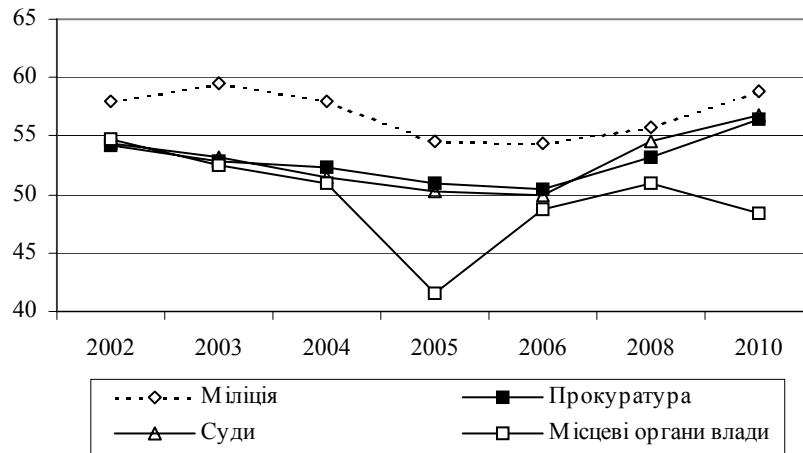

Рис. 4.2. Рівень недовіри до правоохоронних інститутів та місцевих органів влади (%)

прояви політичної підтримки, як довіра до влади і задоволеність діяльністю влади, належать відповідно до загальних і специфічних оцінок респондентами владних структур. Власне, таке розмежування перегукується з вже згадуваним розмежуванням, яке Д.Істон помітив між дифузною і специфічною підтримкою влади [Easton, 1975]. Таким чином, ми наочно можемо перекоонатися, що дифузна підтримка з афектним підґрунтям має мінливий характер, тоді як специфічна підтримка, яка орієнтована на результат, є більш стабільною.

Отже, проблематичність дослідження інституціоналізації політичної сфери полягає у тому, що за умов аномії та переважання амбівалентного типу свідомості ставлення до політичних інститутів, довіра до них здебільшого мають емоційний характер, що, відповідно, «спотворює» достовірну інформацію про інститути. За таких умов зведення суспільних явищ до аксіологічно-нормативної основи робить наголос на таких проявах людини, як емоції, бажання, настрої тощо.

Психологія визначає настрій як певний психічний стан, що інтегрує вплив об'єктивних подій на суб'єктивне переживання

Рис. 4.3. Динаміка задоволеності населення України роботою органів місцевої влади (%)

їх. Настрої часто пов'язані з потребами людини, оскільки виконують дві функції: 1) як складна афективно-когнітивна сигнальна реакція, що вказує на розбіжність потреб з умовами життя і можливостями їх задоволення; 2) як потужний регулятор психіки і стимулятор поведінки. Масові настрої у політичній сфері зазвичай трактуються як широка суб'єктивна оцінка соціально-політичної дійсності, тобто як емоційно насичені, усвідомлювані позиції або прагнення. Дуже часто масові політичні настрої розглядають як суб'єктивний бік політичної системи або суб'єктивний компонент політичної культури суспільства [Ольшанский, 2002: с. 399–406]. Масові настрої (general mood; public feeling) є соціально-психологічним явищем, яке виражається у певному стані почуттів тих чи тих соціальних груп у певний період часу. Більшість трактувань масових настроїв залежать від переважання «когнітивних» чи «афективних» інтерпретацій цього поняття. Однак здебільшого масові настрої трактують більшою мірою як афективні феномени [Урнов, 2007а]. Механізми формування настроїв часто розглядалися в контексті психології натовпу. В.Оссовський вказує на те, що масові настрої

слід відрізняти від громадської думки. Він акцентує увагу на тому, що масовий настрій — «це вираз ставлення до реальності, в якому домінує емоційна компонента за мінімальної питомої ваги раціональності. Виражаючи емоційно-вольові аспекти масової свідомості, настрої соціальних спільнот — плинні та ситуативні, їх суб'єкти не потребують адекватного усвідомлення причин свого “оптимізму” або “песимізму”, “ентузіазму” або, навпаки, “апатії” щодо реалій суспільного життя» [Оссовський, 1999: с. 18]. Настрої також пов'язують із соціальною поведінкою індивіда та його впливом на суспільство. Так, М.Дойч трактує соціальну апатію як результат переживання індивідами суб'єктивної ймовірності зазнати невдачі у розв'язанні соціально-політичних проблем, і, відповідно, зниження рівня домагань, що не залишає надій на успіх у революційній боротьбі (див: [Ольшанский, 2002: с. 403]). Власне, на неадекватність настроїв як індикаторів загальних тенденцій змін, що відбуваються в українському суспільстві, вказує досвід перших опитувань (1992 та 1994 років) моніторингу Інституту соціології НАН України. За умов нестабільного перехідного суспільства емоційно-оцінні судження вирізняються високим (зазвичай неадекватним) негативізмом і песимізмом. Тому у моніторинг було додано запитання, які відбивають предметно-емоційну оцінку достатності чи браку тих чи тих соціальних благ [Паніна, 2006: с. 5].

До того ж особливі психічні стани суспільства лише опосередковано пояснюють зрушення у ставленні до політичних інститутів, оскільки йдеться радше про емоційну задоволеність чи незадоволеність соціально-політичними умовами життя людей. Ще Е.Дюркгайм визначав соціологію як науку про інститути, їхню генезу і функціонування, натомість психологію — як науку про мислячого індивіда [Дюркгейм, 1991: с. 399–405]. Причому він підкреслював, що соціальні факти існують поза індивідуальними свідомостями і здатні чинити на індивіда зовнішній примус [Дюркгейм, 1991: с. 412, 421]. Тому вивчення особливостей інституціоналізації суспільно-політичної сфери крізь призму соціальних настроїв видається проблематичним, оскільки в такому разі не можна уникнути вимірювання випадкових емоційних феноменів, які притаманні трансформаційним

суспільствам, що перебувають у процесі адаптації і часто набувають ситуативних та мінливих емоційних станів під час перетворень. Адже процес інституціоналізації передбачає усталеність, регулярність та повторюваність певних соціальних фактів, натомість масові настрої через їхню тимчасовість не можуть претендувати на пояснення глибинних змін у соціально-політичній сфері України.

Наприклад, зафіксований після Помаранчевої революції соціальний оптимізм населення, на думку Є.Головахи та Н.Паніної, значною мірою мав «утриманський» характер. Надаючи великий кредит довіри новій владі, суспільна свідомість тим самим перекладала на її плечі й усю відповідальність за розвиток країни та власний добробут. Натомість, не отримавши очікуваного негайно, населення розчарувалося в новій владі [Головаха, Паніна, 2006а]. Парадоксально, на перший погляд, але на тлі зростання оцінки доступності соціальних благ погіршується емоційний стан як реакція на нереалізовані надмірні очікування людей від влади. Причиною цього є «потужний заряд посттоталітарного патерналізму, сподівання на диво й неготовність більшості людей жити за правилами демократичного суспільства, громадяни якого зазвичай не схильні ані демонізувати, ані обожнювати демократично обрану владу, ані впадати у відчай через її прорахунки чи одразу зрікатися її, побачивши її моральну недосконалість» [Головаха, Паніна, 2006а: с. 210].

Політична підтримка режиму залежить також від сприйняття населенням системи розподілу виконавчої влади. Ухвалення політичної реформи парламентом у розпал Помаранчевої революції як компромісна угода щодо передання влади відіграло позитивну роль у стабілізації політичної ситуації. Однак подальші події показали, що спонтанний перерозподіл влади серед її гілок призвів до нового витка політичного протистояння і привніс дестабілізацію у політичну систему країни. Послаблення ролі президента деструктивно позначилося на балансі політичних та економічних угруповань, сформованому за часів президентства Л.Кучми. Цей баланс (як і сам політичний режим) не тільки інституціоналізувався формальними нормами, які утворюють його правове поле, а й доповнювався динамічною сис-

темою неформальних норм та домовленостей. Разом вони утворювали систему, яка інституціонально забезпечувала дієздатність режиму. «Руйнація допомаранчевого політичного режиму вивела з ладу систему неформальних норм і домовленостей, систему примусового арбітражу Л.Кучмою впливових гравців та соціально-політичного балансування. Тим самим оголилася нездатність чинних законів (формальних норм) самостійно слугувати правовим полем – правилами з розв’язання гострих соціально-політичних конфліктів» [Пасхавер, 2007]. Упродовж 1990-х років формування державної вертикалі сприяло централізації політичного механізму держави. Але з упровадженням політичної реформи, коли парламентсько-президентська форма правління виявила різновекторність (принаймні задекларованих) зовнішньополітичних поглядів політичних еліт, це призвело до чергового витка нестабільності, оскільки децентралізація влади перетворила її з моноцентричної на поліцентричну.

Складність цих процесів посилюється ще й тим, що одночасно з політичною реформою, після президентських виборів 2004 року політичне розмежування українського суспільства наклалося на ціннісно-світоглядне розшарування ідентичностей. Цей симбіоз призвів до суттєвих зрушень масових настроїв стосовно функціонування політичних інститутів, зокрема розподілу влади між президентом і парламентом. Порівняно з 1990-ми та початком 2000-х років більш як удвічі зросла підтримка населенням моделі президентсько-парламентської республіки та значно зменшилася підтримка суто президентської (див. рис. 4.4).

Однак після тривалої політичної кризи у 2010 році різко зросла підтримка варіанта президентської республіки. Варіанти парламентської чи парламентсько-президентської республіки, як свідчать моніторингові дослідження, мають низькі показники підтримки у суспільстві. Ці коливання відбулися за рахунок регіональних розбіжностей: прихильників «абсолютної» президентської влади було зафіксовано більше на Заході та в Центрі, населення яких електорально підтримало кандидата-переможця у 2004 році, тоді як на Півдні та Сході зросла орієнтація на збільшення повноважень прем’єр-міністра, який затверджується парламентом [Резнік, 2005b]. Як свідчить моніторингове

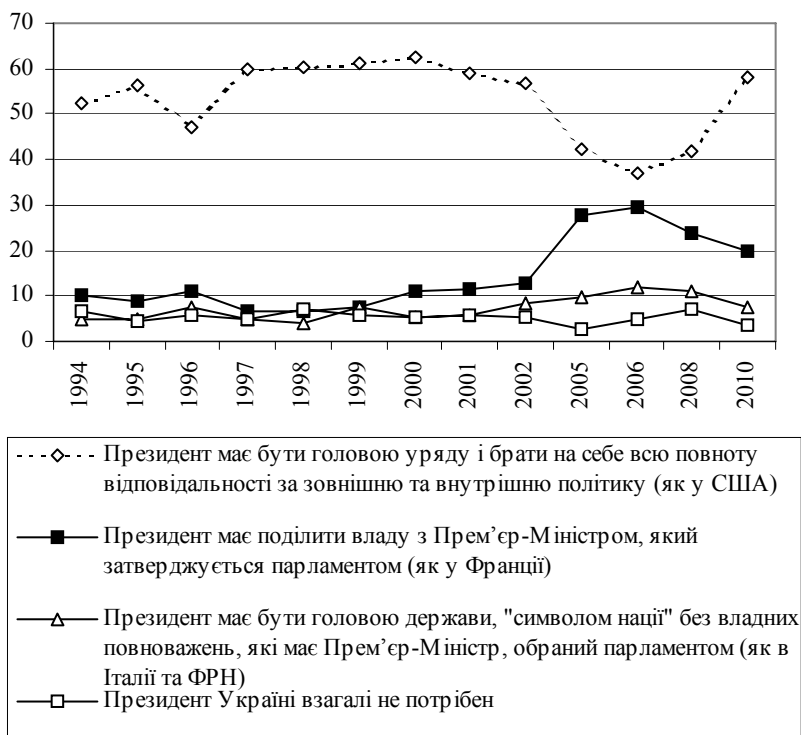

Рис. 4.4. Динаміка думок населення щодо обсягів президентських повноважень (%)

дослідження Інституту соціології НАН України 2010 року, після перемоги В.Януковича на президентських виборах цього року прихильність до «абсолютної» президентської влади зростає за рахунок підтримки мешканців Півдня та Сходу.

Очевидно, що такий розподіл спричинений емоційними наслідками результатів президентських перегонів 2004 року. Тому було б перебільшенням вважати, що у масовій свідомості відбулися радикальні зміни інституціонального характеру щодо розподілу владних повноважень, оскільки підтримка тої чи тої моделі ґрунтується радше на електоральних уподобаннях. Внаслідок перемоги на президентських виборах 2010 року пред-

ставника іншого політичного табору регіональний розподіл набув протилежного вигляду. На користь цього свідчать і зрушення масових настроїв стосовно ідеї обмеження президентської влади, що мали місце під час розпуску президентом парламенту і політичної кризи 2007 року, зокрема розподіл відповідей населення на запитання: «Як Ви ставитесь до ідеї прямого президентського правління в Україні, коли Президент перебирає на себе всю повноту влади з метою виходу з кризи, обмежуючи функції парламенту?» (див. рис. 4.5).

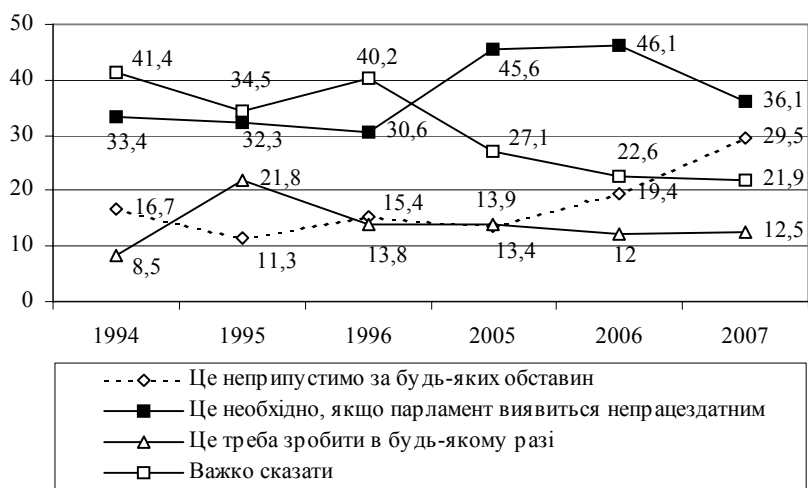

Рис. 4.5. Динаміка думок населення щодо ідеї прямого президентського правління в Україні (%)

Примітка: дані за 1994–1996, 2005–2006 роки є результатами моніторингового дослідження; за 2007 рік – опитування омнібусу «Громадська думка в Україні – 2007».

Зафіксоване у 2005 році зростання підтримки можливості прямого президентського правління у разі неієздатності парламенту опосередковано засвідчило перевагу інституту президентства у громадській думці населення України. Особливо ця підтримка була притаманна мешканцям Заходу та Центру, тоді

як на Півдні та Сході країни ця ідея мала меншу підтримку. Такі регіональні розбіжності далися взнаки під час політичної кризи у 2007 році, коли зросло несприйняття цієї ідеї переважно на Сході та Півдні. Неоднозначна оцінка у ЗМІ безпрецедентного у політичній історії України рішення президента – про достроковий розпуск парламенту – наклала відбиток на ставлення населення у той час до ідеї абсолютної влади президента. Однак сумарний показник підтримки безумовного розпуску парламенту та підтримка розпуску за умов непрацездатності сягав близько половини населення. Тому президентові вдалося розпустити парламент, не наражаючися на серйозний спротив населення.

Ці зміни у масовій свідомості мали характер соціальних настроїв, оскільки питання розподілу повноважень гілок влади було прямо пов'язане з ангажованістю підтримки/непідтримки наяв-

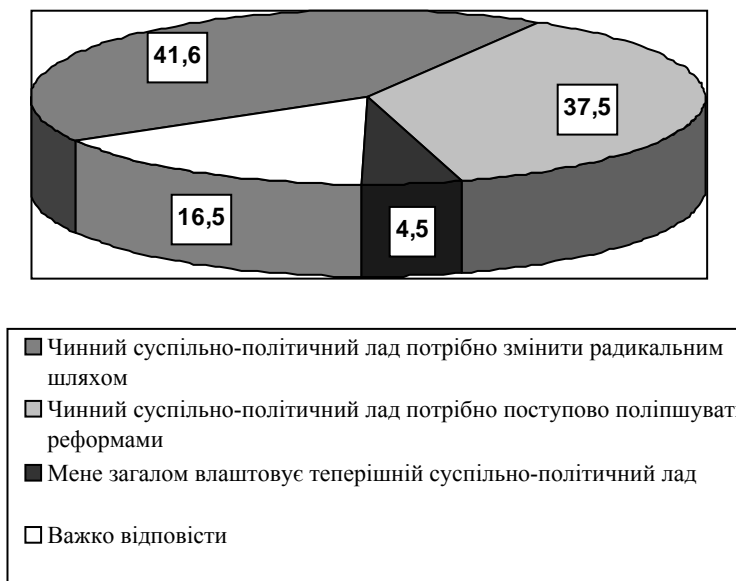

Рис. 4.6. Ставлення населення України до чинного суспільно-політичного ладу (%)

ної на час опитування «антикризової коаліції». Про це свідчать також інші розвідки стосовно функціонування політичної системи України. Зокрема, у рамках опитування «Громадська думка в Україні – 2007» респондентам було запропоновано відповісти на запитання: *«Нижче наведено три основні судження щодо суспільно-політичного ладу в нашій країні. Будь ласка, виберіть те судження, яке найкраще відповідає Вашій думці»* (див. рис. 3.9). Це дало змогу з'ясувати розподіл груп респондентів, які або лояльно ставляться до чинного суспільно-політичного ладу, або бажають його реформувати, або ж прагнуть радикальних змін.

Більша частина населення вважає, що наявний суспільно-політичний лад потрібно змінити радикальним шляхом. Це, на перший погляд, є тривожним сигналом для владної еліти, оскільки вагома кількість населення піддає сумніву легітимність теперішньої політичної організації суспільства. Однак сукупний відсоток тих, хто налаштований на поступове реформування, і тих, хто лояльно ставиться до чинного ладу, «врівноважує» сприйняття нелегітимності режиму. Проведений нами аналіз довів, що налаштованість щодо суспільно-політичного ладу не зумовлена глибинними інституціональними чинниками, а є своєрідним «кон'юнктурним» ставленням частини суспільства загалом до політичної ситуації, яка склалася напередодні дострокових парламентських виборів 2007 року [Резнік, 2007с]. Зокрема, побудова рівняння бінарної логістичної регресії впливу різних факторів на залежну дихотомічну змінну «підтримка зміни чинного суспільно-політичного ладу радикальним шляхом» дала змогу виявити такі залежності: підтримка радикальних методів зміни суспільно-політичного ладу більшою мірою корелювала з низькою оцінкою діяльності уряду, з негативними оцінками політичної ситуації, з підтримкою ідеї прямого президентського правління, ніж зі змінними етнокультурної та регіональної диференціації.

Як і в разі ставлення до президентських повноважень, характер підтримки радикальних змін політичного устрою переважно пов'язаний з електоральними уподобаннями. Тобто ставлення населення України до наявного суспільно-політичного ладу можна віднести до різновиду масових політичних настроїв, зміст

яких Д.Ольшанський визначає як особливі переживання комфорту чи дискомфорту, які відображають: (1) ступінь задоволеності або незадоволеності загальними соціально-політичними умовами життя; (2) суб'єктивну оцінку можливості реалізації соціально-політичних домагань за даних умов; (3) прагнення до змін соціально-політичних умов заради здійснення своїх домагань [Ольшанський, 2002: с. 405]. Про це свідчить і виявлена М.Мищенкою закономірність, коли емоційне самопочуття громадян України значною мірою залежить від того, наскільки політична ситуація в країні є сприятливою для реалізації їхніх ідеологічних, політичних преференцій [Мищенко, 2008].

Якщо взяти до уваги динаміку громадської думки населення України щодо питання про найбільш бажаний тип державного устрою України, то підтримка демократії загалом перевищує орієнтації на авторитаризм (див. табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Динаміка відповідей населення України щодо запитання про найбільш бажаний тип державного устрою для України, %

Який режим кращий?	Травень 2004	Липень 2007	Грудень 2008	Квітень 2009
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	41,2	42,8	37,9	32,2
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократія	23,1	21,5	18,6	17,4
Для такої людини, як я, не має значення, авторитарний режим у країні чи ні	17,9	17,7	19,6	24,9
Важко відповісти	17,8	18,0	17,8	25,5

Джерело: [Бекешкіна, 2009]

Однак внаслідок фінансово-економічної кризи відбулося зменшення кількості респондентів, які вважають, що саме демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України: мірою збільшення відчуття економічної кризи знижується підтримка демократії. Втім, зменшення підтримки демо-

кратичного державного устрою не призвело до зростання кількості прихильників авторитаризму – ті, хто розчарувався у демократії, перейшли у категорію байдужих та невизначених. Примітним є той факт, що підтримка демократичного устрою в Україні корелює з підтримкою вступу України до Європейського Союзу та НАТО і негативним ставленням до ідеї приєднання України до союзу Росії та Білорусі. Кореляції між зовнішньополітичними орієнтаціями й вибором типу політичного режиму виявилися значно тіснішими, ніж між відчуттям економічної кризи і вибором політичного режиму [Бекешкіна, 2009]. Таким чином, підтримка демократії більшою мірою є соціальною настановою, ніж масовим настроєм.

Про те, що зрушення у ставленнях населення до політичних інститутів мають емоційний характер, схилиючись у бік масових настроїв, а не прагнення глибоких інституціональних змін в утвердженні ідеї парламентаризму, свідчить також амбівалентність ставлень до партійної системи. Становлення стабільних демократій можливе за наявності інституціоналізованих партійних систем змагального типу. Ілюстрацією відсутності таких систем стали країни Латинської Америки, в яких уже в XIX столітті виникали організації, які іменували себе партіями. Однак, як зазначає С.Ліпсет, здебільшого вони являли собою нестабільні популістські рухи, регіональні угруповання чи формування персоналістського типу, які були не в змозі зберегти своїх прихильників за умов кризи [Ліпсет, 2006: с. 19]. Ця характеристика дуже лаконічно, але змістовно може описати розвиток партійної системи сучасної України.

Як свідчать моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, якщо в першій половині 1990-х років існувала певна підтримка багатопартійної системи за одночасного скептицизму стосовно наявності політичних сил, яким можна довірити владу, то з 2005 року з'явилася тенденція зростання переконаності населення у наявності таких сил на тлі низької підтримки інституту багатопартійності (див. рис. 4.7).

Такий феномен не дає підстав констатувати, що у масовій свідомості утвердилося тяжіння до однопартійності. Йдеться радше про «втому» суспільства від великої кількості партій та

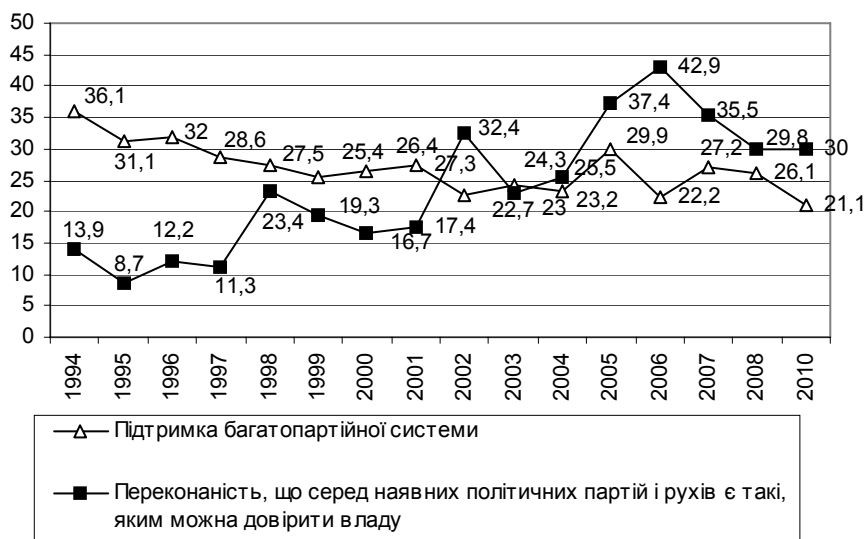

Рис. 4.7. Динаміка підтримки населенням багатопартійної системи та переконаності в існуванні політичних сил, яким можна довірити владу (%)

Примітка: дані за 2007 рік – опитування у рамках омнібусу «Громадська думка в Україні – 2007»

низьку оцінку їхньої ефективності. Соціологічні дослідження, в яких фіксується ширше коло показників сприйняття партійних систем, засвідчуюють, що останніми роками більшість громадян України підтримали існування різних варіантів багатопартійності в Україні, а саме прихильники різних моделей багатопартійності суттєво переважають над прихильниками однопартійності чи безпартійної системи [Вишняк, 2009]. Той факт, що у роки парламентських виборів (1998, 2002, 2006, 2007) відбувалися з подальшим наростанням сплески ідентифікації з певними політичними партіями і рухами, дає змогу зафіксувати певний поступ у політичній структуризації суспільства.

На думку І.Бекешкіної, треба розрізняти такі критерії рівня сформованості партійної політичної системи: 1) стабільність скла-

ду політичних суб'єктів на кожних наступних виборах; 2) наявність у цих політичних сил власного стабільного електорату; 3) ідентифікація виборців із тими політичними силами, які втілюють їхні інтереси та позиції; 4) відносна однорідність електоратів політичних сил стосовно корінних питань розвитку суспільства [Бекешкіна, 2006: с. 358]. Якщо у 2002 році серед переможців парламентських перегонів виявилось лише дві політичні сили, що належали до попереднього складу Верховної Ради, то у 2006 і 2007 роках серед переможців виявилось чотири суб'єкти, які були й у попередньому парламенті. Про поступову партійно-блокову структуризацію свідчать також дані екзит-полів, які вказують, що з кожними виборами зростає відсоток електорату, який вже до початку виборів знає, за кого голосуватиме: у 1998 році – 42%, у 2002 році – 50%, у 2006 році – 62% [Бекешкіна, 2006: с. 360]. Однак, незважаючи на певну структурованість електоратів головних політичних сил країни у питаннях ринкових перетворень і зовнішньополітичного розвитку, мотивація вибору все одно здебільшого залежить від симпатій до лідерів блоків і партій. Водночас простежується посилення мотиваційної ролі лідерів з одночасним зниженням чинника «вираження інтересів» [Бекешкіна, 2007].

Треба зазначити, що наявність амбівалентних переконань часто становить стабілізаційний чинник, оскільки ідентифікація людини з різними, конфліктними групами чи ідеологіями сприяє поміркованості її політичних преференцій і поведінки, що стримує екстремізм і стабілізує політичний режим. Особливо актуальним і важливим таке нівелювання конфліктності є у політично розшарованих суспільствах. С.Ліпсет вважає, що наявність у груп та індивідів перехресних (crosscutting) політичних належностей підвищує шанси стабільної демократії. Тією мірою, якою істотна частина населення одночасно симпатизує різним конфліктно забарвленим силам, люди стають зацікавленими у зниженні інтенсивності політичного конфлікту (див.: [Урнов, 2007b: с. 94]). Те, що українські громадяни стабільно голосують так, що жодна політична сила не набирає абсолютної більшості у парламенті, змушує політиків формувати різноманітні коаліції. Це сприяє функціонуванню хоч і хисткого, та все ж плюралістичного парламентаризму.

Однак амбівалентність масових настроїв та їхня динаміка, яку можна простежити шляхом регулярних обстежень, схиляє до думки, що подеколи ці настрої відрізняються від реальної ситуації. При цьому здебільшого внеможливорюється об'єктивна оцінка політичних норм і цінностей, якими регулюється політична сфера країни, на чому, власне, ґрунтуються політичні інститути. С.Макеєв вважає, що інформація, одержана шляхом соціологічних обстежень, поділяється на два види. «Перший — це інформація про *повсякденні відчуття*. Вони кристалізуються в оцінках, визначеннях ситуації, перевагах, ставленні до тих чи тих подій та фактів. Не без підстав таку інформацію називають “суб’єктивною”. Не без підстав хоча б тому, що вона не є дзеркальним відображенням “реальності”, яка ніби протистоїть суб’єкту. Другий вид — це інформація про *повсякденні практики та фактичності* — про те, що індивід робив, що з ним відбувалося, траплялося чи сталося за визначений проміжок часу, а також про обставини й умови його життя» [Макеєв, 2003b: с. 146].

Таким чином, організаційна неусталеність політичної системи України, пов’язана з постійним реформуванням, позначилася на сприйнятті її населенням. Зафіксована інформація про масові настрої стосовно політичних інститутів та політичного режиму є «суб’єктивною» і повною мірою не задовольняє потребу в дослідженні процесів інституціоналізації політичної сфери. Адже реакція людини на певну ситуацію пов’язана з тими символами, в яких вона цю ситуацію сприймає. Ці символи, звичайно, належить брати до уваги при поясненні суспільної поведінки. Однак тут ідеться радше «про способи масової кваліфікації певних станів суспільних відносин, типів взаємодії з іншими (насамперед — з інституціональними структурами), а отже — про інтерпретацію і пояснення взаємодії індивіда з цими структурами» [Гудков, 1999: с. 47]. Водночас, не відкидаючи суб’єктивність оцінок населенням різних аспектів політичного життя, потрібно визнати, що сама стійкість таких результатів свідчить про те, що респонденти достатньо чітко розпізнають предметний бік політичної сфери суспільства, співвідносячи, звичайно, з нею власні настрої.

4.3. Іntenціональні характеристики громадянської активності українського суспільства

Визначення інтенціональних характеристик громадянської активності відстежується за соціальними показниками, які характеризують: 1) оцінку ефективності форм впливу громадськості на ухвалення рішень органами влади; 2) ставлення до соціальної ситуації з огляду на можливість збереження стабільності або необхідність протестувати; 3) оцінку респондентом імовірності виникнення масових виступів населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав та його особистий намір брати в них участь; 4) ставлення до конкретних форм соціального протесту — як конвенціональних, так і неконвенціональних; 5) фактичні прояви громадсько-політичної та електоральної активності населення.

Проблема впливу громадськості на рішення органів влади виокремлює дуже важливий аспект політичної інституціоналізації суспільства, оскільки йдеться про зворотні канали політичних відносин у вимірі громадянин—держава. Політична система функціонує стабільно, якщо наявні конвенціональні форми визнаються ефективними, натомість у випадку закритості політичної системи та відчуження від неї населення зростає ймовірність підтримки неконвенціональних форм впливу. Якщо взяти безпосередньо оцінку українськими громадянами ефективності основних каналів, через які можна донести свою волю, то, як свідчить соціологічне дослідження «Громадська думка в Україні — 2006», населення України здебільшого надає перевагу впливу на владу через легітимні, конвенціональні канали (за винятком участі у законних мітингах та демонстраціях) (див. табл. 4.4).

Загалом українське суспільство налаштоване на конструктивні форми впливу. Домінують конвенціональні форми, причому суспільство очікує на відгук органів влади на свої запити. У масовій свідомості найефективнішими методами впливу вважаються конвенціональні форми — референдуми, вивчення громадської думки, «гарячі» телефонні лінії органів влади та

Таблиця 4.4

Розподіл відповідей населення України на запитання:
«Які форми впливу громадськості на ухвалення рішень
органами влади Ви вважаєте найефективнішими?» (2006)

<i>Варіанти</i>	<i>%</i>
Референдуми	29,7
Вивчення громадської думки	23,9
«Гарячі» телефонні лінії органів влади	21,8
Участь у виборах депутатів всіх рівнів та президента країни	20,1
Участь у законних мітингах та демонстраціях	18,8
Громадські слухання	15,7
Парламентські відкриті слухання	15,7
Обговорення проектів рішень влади в засобах масової інформації	14,8
Пікетування державних установ	8,3
Консультації органів влади з незалежними експертами	8,3
Підготовка колективних листів та петицій	7,4
Участь у діяльності політичних партій та громадських організацій	6,6
Бойкоти (відмова виконувати рішення органів влади)	6,0
Участь у несанкціонованих мітингах та демонстраціях	4,5
Голодування протесту	4,4
Використання Інтернет-сторінки органів влади для запитів і пропозицій громадян	3,7
Захоплення адміністративних будівель	2,6
Інше	0,9
Важко відповісти	35,7

Примітка: сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як одну відповідь

власне електоральна форма відносин між громадськістю і владою. Суспільство прагне більшої публічності та залученості до ухвалення рішень через такі форми, як громадські слухання, парламентські відкриті слухання, обговорення проектів рішень влади в засобах масової інформації, водночас залишаючи за собою право на участь у законних мітингах та демонстраціях.

Те, що референдуми мають найбільшу суб'єктивну цінність, пояснюється ментально-традиційним прагненням населення

впливати на владу «напрям», обминаючи подеколи «незрозумілі» представницькі органи. Це пов'язане переважно з тим, що прояви традиціоналізму, по-перше, санкціонують вибір більш прямих (елементарних) каналів впливу на владу і одночасно стримують вкорінення складніших інституціоналізованих форм представництва. По-друге, референдум є відлунням «вічової» форми «архаїчної демократії», тому що вагомішим чином, ніж вибори, спирається на думку більшості [Зудин, 2007: с. 69].

Однак, якщо взяти безпосередню оцінку можливості контролювати владу через політичні інститути та недержавні організації, то близько 70% населення визнають, що не мають такої можливості в усіх випадках (див. табл. 4.5). Водночас, якщо взяти до уваги позитивні відповіді респондентів, можна помітити, що

Таблиця 4.5

Оцінка громадянами України можливості контролювати владу через політичні інститути та недержавні організації (2006, %)

Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність...	... центральної виконавчої влади (Президента, уряду)	...Верховної Ради	...органів місцевої влади
Так, через ЗМІ	9,7	8,1	12,2
Так, через суд та правоохоронні органи	3,1	3,2	10,7
Так, через громадські організації	1,9	3,3	7,5
Так, через політичні партії	4,2	6,4	3,4
Так, через участь у виборах Президента України та Верховної Ради	16,7	13,9	5,3
Так, через референдуми	8,9	6,9	4,1
Так, через міжнародні організації	1,9	1,9	0,9
Інше	0,2	0,2	0,9
Я не маю такої можливості	70,4	71,2	70,1

Примітка: сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати до трьох відповідей

стосовно контролю діяльності центральної виконавчої влади та парламенту громадяни покладаються більше на електоральні форми та вплив через ЗМІ. Натомість щодо контролю діяльності органів місцевої влади населення здебільшого покладається на ті самі засоби масової інформації, правоохоронні органи, органи правосуддя та громадські організації.

Низька оцінка можливості контролювати владу через політичні інститути та недержавні організації вилилася у «прагматичну» інтерпретацію населенням ідеї громадянського активізму. М.Шульга звертає увагу на моральний бік представницької демократії, коли участь громадян у публічних акціях протесту стимулюється винагородою; цей феномен він називає «політичним заробітчанством». Примітно, що явище «політичного заробітчанства», коли певні політичні та громадські сили у своїх інтересах рекрутують населення для тиску на органи влади, загалом набуло підтримки у суспільстві. Зокрема, лише 23,8% респондентів вважають таку поведінку аморальною. Натомість 22,1% вважають, що це непоганий спосіб заробітку, а 37,4% переконані, що це нормально, якщо при цьому людина підтримує ту політичну силу, якій вона симпатизує. Якщо взяти безпосередні наміри піти на мітинги чи пікетування за винагороду, то лише третина (33,3%) громадян в жодному разі не пішли б, оскільки це їх обурює; 8,5% не пішли б у разі, якби це були їхні політичні опоненти; 10,0% декларують, що безумовно відгукнулися б на таку пропозицію, а 8,5% — за умови симпатії до організаторів. Шульга робить висновок, що сьогодні в соціальній поведінці українських громадян прагнення реалізувати груповий соціальний інтерес є доволі невиразним, при чому значна частина з них прагматично вважають за краще отримати ситуативну, загалом мізерну, вигоду у вигляді винагороди. Найбільше прагматиків зосереджено: а) в молодіжній когорті; б) серед киян та мешканців Центрального регіону країни; в) серед осіб з початковим ступенем вищої освіти [Шульга, 2009].

Дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України дають змогу простежити динаміку ставлення населення до соціальної ситуації щодо можливості збереження стабільності або необхідності протестувати. Динаміка відповідей на запи-

тання «Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?» свідчить про істотні зміни починаючи з 2000 року порівняно з серединою 1990-х років (див. рис. 4.7). Якщо у середині 1990-х років домінували настанови на збереження за будь-яку ціну порядку, миру та злагоди, то у 1997–1998 роках дещо зросли орієнтації на активний протест проти постійного погіршення соціально-економічного становища. І лише після президентських виборів 1999 року показник терпіння тимчасово дещо перевищив показник протесту. Однак починаючи з 2001 року – після спалаху «касетного скандалу» – показники протестних настанов різко зросли і не знижуються відносно позначки 40%. Натомість потенціал миролюбства стабілізувався навколо позначки 35%. Примітно, що в цей період

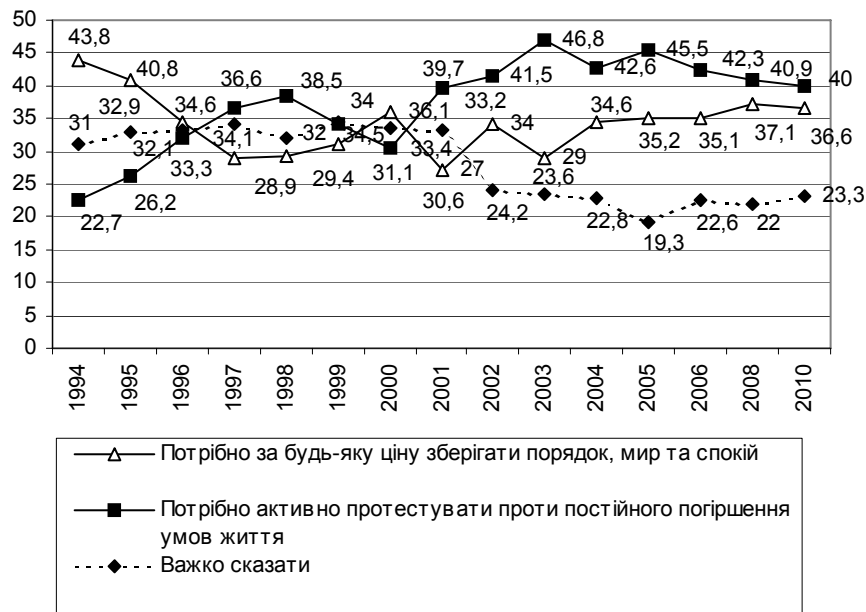

Рис. 4.7. Динаміка ставлення населення України до соціальної ситуації (1994–2010, %)

відчутно знизилася кількість тих, хто в цьому питанні не мав певної думки.

Глобальна економічна криза, яка найбільше загострилася в Україні, спричинила зростання протестних настанов. Так, дані опитування «Громадська думка в Україні – 2009» засвідчили, що 74,1% населення вважали, що потрібно активно протестувати, але без застосування насильства. Водночас 63,2% вважали, що в даній ситуації краще перетерпіти та за будь-яку ціну зберегти мир і злагоду. І лише 14,1% заявили, що для зміни ситуації можна застосувати насильство.

У цьому контексті важливою складовою механізму активізації населення є його мобілізація. У вже згаданому дослідженні С.Верби доведено, що люди стають активними, бо хтось їх запрошує бути активними. І тут важливо, щоб мотиви та інтереси громадян збіглися з їхньою довірою до вербувальників, точніше до суб'єктів, яких представляють вербувальники. Такими суб'єктами можуть бути політичні та громадські рухи, очолювані харизматичними лідерами. Як зазначає Ю.Левада, ніякий суспільний протест не може бути ефективним, якщо він не артикульований, не спирається на певну структуру сформованих суспільних інтересів, груп, інститутів [Левада, 1999: с. 13].

Характерно, що в українському суспільстві громадянська активізація виявляється з появою потужної опозиційної політичної сили, з якою пов'язуються масові надії та сподівання на зміни. Саме в такому випадку вербувальники знаходять відгук у населення, яке залучається до акцій. Через персоніфікацію політичних суб'єктів, а саме через демонізацію влади та ідеалізацію опозиції відбувалася мобілізація населення. Примітно, що зміни влади, які відбувалися у 1994 і 2004 роках, загострювали протестні настрої в обох випадках, і в обох випадках у ставленні до соціальної ситуації, як свідчать моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, електорат найрентинговіших кандидатів різнився за потенціалом протесту (див. табл. 4.6).

У 1994 році електорат Л.Кучми був налаштований рішучіше, ніж електорат Л.Кравчука. Тому, якщо безпроблемна перемога Л.Кучми на президентських перегонах зняла соціальну напру-

Таблиця 4.6

Ставлення до протесту залежно від електоральних переваг на президентських виборах (1994, 2004, %)

Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?				
Травень 1994	Якби зараз відбувалися вибори Президента України, то за кого Ви голосували б?	Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та злагоду	Важко сказати	Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя
	За Леоніда Кравчука	62,5	21,3	16,2
	За Леоніда Кучму	35,9	28,9	35,2
Лютий 2004	Якщо до другого туру вийдуть В.Ющенко і В.Янукович, то за кого Ви віддали б свій голос?	Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та злагоду	Важко сказати	Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя
	За Віктора Ющенка	29,5	22,1	48,4
	За Віктора Януковича	38,1	21,3	40,6

женість, то на виборах 2004 року, коли електорат В.Ющенка демонстрував більшу протестність, ніж електорат В.Януковича, сумнів у проголошених ЦВК результатах призвів до соціально-політичного вибуху. У загальнонаціональному опитуванні, яке у грудні 2004 року провели Фонд «Демократичні ініціативи» та Київський міжнародний інститут соціології, відмінності у ставленні до соціальної ситуації стали ще разючішими. Якщо серед прихильників В.Януковича 60% респондентів були налаштовані на збереження порядку, миру та злагоди й лише 25% опитаних підтримували активні протести, то серед прихильників В.Ющенка частка миролюбного електорату становила 18%, а 70% опитаних були націлені на активний протест [Бекешкіна, 2005: с. 60]. Тут

треба мати на увазі, що опитування проводилося у період масової активізації² та після скасування Верховним Судом України результатів другого туру президентських виборів, що могло б мотивувати електорат Януковича до більш активних дій. Однак простежувалася чітка артикуляція з боку електоратів владного та опозиційного кандидатів відповідно стабілізаційних та протестних дій. Таким чином, як у 1994-му, так і в 2004 році чітко окреслювалися референтні персоніфіковані образи, що слугували об'єктами ідентифікаційного процесу та артикуляції протестних дій.

Якщо звернутися до соціальних настроїв населення України напередодні Помаранчевої революції, то показовими є дані

Таблиця 4.7

Розподіл відповідей на запитання: «Що Ви особисто втратите у випадку перемоги на президентських виборах того чи того кандидата?» (% щодо тих, хто відповів, 2004)

<i>Що Ви особисто втратите у випадку перемоги на президентських виборах...</i>	<i>...В.Януковича?</i>	<i>...В.Ющенко?</i>
Можливість говорити рідною мовою	4,9	10,2
Втрачу роботу	1,4	1,6
Втрачу можливість займатися політичною діяльністю	0,5	0,3
Втрачу наявні доходи	4,1	4,8
Втрачу можливість їздити у країни ЄС	1,7	0,7
Втрачу можливість їздити в Росію	0,9	6,9
Втрачу можливість вільно виражати свої погляди	8,2	3,1
Втрачу безпеку свою і дітей	7,1	3,7
Інше	1,6	1,4
Нічого не втрачу	47,6	43,9
Важко сказати	35,3	36,7

² Опитування проведено з 9 по 20 грудня 2004 року за вибіркою, яка репрезентує доросле населення України (старше за 18 років). Було опитано 2070 респондентів. Похибка вибірки не перевищує 2,2%.

дослідження, проведеного 14–24 жовтня 2004 року соціологічною службою Національного інституту стратегічних досліджень (опитано 1800 респондентів віком від 18 років за вибіркою, що репрезентує доросле населення України; статистична похибка вибірки становить 2,3%). Згідно з цим опитуванням, було зафіксовано розбіжності в оцінці негативних наслідків перемоги того чи того кандидата у Президенти (див. табл. 4.7).

Якщо з перемогою В.Ющенка були пов'язані побоювання стосовно можливості їздити в Росію та говорити рідною мовою, то потенційна перемога В.Януковича викликала страх перед загрозами втратити можливість вільно виражати свої погляди та втрати безпеки своєї і своїх дітей. Оскільки загрози мовній поведінці та зв'язкам із Росією, які мали традиційно пропагандистський характер і якими зазвичай лякали російськомовний електорат від початку незалежності, вже втратили свою пріоритетність і гостроту, то характер соціальних побоювань, пов'язаних із приходом до влади В.Януковича, набув нових, досі непомітних мотивів. Особливо це стосується фобії, пов'язаної з безпекою своєю і своїх дітей, оскільки за ієрархією потреб А.Маслоу незадоволеність потреби у безпеці, що належить до потреб нижчого рівня, завадить актуалізації такої потреби вищого рівня, як потреби в самоактуалізації, що є потужним механізмом індивідуальної мобілізації.

Динаміка оцінки населенням України можливості виникнення масових виступів проти падіння рівня життя чи на захист своїх прав свідчить загалом про переважання переконаності у малоімовірності такого розвитку подій (див. табл. 4.8). Зростання ймовірності масових виступів простежувалося як у 1998 році, коли Інститут соціології НАН України запровадив ці запитання до свого моніторингу, так і у 2001 та 2005 роках. Однак, якщо у першому випадку очікування масових виступів збіглися з піком зниження оцінок рівня життя та економічного становища людей, то решта випадків пов'язані з роками політичної напруженості. Маючи на увазі, що відповіді на це запитання опосередковано свідчать про рівень загальної напруженості у місцях проживання людей, то можна говорити про чутливість населення до політичної ситуації в країні у зазначені роки.

Таблиця 4.8

Динаміка відповідей населення України на запитання:
«Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі
масові виступи (мітинги, демонстрації) населення
проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?» (%)

Варіанти	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
Малоймовірно	40,1	44,3	47,6	44,9	53,6	56,6	56,5	42,7	54,7	53,8	62,5
Важко сказати	22,6	28,8	28,7	23,4	25,0	22,4	21,2	22,1	19,3	19,9	19,3
Досить ймовірно	37,0	26,9	23,7	31,7	20,7	20,7	22,2	35,2	26,1	26,2	18,1
Не відповіли	0,3	0,0	0,0	0,0	0,6	0,3	0,1	0,0	0,0	0,2	0,1

Динаміка намірів респондентів особисто брати участь у масових виступах засвідчила переважання визнання малоймовірності таких кроків або невизначеності в цьому питанні (див. табл. 4.9). Коливання цього показника в бік зростання ймовірності особистої участі в мітингах і демонстраціях спостерігалось в 1998 та 2005 роках, що загалом відтворює попередні тенденції щодо впливу економічної та політичної ситуацій.

З іншого боку, якщо знову порівняти ствердні відповіді стосовно можливих виступів та особистої участі, то після зростання в 2001 році показник декларативної готовності взяти особисту

Таблиця 4.9

Динаміка відповідей населення України на запитання:
«Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться,
Ви особисто братимете в них участь чи ні?» (%)

Варіанти	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
Найімовірніше, ні	35,4	38,5	43,6	41,1	41,7	41,6	48,2	39,8	45,8	46,3	50,1
Важко сказати	29,1	31,3	31,0	29,2	28,1	25,8	23,7	24,9	23,5	24,0	21,4
Найімовірніше, так	35,2	30,1	25,4	29,7	29,7	32,3	28,0	35,2	30,7	29,5	28,4
Не відповіли	0,4	0,1	0,0	0,1	0,6	0,3	0,1	0,1	0,0	0,2	0,1

участь у масових виступах проти падіння рівня життя та на захист своїх прав загалом залишався на одному рівні, натомість очікування на такі виступи у місцях проживання різко знизилася (див. рис. 4.8). За різницею цих показників можна судити про міру індивідуального сприйняття умов життя та соціальної ситуації. Адже готовність людини вийти на вулицю і протестувати, навіть якщо вона не сподівається, що з цієї причини відбудеться «збурення» більшості, свідчить про порушення механізму соціальної конформності, який є основою стабільного існування суспільства [Головаха, Паніна, 2001b: с.192].

Рис. 4.8. Динаміка оцінок населенням можливості виникнення акцій протесту та можливості особистої участі в них (1998–2010, %)

Отже, до 2001 року показники можливих виступів та особистої участі загалом збігалися за динамікою. Однак після з 2001 року, коли показник імовірності масових виступів ставав нижчим за показник готовності до особистої участі у виступах, механізми соціальної конформності у суспільстві деякою мірою почали не спрацьовувати. Причому цей прояв «нонконформізму» відбувався на тлі зростання позитивних оцінок матеріального становища та соціального самопочуття. Поряд з тим після 2000 року в українському суспільстві фіксувалося зростання інтересу до полі-

тики. В той самий час відбувалося поширення сумнівів у тому, що в нашій країні люди можуть вільно висловлювати свої політичні погляди [Додаток, 2004: с. 588, 591]. Таким чином, зазначена розбіжність, вочевидь, була пов'язана з політичними причинами і стала ще одним передвісником масових виступів. Примітно, що у 2010 році аналогічна ситуація знову відтворилася: показник готовності до особистої участі у виступах перевищив показник очікуваності масових виступів як наслідок зниження останнього.

Динаміка ставлення населення України до конкретних форм соціального протесту свідчить про те, що українське суспільство здебільшого налаштоване на конвенціональні засоби відстоювання своїх інтересів. Радикальні насильницькі методи тиску не набули популярності. За динамікою настанов громадян можна відстежити зростання протестних настроїв у певні роки (див. табл. 4.10).

Невпинне погіршення соціально-економічної ситуації впродовж 1990-х сягнуло свого апогею у 1998 році, коли суттєво зросли орієнтації на колективні заходи протесту. У подальшому рівень підтримки легітимних методів захисту інтересів стабілізувався, натомість підтримка нелегітимних заходів дещо знизилася. Наступне зростання протестних настроїв відбулося 2001 року, коли на тлі поліпшення макроекономічних показників внаслідок «касетного скандалу» виразилися політичні причини невдоволення населення. Політичний підтекст сплеску підтримки активного протесту виявився вже після подій кінця 2004 року. Особливо зросла налаштованість на участь у законних мітингах та демонстраціях, голодуваннях протесту та пікетуваннях державних установ. Надалі висока підтримка стосувалася переважно легітимних заходів. Крім законних мітингів та демонстрацій популярними заходами залишалися участь у виборчій кампанії та збирання підписів під колективними петиціями. Наприкінці 2000-х економічна криза спричинила посилення радикальних настроїв. Зросли настанови на бойкот, погрожування страйком, несанкціоновані страйки, мітинги та демонстрації, голодування, пікетування та захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення.

Таблиця 4.10

Динаміка відповідей населення України на запитання:
 У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи
 та засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте
 найефективнішими та припустимими настільки,
 що самі готові взяти в них участь?» (%)

Варіанти	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005	2006	2008	2009	2010
Участь у передвиборчих кампаніях	15,5	14,8	13,7	10,1	15,4	18,3	20,1	20,2	16,5	–	23,7	20,3	25,7	18,1	20,2
Збирання підписів під колективними петиціями	17,0	16,7	12,7	11,3	16,9	18,6	17,4	20,1	15,6	21,8	24,6	22,4	25,4	26,0	26,7
Законні мітинги та демонстрації	16,6	16,2	15,2	14,8	22,4	23,8	19,9	26,6	20,0	19,2	34,2	27,9	24,7	28,5	26,2
Погрожування страйком	7,9	7,9	7,4	6,9	9,1	6,9	6,7	9,2	5,2	3,8	6,0	5,2	5,4	9,6	5,5
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7,1	7,0	6,6	5,1	7,5	7,1	7,2	8,7	5,2	2,7	6,2	5,0	6,1	8,6	6,3
Несанкціоновані мітинги та демонстрації	2,2	2,6	2,2	2,7	4,4	3,2	3,3	4,3	2,6	1,3	3,2	2,6	2,6	5,0	3,1
Незаконні страйки	1,6	1,8	1,9	2,3	2,5	2,2	2,4	2,4	1,1	0,9	1,6	1,8	1,7	3,8	2,8
Голодування протесту	2,0	1,9	2,9	2,0	3,4	2,6	2,6	3,9	1,7	1,5	3,7	2,3	2,1	4,4	2,4
Пікетування державних установ	4,4	4,0	5,9	4,3	7,7	7,3	6,5	8,4	5,6	5,1	9,9	7,1	7,3	11,7	8,4
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1,0	1,2	0,9	1,4	2,0	1,7	1,7	1,8	1,0	1,6	2,4	1,2	1,7	3,7	3,1
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2,0	2,9	1,6	2,5	2,7	2,9	2,4	2,5	1,7	–	0,9	1,0	1,3	1,8	1,4

Продовження таблиці 4.10

Варіанти	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005	2006	2008	2009	2010
Інше	1,1	1,1	0,7	0,7	1,2	1,4	1,1	1,0	0,8	1,2	1,4	1,0	0,9	0,6	0,5
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв(ла) в них участь	31,9	36,9	33,5	37,3	29,8	29,9	34,2	30,3	37,1	36,6	25,2	31,2	34,1	34,4	33,6
Важко сказати	29,8	27,2	33,3	33,4	30,5	27,5	26,9	26,6	21,9	19,0	19,6	18,5	17,3	19,0	16,4
Не відповіли	0,6	0,1	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1

Примітка: дані за 1994–2006, 2008, 2010 роки є результатами моніторингового дослідження; за 2009 рік – опитування омнібусу «Громадська думка в Україні – 2009».

У цьому ключі О.Куценко звертає увагу на серйозну наукову проблему: українське суспільство до кінця 2004 року продемонструвало «загадку» політичної участі, а саме «вибух» масової громадянської активності в конвенціональних формах на тлі попереднього зниження показника потенціалу неконвенціонального протесту й участі в політичних організаціях [Куценко, 2006: с. 94]. Водночас зростання потенціалу як конвенціональних, так і неконвенціональних форм у 2009–2010 роках не призвело до зростання фактичних протестних дій в українському суспільстві. Тобто можливість спрогнозувати втілення протестного потенціалу в реальні дії залишається проблематичною. Як зазначає В.Степаненко, «власне, який рівень цього потенціалу є критичним та таким, що може здетонувати у кризовій політичній ситуації?» – це питання, відповідь на яке важко піддається будь-яким раціональним або математичним розрахункам саме через складність (а то й неможливість) урахування взаємодії багатьох, у тому числі суто випадкових чи суб'єктивних чинників» [Степаненко, 2005с: с. 9]. Тобто існує наукова проблема пояснення фактичних проявів громадянської активності на тлі її потенціалу.

Проведений Н.Ходорівською аналіз підґрунтя протестних намірів засвідчив, що їх наявність у респондентів не означає

справжньої готовності до обстоювання власної сформованої думки, політичних переконань або економічних вимог. Водночас порівняння емоційних складових настроїв протестних груп виявило, що формування протестних настанов відбувається у суб'єктивному, емоційному переживанні життєвого досвіду людини. Натомість раціональні, зважені оцінки щодо значущих аспектів життя не мають відчутного впливу на формування протестних настроїв [Ходорівська, 2003]. На нестійкість протестної готовності українських громадян звертають увагу Є. Головаха і Н. Паніна, які схильні пов'язувати готовність громадян до участі у масових акціях з особливостями життєвої ситуації людей, конкретними подіями життя. Сильні стресові ситуації, такі як безпорадність перед сваволею влади, страждання від якого-небудь злочину, перебування у стані, близькому до самогубства, підвищують готовність людини приєднатися до масових виступів [Головаха, Паніна, 2001b: с.198–199]. Таким чином, протестний потенціал здебільшого породжений емоційними настроями внаслідок перебування в особливих життєвих ситуаціях.

У вітчизняних соціологічних дослідженнях українознавці мало звертають увагу на фактичні прояви громадянської активності, обмежуючись вивченням моральних аспектів та соціальних настанов. Однак завдяки масштабному дослідженню «Політична культура українського суспільства: тенденції і закономірності розвитку» (кер. Є. Головаха), проведеному співробітниками Інституту соціології НАН України, є змога простежити динаміку громадянсько-політичної активності, яка спостерігалася у 1991-му та на початку 2004 року (див. табл. 4.11–4.12). Це вможливилось завдяки участі Інституту соціології НАН України у міжнародному проекті вивчення політичної культури населення у країнах Східної та Центральної Європи (керівники дослідницького проекту — професор Джорджтаунського університету Р. Барнс, а також Л. Бруст і Я. Шимон — співробітники Інституту соціології та Інституту політичних наук Угорської академії наук). Інструментарій дослідження містив запитання, що відображають громадсько-політичні практики та неформальну когнітивну залученість до політичного життя країни. Опитування відбувалися двічі впродовж 1991 року (січень, листопад) (див.:

Таблиця 4.11
Громадсько-політична активність українських громадян
в січні 1991 року (%)

<i>Форми активності</i>	Дуже часто	Часто	Рідко	Практично ніколи	Важко сказати	Не відповіли
Читають про політику в газетах	14,8	31,6	36,2	15,0	1,0	1,4
Говорять про політику	11,4	38,3	34,5	12,9	1,4	1,5
Переконають своїх друзів у правоті своїх поглядів	6,9	24,2	32,5	29,7	3,9	2,9
Беруть участь у політичних мітингах	1,1	3,3	11,9	74,7	2,7	6,3
Контактують з активістами громадсько-політичних рухів, різних партій	1,6	4,3	10,9	71,9	4,2	7,1
Відвідують зібрання політичних партій	0,9	3,3	4,0	50,6	2,0	39,2

Таблиця 4.12
Громадсько-політична активність українських громадян
в лютому 2004 року (%)

<i>Форми активності</i>	Дуже часто	Часто	Рідко	Практично ніколи	Важко сказати	Не відповіли
Читають про політику в газетах	7,0	27,8	45,2	18,5	1,3	0,2
Говорять про політику	3,6	25,9	49,3	19,2	1,8	
Переконають своїх друзів у правоті своїх поглядів	2,8	12,8	34,5	45,6	4,1	0,1
Беруть участь у політичних мітингах	0,6	1,2	9,3	86,3	2,2	0,5
Контактують з активістами громадсько-політичних рухів, різних партій	0,4	1,5	9,0	84,7	4,1	0,4
Відвідують зібрання політичних партій	0,3	0,8	5,4	89,9	3,2	0,3

[Головаха, 1993]). У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України, яке здійснювалося в лютому 2004 року, ці запитання були відтворені (див.: [Звіт, 2005: с. 18–19]).

Виявилося, що більш ніж десять років політичного розвитку українського суспільства позначилися на громадсько-політичній активності населення: порівняно із 1991-м громадяни України на початку 2004 році знизили свою активність за всіма формами. Вони рідше стали читати про політику, обговорювати політичні проблеми, обстоювати власну політичну позицію, брати участь у мітингах і контактувати з активістами політичних рухів. Утім, треба мати на увазі, що ці два періоди політичної інституціоналізації разюче відрізняються. У першому випадку зафіксовано вияви громадсько-політичної активності піку масових виступів у «перебудовних» 1989–1991 роках, коли вирішувалася доля СРСР та суверенітету України. У другому випадку громадсько-політична активність була «притлумлена» очікуваннями чергових президентських виборів, через які громадяни мали намір каналізувати своє невдоволення. Однак суттєва різниця у результатах змушує ще раз визнати масштабність громадсько-політичної активності у революційному 1991 році. Це віддзеркалює вагомий вплив громадянських практик на політичну інституціоналізацію останніх років існування УРСР.

Якщо розглянути безпосередньо електоральну активність українських громадян, взявши до уваги інформацію про відсоток виборців, які голосували на виборах Президента України, до Верховної Ради, до місцевих рад та на референдумах, то можливий висновок про відчуженість українського населення стосовно політичної системи здаватиметься передчасним (див. табл. 4.13).

Незважаючи на певне зниження активності за останні роки, явка виборців в Україні залишається достатньо високою порівняно з європейськими країнами. Отже, об'єктивна інформація свідчить про достатню електоральну залученість людей у політичні процеси. Примітним є те, що електоральна активність збільшується на референдумах та президентських виборах. Очевидно, що більш чітка персоніфікація політичних перегонів збільшує мотивацію електоральної активності. Особливістю другого туру президентських виборів 2010 року є той факт, що 1,19%

Таблиця 4.13

Динаміка електоральної активності громадян України

<i>Форми електоральної активності</i>	<i>%</i>
Всеукраїнський референдум про проголошення незалежності України та президентські вибори 1 грудня 1991 року	84,18
Парламентські вибори та вибори до місцевих рад 1994 року I тур (27.03.1994) II тур (10.04.1994)	72,7 67,0
Президентські вибори 1994 року I тур (10.07.1994) II тур (24.07.1994)	69,12 71,43
Парламентські вибори та вибори до місцевих рад 31 березня 1998 року	70,78
Президентські вибори 1999 року I тур (31.10.1999) II тур (14.11.1999)	70,15 74,87
Референдум 16 квітня 2000 року	81,15*
Парламентські вибори та вибори до місцевих рад 31 березня 2002 року	69,27
Президентські вибори 2004 року I тур (1.10.2004) II тур (21.11.2004) Повторне голосування II туру (26.12.2004)	74,54 81,12** 77,28
Парламентські вибори та вибори до місцевих рад 26 березня 2006 року	58,97
Позачергові парламентські вибори 30 вересня 2007 року	57,94
Президентські вибори 2010 року I тур (17.01.2010) II тур (7.02.2010)	66,76 69,15

* Результати «екзит-полу», проведеного на референдумі 16 квітня 2000 року стосовно збільшення повноважень Президента, поставили під сумнів високу активність населення [Паніотто, Харченко, 2001].

** 3 грудня 2004 року рішенням Верховного Суду України скасовано Постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року № 1264 «Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України» як незаконну й ухвалено проведення повторного голосування другого туру.

виборчих бюлетенів було визнано недійсними та 4,36% виборців не підтримали жодного кандидата. Найбільшу кількість людей, які прийшли на вибори, але не підтримали жодного кандидата, зафіксовано у мегаполісах, зокрема, у столиці та Дніпропетровську. Така форма електоральної активності є досить симптоматичною, оскільки люди зазвичай, не побачивши достойних суб'єктів політичного процесу, ігнорують вибори. Натомість прихід на виборчу дільницю і свідомо невідтримка жодного кандидата демонструє особливий громадянський «жест» несприйняття наявних суб'єктів політичного життя.

Отже, у масовій свідомості найефективнішими методами впливу громадськості на ухвалення рішень органами влади вважаються конвенціональні форми. Так само українське суспільство здебільшого налаштоване на конвенціональні форми протесту як засоби відстоювання своїх інтересів. Разом з тим переважна більшість населення констатує відсутність можливості контролювати владу через політичні інститути та недержавні організації. В суспільстві домінує загальна налаштованість на активний протест за умов збереження миру і злагоди. Водночас аналіз показників можливих виступів та особистої участі в них показав, що напередодні масових акцій 2004 року впродовж кількох років показник імовірності масових виступів був нижчим від показника готовності до особистої участі у виступах, що свідчило про порушення механізмів соціальної конформності: індивідуальне сприйняття соціальної ситуації «заступало» нормативну рефлексію більшості населення. Іншим проявом реальної громадянської мобілізації населення можна вважати персоналізацію політичних суб'єктів, що виявляється через їх демонізацію або ідеалізацію. У випадку існування незадоволеної потреби населення у безпеці, що є пов'язаним із фобіями стосовно політичних суб'єктів, з'являється потужний механізм індивідуальної мобілізації. Зафіксовано, що як на початку 1990-х років, так і наприкінці 2004 року зростання громадянської активності було спричиненим переважно політичними мотивами.

Підсумовуючи аналіз особливостей політичної інституціоналізації українського суспільства, необхідно передусім підкреслити певні тенденції. Особливості соціоструктурних перетворень в українському суспільстві загалом свідчать про можливість

для всіх основних соціальних груп реалізувати власні інтереси та потреби, що сприяє стабілізації й безконфліктності. Демонізація влади та можливість політичного реваншу, існування балансу між владними та опозиційними угрупованнями сприяють лояльності елітних груп до чинного політичного режиму, що внеможливорює формування сепаратистських ідентичностей в українських регіонах, а відтак, сприяє домінуванню національної ідентичності населення. Відсутність етнокультурної та конфесійної стратифікації, превентивний характер мовних домагань запобігають серйозним конфліктам і запобігають процесам сегрегації та критичної регіоналізації.

Відмінність загальних і специфічних оцінок політичної системи з боку населення виявляється у мінливості рівня довіри до державних інститутів та загалом стабільному рівні показника задоволеності ними, особливо правовими. Це свідчить про те, що політична підтримка з афектним підґрунтям має мінливий характер, тоді як підтримка, орієнтована на результат, є загалом стабільнішою. За умов соціальної аномії емоційний характер ставлення до політичних інститутів крізь призму соціальних настроїв «спотворює» достовірну інформацію про перебіг політичної інституціоналізації суспільства. Переважання амбівалентного типу свідомості відобразилося на ставленні до суспільно-політичного ладу, коли характер його функціонування сприймається через «кон'юнктурне» бачення політичної ситуації суспільством залежно від політичних преференцій.

У масовій свідомості найефективнішими методами впливу громадськості на ухвалення рішень органами влади вважаються конвенціональні форми прямої дії, натомість контроль влади через представницькі інститути та недержавні організації залишається недосяжним для більшості населення. В суспільстві домінує налаштованість на активний протест за умов збереження миру і злагоди. Втім, потенціал протесту рідко втілюється у фактичні дії. Масова громадянська активізація можлива лише як наслідок порушення механізмів соціальної конформності під впливом незадоволеної потреби населення у безпеці, пов'язаної з політичними очікуваннями, та наявності персоніфікованої політичної сили, здатної очолити протести.

Розділ 5

Громадянські практики українців: досвід емпіричного дослідження

Емпіричне вивчення громадянських практик потребує насамперед аналізу повторних досліджень. Це дає змогу простежити динаміку різних видів громадянських практик і способів їх реалізації. Зміст вимог громадян та його мінливість у часі дають підстави говорити про певну структурованість і диференціацію суб'єктів громадянських практик, що має свідчити про усталеність способів реалізації. Адже коли йдеться про практикування певних громадсько-політичних дій, можна припустити, що вони не є одиничними, а мають певну структуру і стилеві ознаки, оскільки людина, що зважилася на такий крок, цілком ймовірно вдавалася до подібних дій і в інших випадках. Таким чином, *перша гіпотеза* передбачає, що виявлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дає змогу аргументувати набуття ними характеру структурованості та диференційованості, а отже, прогнозувати, що в майбутньому вони зможуть впливати на політичну інституціоналізацію. Водночас емпіричне виявлення відтворення детермінант громадянських практик, особливо фіксація повторюваності чинників у динаміці, має свідчити про певну тенденцію стосовно ефектів індивідуальних стимулів, які спрямовують політичну інституціоналізацію суспільства. Оскільки аналіз соціокультурного тла громадянських практик виявив низький вплив на соціальні відносини соціокультурних розмежувань,

то *друга гіпотеза* передбачає, що громадянські практики більшою мірою спричиняються наявними соціальними ресурсами та соціально-психологічними стимулами (модель громадянського волонтаризму), ніж наявними в українському суспільстві соціальними розколами, а саме поселенськими, етнокультурними, ідеологічними та геополітичними розбіжностями (модель соціальних розколів). Спрямованість суб'єктів громадянських практик на політичну інституціоналізацію виражається через настанови залучених у практики громадян стосовно ключових питань політичного, економічного та соціального розвитку країни. Тому *третьою гіпотезою* передбачає, що суб'єкти громадянських практик мають відмінні від решти населення настанови стосовно розвитку суспільства, які співвідносяться з наявною політичною інституціоналізацією українського суспільства.

5.1. Стан та динаміка громадянських практик українського суспільства

Опис даних

1. Масив емпіричних даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України впродовж 1994–2010 років. Соціологічний моніторинг Інституту соціології Національної академії наук України здійснюється щорічно з 1994 року (розробники програми – Н.Паніна та Є.Головаха). З 2002 року спеціальною комісією (В.Ворона, Н.Паніна, Ю.Саєнко, Є.Головаха, К.Грищенко, А.Ручка, В.Тихонович, М.Шульга, О.Лисенко) розроблено оновлену систему соціальних показників. Після 2006 року моніторинг проводиться раз на два роки. Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком від 18 років). За типом побудови вибірка є тріступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому шаблі (автори вибірки: Н.Паніна, М.Чурилов). На першому шаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому – добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому – респондентів. Квотний скринінг на останньому

шаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком і рівнем освіти, характерні для певної області й певного типу населеного пункту.

2. Масив соціологічних даних загальнонаціонального репрезентативного омнібусу «Громадська думка в Україні – 2006», проведеного Інститутом соціології НАН України у квітні-травні 2006 року (координатор проекту – О.Стегній). Методом роздаткового анкетування за місцем постійного проживання опитано 1800 респондентів, які за своїми соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, рівень освіти) й типом поселення репрезентують доросле населення України віком від 18 років.

3. Масив соціологічних даних загальнонаціонального репрезентативного омнібусу «Громадська думка в Україні – 2007», проведеного Інститутом соціології НАН України у травні 2007 року (координатор проекту – О.Стегній). Методом роздаткового анкетування за місцем постійного проживання опитано 1800 респондентів, які за своїми соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, рівень освіти) й типом поселення репрезентують доросле населення України віком від 18 років.

4. Масив соціологічних даних загальнонаціонального репрезентативного омнібусу «Громадська думка в Україні – 2009», проведеного Інститутом соціології НАН України у березні 2009 року (координатор проекту – О.Стегній). Методом роздаткового анкетування за місцем постійного проживання опитано 1800 респондентів, які за своїми соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, рівень освіти) й типом поселення репрезентують доросле населення України віком від 18 років.

Опрацювання та статистичний аналіз даних здійснювався за допомоги програмних пакетів ОСА для Windows (автор – А.Горбачик) та SPSS.

Громадсько-політичні практики

Оскільки структура і стилеві форми громадсько-політичних практик зумовлені специфікою тих суспільств, в яких вони здійснюються, для операціонального визначення громадсько-політичних практик було використано розроблену Н.Паніною

методику вимірювання рівня соціальної напруженості, основним показником якої виступає «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу» (ІДПП). Основою обчислення ІДПП слугували результати експертних оцінок (100 експертів – керівників структур центральної виконавчої влади) різних форм соціального протесту з огляду на міру дестабілізаційності їх. У підсумку експертні оцінки ступенів загрози з боку певних акцій протесту для соціального порядку і стабільності, визначені за 11-бальною шкалою, ранжували перелік акцій соціального протесту за мірою дестабілізаційності [Головаха, Панина, 1999]. Шкала, побудована експертним методом, має радше абсолютний характер і відсилає респондентів до певної об'єктивної норми, визначеної експертами. Водночас наявний перелік методики було доповнено деякими іншими формами громадянської активності, які зазначаються у більшості світових досліджень.

Отже, результати трьох обстежень дають змогу спостерігати динаміку громадсько-політичних практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні (див. табл. 5.1). Порівнюючи результати досліджень, треба мати увазі, що після піку громадянської активності, спричиненого президентськими виборами 2004 року, зниження залученості населення до політичних заходів було неминучим.

Привертає увагу те, що серед населення України поширеніші ті практики, які пов'язані з виборчими кампаніями. Парламентські вибори 2006 року певною мірою продовжили змагання політичних сил і відтворювали попередні методи агітації. Однак уже наступного, 2007 року політична активізація, спричинена розпуском парламенту, не набула такого поширення, як у минулому. Участь у переважній більшості форм громадсько-політичних заходів істотно знизилася – майже удвічі. Особливо відчутним стало зниження показників таких форм, як переконання інших у правоті своїх політичних поглядів, носіння політичної символіки та контактування з політичними активістами. Водночас у 2009 році дещо зросла така новітня форма громадянських практик, як розсилка повідомлень політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту. Загалом відбулося відчутне зниження конвенціональних громадсько-

Таблиця 5.1

Динаміка відповідей населення України на запитання:
«У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь
упродовж останніх 12 місяців?» (%)

<i>Варіанти відповіді</i>		<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2009</i>
<i>Конвенціональні практики</i>	Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,5	12,1	10,2
	Носив символіку політичного характеру	7,8	1,7	2,1
	Вступав у контакт з офіційними представниками влади	3,9	2,3	1,3
	Вступав у контакт з активістами політичних організацій	6,3	2,7	2,7
	Брав участь у роботі передвиборних штабів	8,2	–	–
	Брав участь у роботі громадських організацій	–	2,9	2,4
	Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту	0,8	0,2	2,5
	Збирав підписи під колективними зверненнями	3,1	1,9	0,4
<i>Неконвенціональні практики</i>	Не купляв певні товари з політичних міркувань	2,9	2,2	2,7
	Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	7,9	4,9	4,0
	Брав участь у голодуваннях протесту	0,3	0,2	0,2
	Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2	0,3	0,4
	Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	0,6	0,3	0,6
	Пікетував державні установи	0,7	0,3	0,4
	Блокував шляхи сполучення	0,2	0,2	0,4
	Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,1	0,1	0,1
	Інше	0,7	0,7	0,1
	У жодному із таких заходів участі не брав	64,7	79,9	83,7
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ЗАГАЛОМ	35,3	20,1	16,3	
<i>Конвенціональні громадсько-політичні практики загалом</i>	<i>33,3</i>	<i>16,7</i>	<i>13,5</i>	
<i>Неконвенціональні громадсько-політичні практики загалом</i>	<i>17,2</i>	<i>10,1</i>	<i>8,7</i>	

Примітка: сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

політичних практик: від 33,3% 2006 року до 16,7% 2007-го і 13,5% 2009 року.

Особливістю українського суспільства є те, що зниження показників конвенціональних форм не спричинило поширення неконвенціональних форм. Участь у неконвенціональних заходах також відчутно знизилася: 2006 – 17,2%, 2007 – 10,1%; 2009 –

8,7%. Аналізуючи динаміку неконвенціональних практик, потрібно взяти до уваги той факт, що у дослідженні, яке провів Інститут соціології НАН України у березні 2005 року, загалом 20,9% опитаних дали ствердну відповідь на запитання «Чи брали Ви участь в акціях протесту в період “помаранчевої революції”?». Згідно з даними другої хвилі опитування Європейського соціального дослідження (ESS), яке проводилося у січні-березні 2005 року, 24% населення України упродовж останніх 12 місяців брали участь у неконвенціональних практиках. Якщо порівняти результати другої (2005), третьої (2007) та четвертої (2009) хвиль опитувань ESS стосовно такої форми неконвенціональних практик, як участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях, то зафіксовано різке зниження – від 21,6% до 7,1% та 6,5% відповідно. Таким чином, різні дослідження засвідчили, що впродовж 2004–2009 років відбулося істотне зниження протестних практик.

Водночас набувають поширення протестні дії стосовно місцевих проблем. Спричинені незаконними забудовами, відчуженням земельних паїв, невиплатою депозитів, невиплатою зарплат та масовими звільненнями, ці дії мають дедалі менше політичне забарвлення, оскільки у більшості випадків не є наслідком мобілізації під егідою політичних сил. Такі вияви громадянської самоорганізації є найбільш цінними для утвердження громадянського суспільства, оскільки наполегливість протестантів та тривалість акцій здебільшого змушують владу звернути увагу на проблему. Саме такі дії є громадянськими практиками, оскільки можуть впливати на політичну інституціоналізацію. Зокрема, показовим є випадок багаторічного пікету мешканців с. Троєщина (Київська область), які впродовж трьох (!) років (2005–2008) здійснювали безперервний пікет біля президентської дачі на Старій Обухівській трасі, щоб привернути увагу центральної влади. Вони вимагали земельних паїв, яких їх позбавили після ліквідації радгоспу. Сто сімдесят безземельних селян утворили 16 постійних змін і дві резервні й регулярно виходили на пікетування. Кожна зміна тривала по 8 годин. За три роки на місці пікету було побудовано три малі архітектурні споруди [Село, ушедшее в пикет, 2008].

Таблиця 5.2
Розподіл ствердних відповідей на запитання: «Існують різні шляхи
поліпшити справи у країні або сприяти запобіганню серйозним
проблемам. Чи доводилося Вам за останні 12 місяців робити
що-небудь із того, що я зараз назву? Ви ...» (%)

Країни	...зверталися до політиків, представників уряду, чи місцевої влади?			...працювали у політичній партії чи русі?			...працювали в іншій організації або об'єднанні?			...носили значки з політичною рекламою, інші політичні атрибути або клеїли листівки?			...підписували петиції?			...брали участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях?			...бойкотували якісь небудь промислові або сільськогосподарські продукти?		
	2005	2007	2009	2005	2007	2009	2005	2007	2009	2005	2007	2009	2005	2007	2009	2005	2007	2009	2005	2007	2009
Австрія	19,1	21,5	—	10,4	9,1	—	23,0	26,5	—	8,6	8,1	—	24,3	20,8	—	6,5	4,2	—	19,1	19,1	—
Бельгія	13,4	18,5	15,3	3,9	5,8	4,3	15,2	25,8	21,1	5,2	9,6	7,0	21,9	30,3	27,5	6,5	7,6	7,4	9,8	10,5	11,1
Болгарія	—	3,4	5,0	—	3,5	3,6	—	0,8	1,8	—	2,0	2,6	—	5,4	6,5	—	2,3	4,0	—	1,5	3,5
Велика Британія	14,9	16,6	16,9	2,2	2,5	2,2	8,0	9,1	6,6	7,5	9,3	5,6	35,4	40,5	38,2	3,7	4,4	3,8	20,5	23,7	24,2
Греція	14,2	—	10,6	6,1	—	4,2	5,3	—	4,0	2,6	—	3,2	3,0	—	4,4	5,0	—	6,1	5,1	—	14,4
Данія	19,2	19,1	18,7	4,6	4,5	4,5	23,6	25,2	24,7	8,0	9,0	10,6	28,8	35,8	33,9	5,4	7,5	9,3	28,2	24,9	21,5
Естонія	9,0	10,3	11,1	2,4	2,8	3,0	3,0	4,5	5,3	2,7	3,3	5,3	4,1	6,5	8,0	2,0	2,3	2,1	4,1	4,8	5,6
Ізраїль	—	—	7,6	—	—	4,7	—	—	4,5	—	—	5,5	—	—	10,7	—	—	7,0	—	—	5,9
Ірландія	22,2	22,7	—	4,6	3,8	—	12,5	12,5	—	7,5	7,7	—	22,3	24,6	—	5,7	5,1	—	10,6	12,1	—
Ісландія	29,9	—	—	14,0	—	—	48,7	—	—	33,5	—	—	47,5	—	—	15,2	—	—	27,6	—	—
Іспанія	12,6	12,0	10,0	7,4	5,1	2,9	17,6	13,9	9,5	11,5	7,7	4,7	24,7	22,4	17,0	33,9	17,7	15,9	13,9	10,1	7,9
Кіпр	—	20,0	20,2	—	10,3	8,7	—	8,7	6,5	—	6,5	7,2	—	10,4	6,3	—	2,5	2,3	—	4,8	6,1
Латвія	—	10,7	11,8	—	1,4	1,1	—	3,5	2,8	—	2,3	4,3	—	8,0	5,5	—	1,5	6,5	—	2,1	5,2
Люксембург	21,4	—	—	4,5	—	—	24,4	—	—	5,6	—	—	20,7	—	—	14,8	—	—	14,0	—	—
Нідерланди	13,8	14,4	14,1	3,8	4,0	3,4	17,1	24,2	26,2	5,4	3,9	5,1	23,4	20,4	23,5	4,4	3,0	3,3	8,3	9,3	9,4
Німеччина	10,9	12,3	16,8	3,2	3,8	3,8	20,5	20,2	25,9	4,4	4,5	5,2	32,4	27,4	30,8	8,5	7,0	8,1	21,9	23,3	31,1
Норвегія	22,8	21,3	21,5	8,5	6,3	6,1	25,2	27,1	27,9	23,2	24,6	26,0	38,5	37,5	37,8	10,6	8,3	7,2	23,5	25,3	22,5
Польща	7,1	6,1	7,2	2,7	1,7	2,6	5,7	4,3	5,9	3,8	2,4	4,2	9,3	5,3	7,5	1,6	1,3	1,5	5,0	4,0	4,5
Португалія	5,4	8,3	6,6	1,7	1,8	1,3	2,6	4,0	2,7	2,5	4,5	2,7	4,5	4,7	4,9	3,5	3,1	3,7	2,0	2,2	3,2
Росія	—	9,0	6,4	—	2,9	3,6	—	4,8	4,4	—	2,8	2,9	—	6,5	5,8	—	4,9	6,0	—	3,2	4,1
Румунія	—	16,1	11,3	—	5,8	5,9	—	4,1	3,0	—	2,6	3,7	—	5,0	3,1	—	3,8	4,2	—	0,4	2,8
Словаччина	7,4	9,4	7,1	2,9	2,8	1,9	8,3	8,4	5,7	5,2	3,7	2,2	24,9	18,1	22,1	3,7	2,9	1,7	11,2	9,9	6,9
Словенія	11,2	15,2	11,4	3,0	3,6	3,3	1,7	2,4	1,6	1,9	3,3	3,7	5,7	13,8	8,7	1,6	3,9	1,6	2,1	5,0	5,1
Туреччина	—	—	6,0	—	—	2,8	—	—	2,0	—	—	3,0	—	—	4,5	—	—	4,2	—	—	6,7
Угорщина	9,5	12,9	8,6	0,9	2,4	0,8	1,9	1,2	5,1	1,4	2,7	0,8	6,3	5,6	6,8	1,6	3,7	1,8	5,1	4,4	5,9
Україна	8,8	8,4	9,4	3,6	4,0	4,1	2,2	1,4	2,4	13,3	5,5	5,1	9,3	5,1	5,8	21,6	7,1	6,5	1,8	1,2	0,9
Фінляндія	21,8	18,6	21,1	4,3	4,8	4,1	31,2	33,8	34,1	14,1	15,0	15,3	25,5	31,9	32,3	2,0	2,2	2,5	29,3	28,2	30,3
Франція	15,2	15,1	15,5	4,5	3,5	3,8	16,9	15,1	15,2	12,9	12,4	11,1	31,8	33,8	33,6	12,8	16,5	15,3	29,9	26,1	27,7
Хорватія	—	—	6,6	—	—	5,1	—	—	9,1	—	—	6,3	—	—	23,6	—	—	7,9	—	—	17,1
Чеська Республіка	17,2	—	15,5	3,0	—	2,3	8,0	—	9,0	4,6	—	3,7	13,3	—	15,2	3,3	—	4,5	6,7	—	7,4
Швейцарія	14,4	13,3	12,0	7,0	6,0	5,0	13,3	13,7	13,1	8,5	6,1	6,9	37,9	35,4	37,7	8,8	7,2	7,8	24,9	28,4	25,0
Швеція	14,3	14,8	14,8	3,3	5,0	4,4	24,3	26,8	27,0	12,7	16,3	18,4	48,4	44,0	47,2	7,5	4,8	6,4	34,8	30,5	37,3

Для того щоб зрозуміти, наскільки вагомими є показники громадянських практик населення України, вкрай важливими є порівняльні дослідження, які дають можливість зіставити їх з подібними проявами у європейських країнах, особливо за умов тривалих демократій. Як уже зазначалося, Україна у 2005 році стала учасником другої хвилі міжнародного порівняльного дослідницького проекту Європейського соціального дослідження (European Social Survey). У 2007 та 2009 роках були проведені відповідно третя і четверта хвилі опитувань ESS. Це дає змогу, по-перше, виявити усталеність громадсько-політичних практик у європейських країнах, по-друге, порівняти ступінь практикування різних форм громадянської активності населення України та європейських країн (див. табл. 5.2).

Середні загальноєвропейські показники такої форми громадсько-політичної практики, як *звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади*, за даними другої хвилі опитувань (2005) становлять 14,6% дорослого населення, третьої хвилі (2007) – 14,1%, четвертої хвилі (2009) – 11,9%. Порівняно з середньоєвропейськими показниками така форма практик більше поширена переважно серед громадян країн Північної Європи (Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Данія), а також Люксембургу, Австрії, Кіпру та Франції. Дещо менше, однак приблизно на рівні середньоєвропейських показників контактують з політиками та чиновниками бельгійці, британці, голландці, німці, греки, іспанці, чехи, румуни, словенці, швейцарці та шведи. Менше, ніж за середньоєвропейськими показниками, контактують громадяни переважно південно-східних країн, а саме Словаччини, Латвії, Естонії, Ізраїлю, Португалії, Польщі, Туреччини, України, Росії, Хорватії та Болгарії.

Показники такої форми практик, як *робота у політичній партії чи русі*, у середньоєвропейському вимірі становить 4,5% (2005), 4,3% (2007) та 3,6% (2009) дорослого населення. Більше ніж за середньоєвропейськими показниками ці практики представлені в таких країнах, як Австрія, Ісландія, Греція, Кіпр, Норвегія, Швейцарія та Хорватія. На рівні середньоєвропейських показників працюють у політичних партіях чи рухах бельгійці, данці, ізраїльтяни, ірландці, іспанці, люксембуржці, голландці,

німці, румуни, словени, українці, фіни, французи, чехи та шведи. Найменше представлені ці практики серед таких націй, як болгары, британці, естонці, латвійці, поляки, португальці, росіяни, словаки та турки.

Практика *роботи в іншій організації або об'єднанні* у середньоєвропейському вимірі охоплює 14,1% (2005), 14,2% (2007) та 10,9% (2009) дорослого населення. Знову ж таки більше ніж за середньоєвропейськими показниками така форма практик переважно поширена серед громадян країн Північної Європи (Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Данія, Швеція), а також Австрії, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини, Франції та Хорватії. Приблизно на рівні середньоєвропейських показників представлені ірландці, іспанці та швейцарці. Громадяни решти країн, за винятком хіба що Великої Британії та Чехії, найменше залучені у роботу громадських об'єднань. Показовими є мізерні показники східнослов'янських, постсоціалістичних країн, серед яких перебуває й Україна.

Такий різновид громадянської поведінки, як *носіння значків з політичною рекламою, інших політичних атрибутів, розклеювання листівок*, на середньоєвропейському рівні поширюється на 7,8% (2005), 7,5% (2007) та 6,3% (2009) дорослого населення. Подібний рівень цієї активності виявився у Великій Британії, Ірландії, Іспанії, Кіпрі, Швейцарії та Хорватії. Знову ж таки вищими за середньоєвропейські виявилися показники цієї форми практики серед представників таких країн, як Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Данія, Швеція і Франція. Таку ж високу активність демонстративних практик виявляли у 2005 році громадяни України. Однак уже 2007 року цей показник впав нижче за середньоєвропейський рівень. Найнижчі показники демонстративних практик зафіксовані серед бельгійців, греків, естонців, ізраїльтян, латвійців, люксембуржців, голландців, поляків, португальців, росіян, румун, словаків, словенців, турків, угорців та чехів.

Показники практик *підписання петицій* у середньоєвропейському вимірі становлять 22,1% (2005), 21,9% (2007) та 18,1% (2009) дорослого населення. Вищі за середньоєвропейські показники такої активності поширені серед громадян сканди-

навських країн, Великої Британії, Бельгії, Франції, Хорватії та Швейцарії. Збігається з середньоєвропейськими показниками частка населення, залученого до підписання петицій, у таких країнах, як Австрія, Ірландія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди та Словаччина. Менше за них практикують такі дії болгари, греки, естонці, ізраїльтяни, кіпріоти, латвійці, поляки, португальці, росіяни, румуни, словенці, турки, угорці, українці та чехи.

Участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях у середньоєвропейському вимірі охоплює 7,6% (2005), 5,8% (2007) та 5,9% (2009) дорослого населення. Треба зазначити, що цей різновид неконвенціональних громадсько-політичних практик є досить нестабільним у деяких країнах, про що свідчить вагома динаміка порівняння результатів двох хвиль опитування. Однак можна вирізнити низку країн, де участь у санкціонованих мітингах та демонстраціях є вищою за середньоєвропейський показник; це – Ісландія, Іспанія, Ізраїль, Люксембург, Норвегія, Франція, Хорватія та Україна, в якій після подій 2004 року цей показник різко впав. Також знизився цей показник в Іспанії. Наближена до середньоєвропейських показників частка таких форм протестних практик простежується серед австрійців, бельгійців, данців, німців, швейцарців та шведів. Натомість низький рівень участі населення у санкціонованих мітингах і демонстраціях зафіксовано у Болгарії, Великій Британії, Греції, Данії, Естонії, Ірландії, Кіпрі, Латвії, Нідерландах, Польщі, Португалії, Росії, Румунії, Словаччині, Словенії, Туреччині, Угорщині, Фінляндії та Чеській Республіці.

Протестна практика з економічним підґрунтям, а саме *бойкотування яких-небудь промислових або сільськогосподарських продуктів*, за середньоєвропейськими показниками поширена серед 14,7% (2005), 14,3% (2007) та 12,8% (2009) дорослого населення. Вищими є ці показники у скандинавських країнах, Великій Британії, Німеччині, Австрії, Франції, Хорватії та Швейцарії; наближеними до середньоєвропейських у Люксембургу, Ірландії, Бельгії, Словаччині та Нідерландах; тоді як у Болгарії, Греції, Естонії, Ізраїлі, Іспанії, Кіпру, Латвії, Польщі, Португалії, Росії, Румунії, Словенії, Туреччині, Угорщині,

Україні та Чеській Республіці показники практик економічного бойкоту є нижчими від середньоєвропейських.

Результати Європейського соціального дослідження показали, що українці належать до тих націй, які виявляють найнижчу громадсько-політичну активність порівняно з населенням країн традиційної демократії. Привертає увагу те, що серед населення України більш поширені ті громадянські практики, які пов'язані з виборчими кампаніями. Натомість протестні практики іншого характеру, зокрема економічного, суттєвого поширення не набули. Той факт, що найвищі показники більшості форм громадянських практик притаманні скандинавським та іншим розвиненим країнам Західної Європи, свідчить про зв'язок економічного добробуту населення з громадянською активністю. Водночас на тлі економічних негараздів відчутно знизилися показники громадсько-політичних практик серед жителів Іспанії. Якщо взяти до уваги динаміку середніх загальноєвропейських показників громадсько-політичних практик, у 2009 році спостерігається помітне зниження за усіма формами. Це можна пов'язати з наслідками глобальної фінансово-економічної кризи, коли зменшення економічних ресурсів громадян зумовило зниження громадянської активності.

Практики контактування громадян з установами й організаціями

В Україні дослідження практик контактування досі обмежалося лише разовим включенням запитань з цієї тематики у 2002 році в опитувальник соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України [Додаток, 2002: с. 600]. Серед установ та організацій, до яких люди могли звертатися за останні 12 місяців, зазначені були міліція, суд, прокуратура, адвокат, місцева держадміністрація, ЖЕК, місцева рада, депутат місцевої ради, депутат Верховної Ради, Адміністрація Президента, уряд, міністерства (відомства), громадські (політичні) організації, засоби масової інформації та керівник установи, де працює респондент. У наступних моніторингових обстеженнях було вказано лише перші чотири установи.

В аналізі використано масив емпіричних даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН Ук-

раїни у лютому–березні 2002 року. У рамках загальнонаціональних репрезентативних опитувань «Громадська думка в Україні – 2007» та «Громадська думка в Україні - 2009» автором було запропоновано відтворити аналогічне запитання з відповідним переліком установ та організацій. Результати трьох соціологічних обстежень свідчать про суттєву динаміку (див. табл. 5.3).

Таблиця 5.3

**Динаміка відповідей населення України на запитання:
«Чи зверталися Ви за останні 12 місяців до вказаних установ
чи організацій щодо розв’язання Ваших особистих проблем?» (%)**

<i>Установи та організації</i>	<i>2002</i>	<i>2007</i>	<i>2009</i>
Міліція	10,3	5,1	4,2
Суд	4,8	3,6	4,6
Прокуратура	2,7	0,8	1,1
Адвокат	5,3	3,7	3,2
Місцева держадміністрація	9,5	4,5	4,6
ЖЕК	26,7	21,6	13,4
Місцева рада	7,8	6,5	5,0
Депутат місцевої ради	2,8	2,6	1,9
Депутат Верховної Ради	1,2	0,7	0,3
Секретаріат (Адміністрація) Президента	0,8	0,9	0,4
Уряд	0,7	0,6	0,4
Міністерство, відомство	1,1	0,9	0,5
Профспілка	7,6	3,6	2,6
Громадська (політична) організація	2,1	1,3	1,0
Засоби масової інформації	2,5	1,8	1,4
Керівник установи, де працюєте	23,1	12,7	8,3
Інше	–	1,5	0,6
<i>Практики контактування з установами й організаціями загалом</i>	<i>53,2</i>	<i>41,4</i>	<i>31,7</i>

Якщо у 2002 році загальна кількість українських громадян, що вдавалися хоча б до одного із зазначених звернень, сягала 53,2%, то у 2007 році таких було вже менше – 41,4% дорослого населення, натомість у 2009 році – 31,7%. Це свідчить про суттєве зниження практик контактування з установами та організаціями. Відчутно зменшалася (майже вдвічі) кількість звернень до міліції, прокуратури, місцевої держадміністрації, профспілки та керівника установи, де працює респондент. У 2009 році

зафіксовано різке зниження звернень до ЖЕКу. Можна припустити, що істотне зниження практик контактувань упродовж семи років (2002–2009) є свідченням звуження легітимних каналів забезпечення потреб громадян або ж виявлена тенденція є наслідком зменшення патерналістських орієнтацій. До такого висновку схиляє двовимірний розподіл у моніторинговому обстеженні 2002 року, який засвідчив, що серед людей, які отримали реальну соціальну допомогу, 66,4% зверталися до установ чи організацій. Серед тих, хто потребував допомоги, але не отримав жодної підтримки, на здійснені звернення припадає 52%. Натомість, серед тих, хто не мав потреби в допомозі, лише 44,2% звертались до установ чи організацій.

Треба зазначити, що показники звернень до міліції, суду, прокуратури, адвоката та місцевої держадміністрації, які фіксувалися у моніторинговому дослідженні за 2002, 2005, 2006, 2008 і 2010 роки є дещо вищими, особливо стосовно звернень до міліції та місцевої держадміністрації (див. табл. 5.4).

Можна припустити, що ці відмінності пояснюються методичними особливостями інструментарію моніторингового дослідження, в якому запитання поряд із переліком містить порядкову шкалу міри досягнення результату. Можливо, в такому ракурсі розгляд респондентом лише п'яти установ дає змогу йому загострити увагу і краще відносити в пам'яті минулі події. Так чи інакше, зафіксоване зниження загальної кількості контактування українських громадян може свідчити як про розчарування населення з приводу ефективності роботи державних та правоохоронних інститутів, так і про переорієнтування на стратегії розв'язання проблем власними силами.

Що ж до тематики звернень українських громадян, то, як свідчить прес-служба Президента України, найбільш актуальними тематичними групами питань упродовж 2005–2007 років залишалися (у порядку пріоритетності): *питання законності та охорони правопорядку, соціального захисту, житлові, охорони здоров'я, комунального та дорожнього господарства, праці* тощо [Повідомлення прес-служби Президента України від 7 квітня 2006 року; Повідомлення прес-служби Президента України від 7 червня 2006 року; Повідомлення прес-служби Президента України від 11 липня 2006 року]. У 2007 році зросла кількість

Таблиця 5.4

Динаміка відповідей населення України на запитання:
«Чи зверталися Ви за останні 12 місяців до вказаних установ
чи організацій щодо розв'язання Ваших особистих проблем,
і якою мірою Ви задоволені їх розв'язанням?» (%)

Варіанти	2002	2005	2006	2008	2010
<i>До міліції</i>					
Не зверталися	89,1	92,4	92,1	89,6	91,4
Зверталися, але безрезультатно	7,7	5,8	5,4	7,1	6,5
Зверталися й отримали допомогу	2,6	1,8	2,4	3,1	1,9
Не відповіли	0,7	0,1	0,1	0,2	0,2
<i>До суду</i>					
Не зверталися	94,7	93,1	93,9	92,9	92,6
Зверталися, але безрезультатно	3,0	4,7	3,8	4,2	5,0
Зверталися й отримали допомогу	1,7	2,1	2,1	2,8	2,3
Не відповіли	0,6	0,1	0,1	0,1	0,1
<i>До прокуратури</i>					
Не зверталися	96,7	96,2	96,9	96,1	95,5
Зверталися, але безрезультатно	1,7	2,8	2,2	2,6	3,4
Зверталися й отримали допомогу	0,9	0,9	0,8	1,2	1,0
Не відповіли	0,6	0,2	0,1	0,2	0,1
<i>До адвоката</i>					
Не зверталися	94,1	94,1	93,7	91,8	92,3
Зверталися, але безрезультатно	2,3	2,7	2,2	2,7	3,3
Зверталися й отримали допомогу	3,0	2,9	3,8	5,3	4,3
Не відповіли	0,6	0,3	0,2	0,3	0,1
<i>До місцевої держадміністрації</i>					
Не зверталися	90,1	83,0	83,7	81,0	83,7
Зверталися, але безрезультатно	6,1	11,9	10,6	10,7	10,3
Зверталися й отримали допомогу	3,4	4,9	5,7	8,2	5,9
Не відповіли	0,5	0,2	0,1	0,1	0,1

повторних звернень до органів державної влади та місцевого самоврядування. Зокрема, найбільший відсоток повторних звернень громадян до місцевих виконавчих органів влади та органів місцевого самоврядування відзначено в Київській області – 3,3%, Чернігівській, Запорізькій, Дніпропетровській областях – по 1,9%, у Криму – 1,7% [Повідомлення прес-служби Президента України від 7 лютого 2008 року]. Аналіз динаміки надходження звернень громадян із питань забезпечення законності

та охорони правопорядку на ім'я Президента України свідчить, що за підсумками 2008 року порівняно з аналогічним періодом 2007 року спостерігалось збільшення кількості порушених питань у цій категорії на 15%. Найвищі темпи збільшення кількості таких звернень спостерігалися у Черкаській, Тернопільській, Львівській областях [Повідомлення прес-служби Президента України від 3 лютого 2009 року].

Кооперативні (організаційні) практики громадян

Кооперативні практики виявляються переважно через членство в організаціях, які сформовані з метою або впливу на ухвалення рішень у державному чи муніципальному управлінні, або відстоювання та реалізації спеціалізованих інтересів. Ці організації можуть охоплювати дуже широкий спектр суспільних проблем. Як свідчать дані Державного комітету статистики України, за останнє десятиліття відбулося суттєве зростання кількості громадських, політичних та релігійних організацій. Причому, якщо порівняти дані Держкомстату України за 1996 та 2008 роки, то чисельність громадських організацій зросла майже утричі, релігійних – удвічі, політичних партій – у чотири рази (див. табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Динаміка кількості легалізованих в Україні релігійних, політичних та громадських організацій

<i>Організації</i>	<i>1996</i>	<i>1998</i>	<i>2000</i>	<i>2002</i>	<i>2004</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>
Релігійні громади	16383	19005	23400	26343	28481	29913	32639
Політичні партії	41	66	109	125	104	137	160
Громадські організації	1006	1063	1267	1714	2069	2458	2876

Однак, попри зростання кількості зареєстрованих громадських об'єднань число об'єднань, що реально функціонують, вочевидь залишається на одному рівні. Доказом цього слугують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (див. табл. 5.6). Попри незначні коливання (зокрема,

зростання 2006 року членства у політичних партіях), істотних зрушень упродовж десятиліття не відбулося. До того ж маємо помітне зниження членства у нетрадиційних профспілках та релігійних організаціях. Якщо взяти за основу динаміку показника «не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів», то відповідно членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14–17% дорослого населення України.

Можна було б припустити, що стабільна кількість членства в організаціях та зростання кількості самих організацій свідчить про те, що люди перебувають одночасно в кількох організаціях.

Таблиця 5.6

Динаміка відповідей населення України на запитання «Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?» (%)

Організації	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
Клуб за інтересами	2,0	1,6	1,3	2,5	1,2	1,7	1,7	2,2	1,1
Політична партія	0,7	0,5	0,9	0,8	2,2	1,9	4,6	2,8	3,0
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,4	0,2	0,7	0,6	0,8	0,7	0,4
Екологічний рух	1,3	0,9	1,5	1,1	2,0	1,3	0,9	0,7	1,1
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,6	0,8	0,7	0,7	0,9	1,3	1,2
Нетрадиційна профспілка	3,3	1,0	1,4	1,5	0,3	0,4	0,2	0,4	0,2
Творча спілка	1,2	0,4	0,7	0,6	0,4	0,5	0,5	0,8	0,4
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,7	2,8	2,0	2,1	1,8	2,4	3,0
Об'єднання за фахом	2,7	2,3	2,0	2,9	2,8	2,9	1,9	2,6	2,6
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,6	1,4	2,0	1,8	1,4	1,3	1,6	2,0
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,3	3,9	5,2	4,0	4,2	2,6	2,8	3,6
Об'єднання фермерів	0,7	0,2	0,3	0,7	0,9	0,4	0,3	0,5	0,4
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	1,1	0,6	1,0	0,9	0,7	0,8	0,7	0,7
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82,2	86,7	86,6	82,9	83,9	83,8	83,6	83,3	83,6
Не відповіли	0,9	0,0	0,2	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1	0,2

Однак стосовно релігійної організації чи церковної громади це видавалася б дуже дивним: порівняно з 1996 роком кількість релігійних громад зросла дотепер вдвічі, тоді як членство у релігійних організаціях навіть дещо знизилося. Оскільки людина загалом не може бути членом кількох релігійних громад, то зростання кількості самих громад, мабуть, відбулося за рахунок дроблення попередніх. Останнім часом у великих містах набуває поширення об'єднання громадян України в різного роду клуби аматорів певної марки автомобіля, мотоцикла, прихильників бренду тощо. І хоча ці клуби за інтересами на перший погляд не мають громадянського спрямування, зрештою взаємодія та спілкування у клубах сприяють у подальшому солідаризації та взаємодопомозі. Зокрема, активісти клубу допомагають один одному у випадках лікування родичів, аварій та інших негараздів.

Хоча відсутність істотної динаміки членства у громадських або політичних організаціях може свідчити про наявність ustalених і повторюваних дій, що дає підстави говорити про кооперативні практики, все ж таки не слід виключати ймовірності того, що таке членство подеколи не передбачає активної діяльності. Тобто стає проблематичним з'ясування кількості населення, залученого в реальні кооперативні практики. Тому лише визначення ustalених чинників цієї діяльності дає змогу наблизитися до виявлення справжніх кооперативних практик.

5.2. Способи реалізації громадянських практик: динаміка стилевих конфігурацій

У перебігу класифікації переліку форм громадянських практик за ознаками для визначення сукупності ознак із подібним характером змінювання у разі переходу від одного об'єкта до іншого було застосовано факторний аналіз, який допоміг знайти групи взаємозалежних ознак. Зазвичай факторний аналіз слушно використовувати у разі вимірювання змінних за метричною або принаймні за порядковою шкалою. Однак у нашому випадку, коли кожна змінна виміряна за дихотомічною шкалою (приймає одне з двох можливих значень 0 або 1), завданням є

виявити певну структуру в групі аналізованих змінних (на кшталт кластерного аналізу, але не для об'єктів, а для змінних)¹. Ці групи ознак, тісно пов'язані з певними факторами, стали відображенням стилевих ознак громадянських практик з огляду на те, що практикування індивідом тої чи іншої форми участі логічно передбачає залучення до певних інших форм. Донесення індивідом своєї громадянської волі через практикування певної сукупності способів впливу на соціальні та політичні інститути, відображає власне стилеві риси громадянських практик. Процедура факторного аналізу складається з чотирьох основних стадій: вирахування кореляційної матриці для всіх змінних, виокремлення факторів, обертання факторів та їх інтерпретація. Зокрема, найпоширеніший метод розрахунку (витягу) факторів – метод головних компонент – широко використовується в соціологічних дослідженнях стосовно виокремлення і класифікації ознак політичного активізму [Pattie, Seyd, Whiteley, 2003; Measuring Attitudes, 2007: p. 205–237]

Для перевірки відповідності кожного масиву соціологічних даних використано критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна, який є величиною, що характеризує ступінь застосовності факторного аналізу до певної вибірки: більш як 0,9 – безумовна адекватність; більш як 0,8 – висока адекватність; більш як 0,7 – прийнятна адекватність; більш як 0,6 – задовільна адекватність; більш як 0,5 – низька адекватність; менш як 0,5 – факторний аналіз не може бути застосований до вибірки. Треба зазначити, що спроба застосування факторного аналізу *кооперативних практик* (членства у громадських або політичних організаціях) населення України зазнала невдачі, оскільки критерій адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна стосовно вибірок за 1994, 1996, 1998, 2000, 2002, 2004, 2006 і 2008 роки у кожному випадку становив менш ніж 0,5, а отже, факторний аналіз не був застосованим до цих вибірок.

Для чистоти експерименту використано формально-статистичний підхід у визначенні числа факторів. Тобто у кожному

¹ Про застосування факторного аналізу для дихотомічних ознак див.: [Факторный, 1989: с. 64–65].

випадку відібрано стільки факторів, скільки існує власних чисел кореляційної матриці. Цим критерієм є математичні підстави на основі таблиці пояснення дисперсії, коли за критерієм Кайзера завдяки програмі SPSS факторний аналіз автоматично відбирає число факторів [Крыштановский, 2006: с. 203].

Стилеві ознаки громадсько-політичних практик

Факторний аналіз позитивних відповідей щодо запропонованого в обстеженні 2006 року переліку громадсько-політичних заходів дав змогу об'єднати різні вияви політичних стилів життя активної частини населення України (див. табл. 5.7). Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна дорівнює 0,656, що свідчить загалом про задовільну відповідність цієї величини в контексті застосування факторного аналізу до вибірки. Значення p -рівня виявилось меншим за 0,05 (в нашому випадку – 0,000). Це також вказує на те, що дані цілком прийнятні для проведення факторного аналізу. Завдяки шестифакторній моделі стилеві комплекси (фактори) вможливили опис 54,1% дисперсії результувальної ознаки.

Перший фактор, який пояснює 15,952% сумарної дисперсії, об'єднує стилеві ознаки конвенціонального характеру з ухилом до активних контактів з незнайомими людьми, що вимагає від індивіда достатньої комунікабельності. Цю форму політичного стилю можна умовно позначити як *«політичне контактування»*. Другий фактор (інформативність – 10,243%) об'єднує демонстративні дії, що їх можна визначити як *«ненасильницьку легітимну поведінку»*. У третьому (інформативність – 7,672%) і четвертому (інформативність – 7,083%) факторах поєднано іллегітимні дії з елементами насильницької поведінки, що можна позначити як *«радикальний протест»*. У п'ятому факторі (інформативність – 6,790%) об'єднано ненасильницькі іллегітимні дії, означувані як *«громадянська непокор»*. Шостий фактор (інформативність – 6,408%), що вирізнявся у зв'язку з виборчою кампанією, – *«передвиборна участь»*.

Факторний аналіз позитивних відповідей щодо запропонованих громадсько-політичних заходів в обстеженні 2007 року викремив п'ятифакторну модель, завдяки якій стилеві комплекси

Таблиця 5.7

**Факторний аналіз участі населення України
у громадсько-політичних заходах (2006)**

<i>Форми участі</i>	<i>F 1</i>	<i>F 2</i>	<i>F 3</i>	<i>F 4</i>	<i>F 5</i>	<i>F 6</i>
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	0,816					
Вступав у контакт з активістами політичних організацій	0,681					
Збирав підписи під колективними зверненнями	0,664					
Носив символіку політичного характеру		0,664				
Не купував певні товари з політичних міркувань		0,662				-0,330
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів		0,615				
Брав участь у законних мітингах і демонстраціях		0,481			0,353	
Брав участь у захопленні будівель державних установ			0,839			
Брав участь у голодуваннях протесту			0,594	0,442		
Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту			0,551			-0,344
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках				0,723		
Блокував шляхи сполучення				0,716		
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)					0,740	
Пікетував державні установи				0,324	0,612	
Інше						0,547
Брав участь у роботі передвиборних штабів	0,304					0,523

Примітка: у таблиці наведені коефіцієнти, значення яких перевищує 0,3.

(фактори) вможливили опис 47,1% дисперсії результувальної ознаки (див. табл. 5.8). Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна дорівнює 0,671, що свідчить загалом про задо-

вільну відповідність цієї величини в контексті застосування факторного аналізу до вибірки. Значення p -рівня виявилося меншим за 0,05 (в нашому випадку – 0,000). Це також вказує на те, що дані цілком прийнятні для проведення факторного аналізу. Завдяки п'ятифакторній моделі стилеві комплекси (фактори) вможливили опис 67,1% дисперсії результувальної ознаки.

Таблиця 5.8

**Факторний аналіз участі населення України
у громадсько-політичних заходах (2007)**

<i>Форми участі</i>	<i>F 1</i>	<i>F 2</i>	<i>F 3</i>	<i>F 4</i>	<i>F 5</i>
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	0,731				
Брав участь у роботі громадських організацій	0,662				
Вступав у контакт з активістами політичних організацій	0,611				
Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	0,505				0,361
Збирав підписи під колективними зверненнями	0,407		0,325	0,367	
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)		0,688			
Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту		0,673			
Брав участь у голодуваннях протесту		0,623	0,580		
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках		0,489		0,348	
Блокував шляхи сполучення			0,845		
Носив символіку політичного характеру			0,347		
Пікетував державні установи				0,821	
Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	0,340			0,360	
Інше					0,677
Не купляв певні товари з політичних міркувань					0,630
Брав участь у захопленні будівель державних установ					

Примітка: у таблиці наведені коефіцієнти, значення яких перевищує 0,3.

Перший фактор (інформативність – 15,705%) об'єднує переважно такі конвенціональні практики, як *«політичне контактування»*. У другому (інформативність – 10,743%) і третьому (інформативність – 7,361%) факторах увібрано переважно протестні неконвенціональні практики, що їх можна позначити як *«радикальний протест»*. Четвертий фактор (інформативність – 7,008%) корелює зі стилевими ознаками, які об'єднують ненасильницькі іллегітимні дії, що їх можна схарактеризувати як *«громадянську непокору»*. П'ятий (інформативність – 6,373%) – увібрав у себе непублічний економічний протест з іншими, не зазначеними в інструментарії дослідження практиками, що можна назвати *«економічним бойкотом»*.

Факторний аналіз позитивних відповідей щодо запропонованих громадсько-політичних заходів в обстеженні 2009 року виокремив шестифакторну модель, завдяки якій стилеві комплекси (фактори) вможливили опис 55,3% дисперсії результативної ознаки (див. табл. 5.9). Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна дорівнює 0,665, що також свідчить загалом про задовільну відповідність цієї величини в контексті застосування факторного аналізу до вибірки. Значення *p*-рівня виявилось меншим за 0,05 (в нашому випадку – 0,000). Це також вказує на те, що дані цілком прийнятні для проведення факторного аналізу. Завдяки шестифакторній моделі стилеві комплекси (фактори) вможливили опис 66,5% дисперсії результативної ознаки.

Перший фактор (інформативність – 17,083%) об'єднує переважно активні конвенціональні практики *«політичне контактування»*. У другому (інформативність – 9,590%) увібрано переважно протестні неконвенціональні практики: іллегітимні дії з елементами насильницької поведінки, що можна позначити як *«радикальний протест»*. У третьому факторі (інформативність – 8,551%) зосереджено дії, які увібрали в себе як непублічний економічний протест, так і демонстративність носіння політичної символіки та *«громадянську непокору»*. Четвертий фактор (інформативність – 7,539%) корелює зі стилевими ознаками, які об'єднують *«пікетування державних установ та блокування шляхів сполучення»*, що можна інтерпретувати як *«ненасильницький протест»*. У п'ятому факторі (інформативність – 6,374%) присутня лише

Таблиця 5.9

**Факторний аналіз участі населення України
у громадсько-політичних заходах (2009)**

<i>Форми участі</i>	<i>F 1</i>	<i>F 2</i>	<i>F 3</i>	<i>F 4</i>	<i>F 5</i>	<i>F 6</i>
Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	0,689					
Вступав у контакт з активістами політичних організацій	0,663					
Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	0,597					
Збирав підписи під колективними зверненнями	0,523					
Брав участь у роботі громадських організацій	0,509				0,415	
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	0,495					
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках		0,698				
Брав участь у захопленні будівель державних установ		0,688				
Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту		0,679	0,300			
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)			0,755			
Не купляв певні товари з політичних міркувань			0,642			
Носив символіку політичного характеру	0,330		0,547			
Пікетував державні установи				0,789		
Блокував шляхи сполучення				0,759		
Брав участь у голодуваннях протесту					0,868	
Інше						0,982

Примітка: у таблиці наведені коефіцієнти, значення яких перевищує 0,3.

одна радикальна дія — участь у *голодуваннях протесту*. Аналогічним чином виокремився шостий фактор (інформативність — 6,251%), який позначає *інші*, відсутні в інструментарії дослідження практики.

Виокремлені факторним аналізом стилеві ознаки громадсько-політичні практики тією чи іншою мірою пов'язані з особливостями внутрішньої структури психологічних стимулів поведінки особистості. Донесення своєї громадянської волі до соціальних інститутів у цьому випадку пов'язане з реалізацією соціально-психологічних можливостей індивідів. Аналіз трьох соціологічних досліджень дає змогу констатувати певну структурування громадсько-політичних практик в українському суспільстві. Зокрема, намітилася певна «кристалізація» таких форм, як «політичне контактування», «радикальний протест» та «громадянська непокора».

Стилеві практики контактування громадян з установами й організаціями

Процедура факторного аналізу даних дослідження 2002 року виявила, що критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна дорівнює 0,823, що свідчить загалом про високу відповідність цієї величини в контексті застосування факторного аналізу до вибірки. Значення p -рівня виявилось меншим за 0,05 (в нашому випадку – 0,000). Це також вказує на те, що дані цілком прийнятні для проведення факторного аналізу. Завдяки чотирьохфакторній моделі стилеві комплекси (фактори) вможливили опис 50,9% дисперсії результувальної ознаки.

Згідно з результатами факторного аналізу (табл. 5.10) можна побачити, що чотирьохфакторна модель чітко структурувала факторні навантаження стосовно змінних, які репрезентують установи чи організації. У більшості випадків включення окремої змінної в один фактор, здійснюване на основі коефіцієнтів кореляції, є однозначним. Однак в окремих випадках змінну за подібністю величин коефіцієнтів можна віднести до двох факторів, зокрема, змінну звернень громадян до громадських (політичних) організацій – до F1 та F4. Проте зрештою належність до певного фактора ми визначаємо за найбільшою величиною кореляції.

Найбільш інформативним є перший фактор, який пояснює 24,199% сумарної дисперсії. Цей фактор об'єднує такі практики контактування, як звернення до Уряду, Адміністрації Президи-

Таблиця 5.10

Факторний аналіз звернень населення України до установ та організацій (2002)

<i>Установи та організації</i>	Фактори			
	<i>F1</i>	<i>F2</i>	<i>F3</i>	<i>F4</i>
Уряд	0,832			
Адміністрація Президента	0,828			
Депутат Верховної Ради	0,700			
Міністерства, відомства	0,694			
Громадські (політичні) організації	0,430			0,359
Засоби масової інформації	0,422			
Суд		0,794		
Прокуратура		0,764		
Адвокат		0,696		
Міліція		0,578		
Місцева рада			0,729	
Депутат місцевої ради	0,300		0,634	
Місцева держадміністрація			0,574	
Профспілки				0,745
Керівник установи, де працює				0,711
ЖЕК			0,335	0,400

Примітка: у таблиці наведені коефіцієнти, значення яких перевищує 0,3.

дента, депутата Верховної Ради, міністерства (відомства), громадських (політичних) організацій, ЗМІ. У цей фактор увійшли практики звернень як до центральних державних інститутів, так і до недержавних. Усі ці ознаки свідчать про безпосередню взаємодію з центральними органами влади та інституціями, які здійснюють соціальний контроль влади, обминаючи правові та місцеві інститути. Таким чином, цю форму громадянських практик можна умовно означити як «контактування з громадсько-політичними інститутами». Другий фактор (інформативність – 10,441%) охоплює такі практики контактування, як звернення до суду, прокуратури, адвоката, міліції. Очевидно, що ця форма практик свідчить про взаємодію громадян з правовими інститутами. Тому цю форму контактування можна визначити як «правове контактування». У третьому факторі

(інформативність – 8,468%) поєднані такі ознаки, як звернення до місцевої Ради, депутата місцевої ради, місцевої держадміністрації. Ці практики окреслюють «*контакти з місцевою владою*». І нарешті, четвертий фактор (інформативність – 7,870%) корелює з такими ознаками, як звернення до профспілок, керівника установи, де респондент працює, до ЖЕКу. У цей фактор увійшли практики, зумовлені питаннями, які виникають у людей на роботі, та проблемами комунального характеру. Такі контакти є поширеним явищем, тому що за зусиллями, локалізацією і мірою складності є найпростішими («*локальне контактування*»).

Процедура перевірки відтворюваності однотипних способів контактування з установами й організаціями знайшла відображення у проведеному факторному аналізі стосовно аналогічних показників, які були застосовані у дослідженні 2007 року (див. табл. 5.11).

Таблиця 5.11
Факторний аналіз звернень населення України до установ та організацій (2007)

<i>Установи та організації</i>	Фактори				
	<i>F1</i>	<i>F2</i>	<i>F3</i>	<i>F4</i>	<i>F5</i>
Уряд	0,714				
Секретаріат Президента	0,650				
Міністерство, відомство	0,640				
Депутат Верховної Ради	0,411		0,353		
Суд		0,743			
Адвокат		0,711			
Міліція		0,600			
Прокуратура	0,413	0,564			
Місцева держадміністрація			0,628		
Місцева рада			0,605		
Депутат місцевої ради			0,545		
Профспілка				0,731	
Керівник установи, де працює				0,731	
ЖЕК			0,301	0,432	
Засоби масової інформації					0,649
Громадська (політична) організація			0,328		0,603
Інше			-0,354		0,506

Примітка: у таблиці наведені коефіцієнти, значення яких перевищує 0,3.

Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна дорівнює 0,737, що свідчить загалом про задовільну адекватність цієї величини в контексті застосування факторного аналізу до вибірки. Значення p -рівня виявилось меншим за 0,05 (в нашому випадку – 0,000). Це також вказує на те, що дані цілком прийнятні для проведення факторного аналізу. На відміну від попереднього аналізу. На відміну від попередньої (чотирьохфакторної) моделі, у цьому випадку завдяки п'ятифакторній моделі стилеві комплекси (фактори) вможливили опис 47,3% дисперсії результативної ознаки.

Найбільш інформативним є перший фактор, який пояснює 17,405% сумарної дисперсії. Цей фактор об'єднує такі практики контактування, як звернення до Уряду, Адміністрації Президента, міністерства (відомства), депутата Верховної Ради. На відміну від структурування, яке спостерігалось у 2002 році, цей фактор не передбачає практик звернень до недержавних інститутів. Тому цю форму громадянських практик можна умовно означити як *«контактування з центральною владою»*. Другий фактор (інформативність – 8,542%), як і в попередньому випадку, об'єднує практики *«правового контактування»* – звернення до суду, прокуратури, адвоката, міліції. У третьому факторі (інформативність – 8,014%) поєднані такі ознаки, як звернення до місцевої ради, депутата місцевої ради, місцевої держадміністрації. Ці практики окреслюють *«контакти з місцевою владою»*. Четвертий фактор (інформативність – 7,182%) корелює з такими ознаками, як звернення до профспілок, керівника установи, де респондент працює, ЖЕКу (*«локальне контактування»*). І нарешті, з'явився новий п'ятий фактор (інформативність – 6,201%), який увібрав у себе звернення до засобів масової інформації, громадської (політичної) організації та до інших установ чи організацій. Цей фактор можна умовно назвати *«контактування з громадянськими інститутами»*.

У декількох випадках певні змінні за подібністю величин коефіцієнтів відносяться до двох факторів. Зокрема, змінна звернення до депутата Верховної Ради крім належності до фактора *«контактування з центральною владою»* з дещо меншою величиною коефіцієнта включена у фактор *«контакти з місцевою владою»*. Так само звернення до прокуратури поряд із

фактором «правове контактування» входить із дещо меншим коефіцієнтом до фактора «контактування з центральною владою». Аналогічним чином змінна звернення до ЖЕКу, опріч основної належності до фактора «локальне контактування», увійшла до фактора «контакти з муніципальною владою». Всі ці випадки засвідчують, що, незважаючи на очевидну структурування практик контактування, існують установи та організації, звернення до яких логічним чином корелюють із двома факторами. Наприклад, взаємодія з ЖЕКом потребує також контактів з місцевою владою. Або ж розв'язання якоїсь проблеми крім звернень до муніципальної влади потребує допомоги депутата Верховної Ради.

Факторний аналіз даних дослідження 2009 року виявив, що критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна дорів-

Таблиця 5.12

**Факторний аналіз звернень населення України
до установ та організацій (2009)**

Установи та організації	Фактори				
	F1	F2	F3	F4	F5
Адвокат	0,727				
Суд	0,713				
Прокуратура	0,667				
Міліція	0,476				0,438
Депутат Верховної Ради		0,723			
Уряд		0,641			
Секретаріат Президента		0,481			0,359
Місцева рада			0,649		
Депутат місцевої ради			0,633		
Місцева держадміністрація			0,469	0,348	
Засоби масової інформації			0,409		
Громадська (політична) організація		0,341	0,384		
ЖЕК				0,713	
Керівник установи, де працює				0,654	
Профспілка				0,475	
Інше					-0,545
Міністерство, відомство		0,489			0,494

Примітка: у таблиці наведені коефіцієнти, значення яких перевищує 0,3.

нює 0,682, що свідчить загалом про високу відповідність цієї величини в контексті застосування факторного аналізу до вибірки. Значення p -рівня виявилося меншим за 0,05 (в нашому випадку – 0,000). Це також вказує на те, що дані цілком прийнятні для проведення факторного аналізу. Завдяки п'ятифакторній моделі стилеві комплекси (фактори) вможливили опис 44,2% дисперсії результувальної ознаки (див. табл. 5.12).

Перший фактор, інформативність якого становить 14,329% сумарної дисперсії, об'єднав практики *«правового контактування»*, а саме звернення до адвоката, суду, прокуратури та міліції. Такі практики контактування, як звернення до депутата Верховної Ради, уряду, Секретаріату Президента, міністерства (відомства), об'єдналися у другий фактор (інформативність – 9,425%) – *«контактування з центральною владою»*. У третьому факторі (інформативність – 7,581%) схоплено контакти як *із місцевою владою* (звернення до місцевої ради, депутата місцевої ради, місцевої держадміністрації), так і з інститутами, що здійснюють соціальний контроль влади, а саме зі *ЗМІ і громадськими організаціями*. Якщо в обстеженні 2002 року останні ввійшли до фактора, який об'єднував контактування з центральною владою, то в обстеженні 2009 року звернення до цих інститутів сполучено з контактуванням з місцевою владою. Четвертий фактор (інформативність – 6,662%) корелює з такими ознаками, як звернення до профспілок, керівника установи, де респондент працює, ЖЕКу (*«локальне контактування»*). П'ятий фактор (інформативність – 6,240%), який увібрав у себе ознаки, що у декількох випадках за подібністю величин коефіцієнтів відносяться і до інших факторів (змінні звернення до міліції, Секретаріату Президента та міністерства чи відомства).

Отже, аналіз трьох соціологічних досліджень дає змогу констатувати продовження структуризації практик контактування з установами та організаціями в українському суспільстві. Водночас уявилася певна *«кристалізація»* окремих форм контактування. Ці форми вирізняються через схильність йти на контакт з такими установами й організаціями, що вимагають подібних навичок чи ресурсів. До того ж виявився феномен, коли практики звернень до інститутів, які здійснюють соціаль-

ний контроль влади, а саме до ЗМІ і громадських організацій, перебувають у процесі розвитку та структуризації. Це означає, що в українському суспільстві відбувається диференціація та ускладнення суспільно-політичної сфери, що є позитивним моментом для розвитку громадянського суспільства.

Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дало змогу констатувати, що такі форми, як громадсько-політичні практики та практики контактування з установами й організаціями, зазнали структуризації й диференціації й тому здатні впливати на політичну інституціоналізацію. В українському суспільстві, подібно до західних суспільств, простежується феномен однотипності практик контактування, коли дається взнаки схильність брати участь у тих практиках, що вимагають подібних ресурсів чи вправності. Однак неможливість застосування факторного аналізу до такої форми громадянських практик, як кооперативні практики, свідчить про те, що ця форма не набула характеру структурованої і диференційованої. Таким чином, можна констатувати частковий вплив громадянських практик на політичну інституціоналізацію українського суспільства. Здебільшого цей вплив уявнюється на індивідуальному рівні, натомість кооперативний сектор громадянського суспільства (участь у громадських чи політичних організаціях) залишається на низькому рівні розвитку.

5.3. Чинники громадянських практик в Україні

Для з'ясування висунутих гіпотез стосовно чинників детермінації громадянських практик з урахуванням деяких інших показників на підставі даних було застосовано модель бінарної логістичної регресії. Цей метод дає змогу якнайточніше вивчити вплив вирізнених факторів на залежну дихотомічну змінну. В якості залежної змінної у кожному випадку було використано дихотомічну змінну, яка набуває значень від 1 для групи тих, хто брав участь хоча б в одному громадському заході, до 0 для групи тих, хто в жодному з таких заходів участі не брав. У виявленні детермінант громадсько-політичних практик та практик

контактувань з установами й організаціями було розглянуто модель соціальних розколів та модель громадянського волонтаризму. У поясненні чинників кооперативних практик крім зазначених моделей враховано ще й показники міжособистісної довіри як важливий елемент концепції соціального капіталу. В перебігу аналізу впливу моделей у кожному з масивів даних робилася спроба відтворити незалежні змінні якомога точніше. Однак в одних випадках певні показники були відсутні, в інших — використовувалися тотожні за класифікацією чинники (детальніше дивіться у Додатках).

Для пояснення впливу як обох моделей загалом, так і кожної окремо аналізувався показник Nagelkerke R Square, який є певним аналогом коефіцієнта детермінації в моделі рівняння лінійної регресії, що показує частку впливу всіх предикторів моделі на дисперсію залежної змінної. Для виявлення чинників, включених до моделей, потрібно насамперед звертати увагу на значимість коефіцієнтів (sig.), а вже потім аналізувати самі значення коефіцієнтів (B) побудованих рівнянь за кожен рік опитування. Вважається (це певна угода між дослідниками), що значимість не повинна сильно перевищувати значення 0,05 [Горбачик, Сальникова, 2008: с. 65]. Значимі коефіцієнти тут і далі вирізняються жирним шрифтом.

Чинники громадсько-політичних практик

В якості залежної змінної було використано дихотомічну змінну «участь у громадсько-політичних заходах». Незалежні змінні у моделі соціальних розколів представлені такими змінними, як тип поселення, регіональна поляризація (зумовлена президентськими виборами 2004 року), національність, рідна мова, статус російської мови, євразійські та європейські геополітичні настанови й ідеологічне розмежування. Модель громадянського волонтаризму представлена ресурсними показниками (вік, освіта, дохід, наявність роботи, навички, участь у приватизаційних процесах) та соціально-психологічними показниками політичних стимулів (інтерес до політики, політична ідентифікація, політична ефективність, відчуття громадянського обов'язку).

Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу різних факторів на залежну дихотомічну змінну участі у громадсько-політичних заходах за 2006, 2007 і 2009 роки дала змогу простежити динаміку часток дисперсії за показником Nagelkerke R Square (див. табл. 5.13).

Таблиця 5.13

**Логістична регресія для залежної змінної
«участь у громадсько-політичних заходах»**

<i>Незалежні змінні</i>	<i>2006</i>		<i>2007</i>		<i>2009</i>	
	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>
Місто/село	0,162	0,275	- 0,075	0,789	0,643	0,046
Регіональна поляризація (2004)	- 0,281	0,175	0,131	0,660	0,532	0,109
Національність	- 0,108	0,598	- 0,622	0,118	- 0,669	0,082
Рідна мова	- 0,072	0,685	0,723	0,072	0,387	0,315
Статус російської мови	–	–	- 0,112	0,275	0,614	0,071
Євразійські геополітичні настанови	- 0,212	0,114	- 0,154	0,437	- 0,091	0,634
Європейські геополітичні настанови	0,528	0,000	0,000	1,000	0,122	0,481
Ідеологічне розмежування	0,032	0,758	- 0,332	0,323	- 0,331	0,298
Вік	- 0,005	0,267	0,002	0,795	0,000	0,982
Освіта	0,137	0,005	0,300	0,001	0,250	0,016
Дохід	0,000	0,092	0,000	0,290	- 0,018	0,885
Наявність роботи	0,326	0,027	- 1,241	0,039	0,191	0,514
Участь у приватизаційних процесах	0,846	0,000	–	–	0,342	0,325
Навички	2,031	0,000	2,049	0,012	–	–
Інтерес до політики	–	–	1,251	0,000	0,694	0,006
Відчуття громадянського обов'язку	0,363	0,000	–	–	0,319	0,032
Політична ідентифікація	0,589	0,002	0,421	0,212	0,455	0,002
Політична ефективність	0,452	0,000	–	–	0,513	0,003
<i>Constant</i>	- 3,180	0,000	- 3,405	0,006	- 7,110	0,000
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,213		0,243		0,266	
<i>Модель соціальних розколів</i>	0,058		0,035		0,122	
<i>Модель громадянського волонтаризму</i>	0,208		0,175		0,124	

Показники дисперсії у вибірках 2006, 2007 і 2009 років пояснюють відповідно 21,1%, 24,3% і 26,6% впливу всіх предикторів моделі на залежну змінну. Можна констатувати, що частки впливу не є достатніми, щоб вважати побудовані рівняння прогностичними. Очевидно, що існують також якісь інші, невідомі нам чинники громадсько-політичних практик. Отже, цей факт вимагає у подальшому глибших теоретичних розробок для формування більш адекватного інструментарію дослідження. Однак те, що частки впливу в цілому істотно не відрізняються, свідчить про загалом стабільний вплив запропонованих у моделях чинників. Відтак, факт відтворюваності цих чинників означає правомірність застосування поняття «практика» до наявних в українському суспільстві проявів громадянської активності.

Водночас ці рівняння можуть слугувати для перевірки висунутих гіпотез стосовно чинників впливу на громадсько-політичні практики населення в межах наявних часток впливу на дисперсію залежної змінної. Якщо проаналізувати вплив кожної з моделей окремо, то у вибірці 2006 року модель громадянського волонтаризму (20,8%) є впливовішою за модель соціальних розколів (5,8%). У вибірці 2007 року модель громадянського волонтаризму (17,5%) є також впливовішою за модель соціальних розколів (3,5%). Натомість у вибірці 2009 року вплив обох моделей виявився практично однаковим: модель громадянського волонтаризму – 12,4%; модель соціальних розколів – 12,2%.

Серед чинників, включених до моделі, такі незалежні змінні, як регіональна поляризація, національність, рідна мова, статус російської мови, євразійські геополітичні настанови, ідеологічне розмежування, вік та дохід, у жодному випадку не мають статистично значимого впливу на громадсько-політичні практики. Вплив поселенського розподілу, європейських геополітичних настанов, участі у приватизаційних процесах зафіксовано лише в одному з масивів даних; також простежується мінливий вплив політичної ідентифікації. Натомість найстабільніший вплив на громадсько-політичні практики має освіта. Позитивне значення коефіцієнтів цієї змінної підтверджує припущення, що із збільшенням рівня освіти зростає ймовірність практикування участі

у громадсько-політичних заходах. Стабільний та позитивний вплив у певних випадках виявили змінні навичок, інтересу до політики та політичної ефективності (зважаючи на відсутність цих змінних у вибірках у певні роки дослідження). Водночас вплив показника наявності/відсутності роботи був мінливим за спрямованістю: 2006 року наявність роботи позитивно впливала на громадсько-політичні практики, натомість у 2007 році далася взнаки впливовість виявив чинника відсутності роботи. Отже, переважна більшість структурних чинників позбавлені впливу, натомість показники, включені до моделі громадянського волонтаризму, продемонстрували загалом істотний і стабільний вплив на громадсько-політичні практики.

Чинники практик контактування з установами та організаціями

В якості залежної змінної було використано дихотомічну змінну «звернення до установ та організацій». Як і в попередньому випадку, незалежні змінні у моделі соціальних розколів представлені такими ознаками, як регіональна поляризація, зумовлена президентськими виборами 2004 року, національність, рідна мова, статус російської мови, євразійські та європейські геополітичні настанови та ідеологічне розмежування. Модель громадянського волонтаризму представлена ресурсними показниками (вік, освіта, дохід, наявність роботи, навички, участь у приватизаційних процесах) та соціально-психологічними показниками політичних стимулів (інтерес до політики, політична ідентифікація, політична ефективність, відчуття громадянського обов'язку).

Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу різних факторів на залежну дихотомічну змінну звернень до установ та організацій за 2002, 2007 і 2009 роки дала змогу простежити динаміку часток впливу на дисперсію залежної змінної, згідно з показником Nagelkerke R Square (див. табл. 5.14).

Показники Nagelkerke R Square у вибірках 2002, 2007 і 2009 років пояснюють відповідно 13,4%, 14,4% і 13,3% впливу всіх предикторів моделі на залежну змінну. Частки впливу є невисокими, однак знову ж таки в цілому суттєво не відрізняються,

Таблиця 5.14

Логістична регресія для залежної змінної
«звернення до установ та організацій»

Незалежні змінні	2002		2007		2009	
	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>
Місто/село	0,461	0,034	0,448	0,064	0,589	0,013
Регіональна поляризація (2004)	0,160	0,461	0,347	0,183	- 0,089	0,724
Національність	0,606	0,046	- 0,671	0,032	- 0,560	0,068
Рідна мова	-0,437	0,155	0,073	0,819	0,658	0,030
Статус російської мови	-0,049	0,713	- 0,076	0,374	0,615	0,018
Євразійські геополітичні настанови	0,051	0,728	0,073	0,672	- 0,250	0,114
Європейські геополітичні настанови	0,211	0,105	0,104	0,493	0,115	0,391
Ідеологічне розмежування	0,017	0,946	0,057	0,844	0,118	0,661
Вік	- 0,004	0,546	- 0,005	0,494	- 0,004	0,601
Освіта	0,064	0,469	0,263	0,001	0,168	0,050
Дохід	0,001	0,077	0,000	0,133	- 0,057	0,560
Наявність роботи	- 0,172	0,431	- 2,035	0,003	- 0,063	0,783
Участь у приватизаційних процесах	-	-	-	-	0,718	0,007
Навички	3,367	0,002	1,774	0,019	-	-
Інтерес до політики	0,297	0,073	0,253	0,218	0,132	0,497
Відчуття громадянського обов'язку	-	-	-	-	- 0,016	0,883
Політична ідентифікація	- 0,293	0,248	- 0,064	0,808	0,172	0,122
Політична ефективність	- 0,037	0,798	-	-	0,252	0,079
Constant	- 0,733	0,411	1,084	0,337	- 2,393	0,008
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,134		0,144		0,133	
<i>Модель соціальних розколів</i>	0,057		0,051		0,078	
<i>Модель громадянського волонтаризму</i>	0,058		0,067		0,087	

що є свідченням стабільної впливовості означених чинників. Водночас ці частки є ще меншими, ніж у попередньому випадку, тому виокремлені чинники у своїй сукупності не є достатньо прогностичними. Однак для перевірки висунутих гіпотез слушно скористатися наявними частками впливу. Побудова рівнян-

ня бінарної логістичної регресії впливу предикторів обох моделей виявила, що кожна з моделей окремо пояснює мізерну частку впливу, і суттєвих відмінностей вони не мають: у дослідженні 2002 року модель громадянського волонтаризму пояснює лише 5,8% впливу, модель соціальних розколів – 5,7%; у 2007 році модель громадянського волонтаризму пояснює лише 6,7% впливу, модель соціальних розколів – 5,1%; у масиві даних 2009 року модель громадянського волонтаризму пояснює 8,7% впливу, модель соціальних розколів – 7,8%. Таким чином, можна констатувати, що перевірка впливу предикторів моделей на практики контактування з установами й організаціями загалом не виявила переважання жодної моделі.

Це підтверджується ще й тим, що більшість чинників, включених до рівняння бінарної логістичної регресії, а саме такі незалежні змінні, як регіональна поляризація, геополітичні настанови, ідеологічне розмежування, вік, дохід, інтерес до політики, відчуття громадянського обов'язку, політична ідентифікація та політична ефективність, у жодному випадку не мають статистично значимого впливу на практики контактування. Привертає увагу те, що не зафіксовано впливу жодного із соціально-психологічних чинників. Вплив змінних, які відображають статус російської мови, наявність роботи та участь у приватизаційних процесах, простежується лише в одному з масивів даних. У двох з масивів даних зафіксовано вплив поселенського розподілу та освіти на практики контактування. Також двічі виявився вплив навичок, однак об'єктивна відсутність цієї змінної у дослідженні 2009 року не дає змоги констатувати стабільний чи нестабільний вплив цього чинника. Парадоксально впливає чинник національності: якщо у масиві 2002 року він виявляв позитивний вплив, що мало свідчити про вплив належності до українського етносу на практики контактування, то у 2007 році показник національності діяв негативно, тобто у цьому випадку вплив на практики контактування мала справляти належність до російського етносу.

Таким чином, невисокі частки дисперсій заявлених моделей та не впливовість і мінливість переважної більшості предикторів свідчать про слабку прогностичність моделей соціальних розко-

лів і громадянського волонтаризму як чинників практик контактування з установами та організаціями. Очевидно, існують інші пояснення детермінації цієї форми громадянських практик. Однак можна констатувати, що як ціннісно-світоглядне розшарування, так і присутні у моделі ресурсні та психологічні чинники не спричиняють практики контактування з установами й організаціями.

Чинники кооперативних практик

В якості залежної змінної було використано дихотомічну змінну «членство у громадських або політичних організаціях». Незалежні змінні моделі соціальних розколів та моделі громадянського волонтаризму були доповнені, відповідно, змінною «*релігійна активність*» та змінною «*спортивні практики*». Як показники соціального капіталу було застосовано змінні *рівня довіри* до сім'ї та родичів, до співвітчизників, до сусідів і до колег, які можна віднести до соціально-психологічних чинників. Включення цих показників дало змогу перевірити висновки теоретичних та емпіричних напрацювань концепції соціального капіталу, а саме її ключові операціональні індикатори — показники довіри (докладніше див. у Додатку 4).

Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу різних факторів на залежну дихотомічну змінну членства у громадських і політичних організаціях за 1994, 1996, 1998, 2000, 2002, 2004, 2006, 2008 і 2010 роки дала змогу простежити динаміку часток впливу за показником Nagelkerke R Square (див. табл. 5.15). Максимальний показник впливу зафіксований у побудованому рівнянні бінарної логістичної регресії у масиві даних за 2008 рік — 0,291, тобто всі разом узяті незалежні предиктори пояснюють 29,1% впливу. Попри те ці частки можуть слугувати для перевірки висунутих гіпотез стосовно чинників впливу на кооперативні практики. Якщо проаналізувати вплив кожної з моделей окремо, то в усіх вибірках переважає модель громадянського волонтаризму.

Серед чинників, включених до моделі, такі незалежні змінні, як місто/село, національність, рідна мова, вік, наявність роботи, довіра до співвітчизників та довіра до колег у жодному випадку

Таблиця 5.15

Логістична регресія для залежної змінної
«членство у громадських або політичних організаціях»

Незалежні змінні	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)
Місто/село	0,041 (0,898)	0,025 (0,935)	-0,053 (0,650)	0,287 (0,390)	0,278 (0,356)	-0,158 (0,617)	0,066 (0,845)	0,180 (0,539)	0,432 (0,226)
Регіональна поляризація (2004)	0,218 (0,472)	-0,068 (0,818)	-0,255 (0,418)	0,085 (0,777)	0,137 (0,633)	0,787 (0,025)	0,012 (0,967)	0,820 (0,011)	0,170 (0,629)
Національність	0,457 (0,278)	-0,505 (0,262)	-0,074 (0,872)	0,053 (0,892)	-0,039 (0,921)	-0,104 (0,805)	-0,393 (0,347)	0,009 (0,984)	-0,191 (0,633)
Рідна мова	0,072 (0,853)	0,731 (0,118)	0,178 (0,678)	0,019 (0,960)	-0,091 (0,821)	-0,656 (0,141)	0,624 (0,111)	-0,015 (0,970)	-0,354 (0,360)
Статус російської мови	-	-0,124 (0,468)	0,133 (0,468)	-0,336 (0,048)	-0,063 (0,721)	0,268 (0,189)	0,014 (0,938)	0,130 (0,481)	-0,088 (0,657)
Євразійські геополітичні настанови	-	-	0,054 (0,664)	0,301 (0,013)	0,210 (0,265)	-0,443 (0,026)	0,123 (0,497)	-0,179 (0,374)	0,116 (0,586)
Європейські геополітичні настанови	-	-	-	0,031 (0,880)	0,430 (0,019)	0,049 (0,799)	-0,225 (0,162)	-0,277 (0,175)	0,270 (0,160)
Ідеологічне розмежування	-0,537 (0,075)	-0,409 (0,162)	-0,803 (0,019)	0,021 (0,954)	0,250 (0,421)	-0,404 (0,233)	-0,389 (0,171)	-0,761 (0,017)	-0,249 (0,451)
Релігійна активність	0,354 (0,366)	0,808 (0,019)	1,110 (0,000)	1,036 (0,000)	0,585 (0,098)	0,650 (0,054)	0,498 (0,094)	0,406 (0,213)	-0,067 (0,823)
Вік	-0,017 (0,110)	-0,007 (0,493)	-0,016 (0,123)	-0,017 (0,066)	-0,016 (0,080)	-0,004 (0,704)	-0,005 (0,543)	-0,016 (0,081)	-0,016 (0,077)
Освіта	-0,057 (0,635)	0,243 (0,036)	-0,069 (0,590)	0,269 (0,016)	0,103 (0,351)	-0,093 (0,439)	0,084 (0,212)	0,234 (0,025)	0,182 (0,099)
Дохід	0,000 (0,412)	0,000 (0,259)	-0,001 (0,480)	0,002 (0,034)	-0,000 (0,447)	0,001 (0,300)	-0,000 (0,908)	0,000 (0,478)	0,000 (0,454)
Наявність роботи	-0,110 (0,735)	0,224 (0,464)	-0,552 (0,092)	0,147 (0,607)	0,034 (0,904)	-0,181 (0,602)	0,225 (0,450)	-0,479 (0,129)	-0,383 (0,217)
Навички	1,570 (0,099)	2,565 (0,004)	1,446 (0,117)	1,741 (0,038)	0,608 (0,558)	2,829 (0,001)	1,724 (0,044)	1,606 (0,058)	1,753 (0,045)
Спортивні практики	0,802 (0,164)	1,353 (0,014)	1,081 (0,052)	1,505 (0,003)	1,526 (0,024)	1,221 (0,104)	1,268 (0,020)	1,870 (0,004)	0,284 (0,675)
Інтерес до політики	-0,124 (0,579)	0,280 (0,209)	0,199 (0,434)	0,670 (0,004)	0,389 (0,092)	0,521 (0,033)	-0,084 (0,699)	0,200 (0,422)	0,595 (0,020)
Політична ідентифікація	0,316 (0,271)	0,043 (0,876)	-0,218 (0,491)	0,205 (0,460)	0,384 (0,217)	1,652 (0,000)	0,844 (0,029)	0,745 (0,051)	0,597 (0,100)
Політична ефективність	0,452 (0,021)	-0,083 (0,670)	0,007 (0,977)	0,169 (0,439)	0,355 (0,043)	-0,019 (0,928)	0,472 (0,005)	0,215 (0,251)	0,262 (0,179)
Довіра до сім'ї та родичів	0,084 (0,638)	-0,052 (0,767)	-0,115 (0,556)	-0,103 (0,523)	-0,163 (0,339)	-0,379 (0,022)	-0,094 (0,586)	-0,628 (0,002)	0,187 (0,434)

Продовження таблиці 5.15

Незалежні змінні	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)	<i>B</i> (<i>sig.</i>)
Довіра до співвітчизників	0,135 (0,399)	0,137 (0,396)	0,198 (0,242)	-0,013 (0,937)	–	0,054 (0,761)	0,284 (0,089)	-0,093 (0,582)	-0,201 (0,278)
Довіра до сусідів	-0,007 (0,964)	0,014 (0,925)	-0,121 (0,432)	-0,117 (0,393)	–	–	-0,404 (0,004)	-0,056 (0,720)	0,015 (0,933)
Довіра до колег	0,017 (0,907)	-0,020 (0,884)	0,260 (0,117)	0,053 (0,727)	0,157 (0,216)	0,182 (0,304)	0,189 (0,239)	0,285 (0,096)	0,232 (0,242)
Nagelkerke R Square	0,149	0,192	0,170	0,254	0,110	0,247	0,153	0,291	0,196
Модель соціальних розколів	0,042	0,081	0,082	0,075	0,030	0,093	0,015	0,082	0,076
Модель громадянського волонтаризму	0,110	0,100	0,108	0,109	0,076	0,098	0,117	0,131	0,131
Модель соціального капіталу	0,002	0,010	0,009	0,015	0,004	0,006	0,009	0,017	0,023

не виявили статистично значимого впливу на кооперативні практики. Аналогічним чином, за винятком одного разу, не мають статистично значимого впливу на кооперативні практики і такі незалежні змінні, як статус російської мови, європейські геополітичні настанови, дохід та довіра до сусідів.

Цікаво, що лише один із показників соціального капіталу — довіра до сім'ї та родичів — мав останніми роками сильний, однак негативний вплив на залежну змінну. Тобто простежується зв'язок між браком довіри до сім'ї та родичів і кооперативною практикою. Тут радше йдеться не про заперечення концепції соціального капіталу, а про те, що людина, не знаходячи розуміння і підтримки вдома, шукає його серед однодумців у громадських організаціях. До цього припущення схиляє і той факт, що у масиві 2006 року коефіцієнт впливу рівня довіри до сусідів також супроводжувався... з мінусовим значенням.

Впливовість моделі соціальних розколів відтворилася лише частково. Регіональне розмежування далось взнаки лише в останні роки. Тобто належність до Західно-Центральної частини України може зумовлювати кооперативні практики. Очевидно,

що це не так пов'язане з певними культурно-цивілізаційними впливами історичного минулого, як є наслідком загальної активізації мешканців цих регіонів у ці роки. Простежується мінливий вплив євразійських геополітичних настанов: в одному з масивів цей вплив був позитивним, в іншому – негативним. Впливовість чинника ідеологічного розмежування у 1998 році відтворилася у дослідженні 2008 року. Негативне значення коефіцієнтів свідчить про те, що участь у громадських і політичних організаціях зумовлюється здебільшого прихильністю до капіталізму, а не до соціалізму. Натомість впливовість релігійного чинника, фіксована наприкінці 1990-х років, пізніше знову відтворилася.

Якщо взяти до уваги ресурсні показники, то вплив освіти виявляється лише в окремих випадках. Натомість з усіх включених до моделі незалежних змінних показники навичок та спортивних практик мають найбільший і найстабільніший вплив на кооперативні практики. Очевидно, що зусилля, яких свого часу було докладено для здобуття додаткових знань, роботи, комп'ютерної грамотності, творчих та громадських навичок, у подальшому допомагають гармонійно влитися у колектив чи групу, бути там корисним та ефективним. Так само наявність здоров'я, часу, наполегливості та, власне, коштів для заняття спортом і фізкультурою також є тим фізіологічним ресурсом, який стає у пригоді для відтворення кооперативних практик. Серйозний вплив спортивних практик на залежну змінну пояснюється ще й тим, що у переліку громадських організацій зазначено спортивні об'єднання. Помітний також позитивний вплив чинника політичної залученості: змінна інтересу до політики у двох випадках засвідчила свою впливовість, а в останні роки зріс вплив політичної ідентифікації, яка вочевидь детермінує пошук підтримки подібних до себе, натомість відсутність будь-якої ідентифікації не сприяє кооперативним практикам.

Таким чином, лише два із заявлених у гіпотезі трьох типів чинників певною мірою впливають на кооперативні практики. Гіпотеза про вплив міжособистісної довіри як показника соціального капіталу не підтвердилася. Лише частковий вплив на кооперативні практики мають чинники ідеологічного та регіо-

нального розмежувань та релігійної активності. З переліку показників громадянського волонтаризму доволі усталено впливають змінні освіти, інтересу до політики та політичної ідентифікації. Найбільший і найстабільніший вплив на кооперативні практики мають активні навички та спортивні практики. Очевидно, що розвиток та поширення активних видів дозвілля серед населення, особливо молоді, є основною передумовою становлення громадянського суспільства в Україні.

Отже, загальне питання, що є важливішим для детермінації громадянських практик – структурні чинники або чинники громадянського волонтаризму, на перший погляд, залишається відкритим. Однак якщо взяти кожен форму цих практик окремо, то можна стверджувати, що громадсько-політичні практики більшою мірою зумовлені ресурсними та соціально-психологічними стимулами за моделлю громадянського волонтаризму, ніж соціальними розколами. Перевірка впливу сукупностей предикторів зазначених моделей на практики контактування з установами й організаціями загалом не виявила переважання жодної моделі. Натомість динаміка чинників кооперативних практик виявила переважання знову ж таки моделі громадянського волонтаризму. Якщо ж проаналізувати динаміку відтворюваності дії предикторів, то найбільша послідовність впливовості простежується стосовно чинників моделі громадянського волонтаризму. Таким чином, можна констатувати певне переважання впливу ресурсних та соціально-психологічних чинників на громадянські практики.

5.4. Динаміка чинників протестних практик населення України

З'ясування феномена відсутності серйозних соціальних конфліктів в українському суспільстві потребує окремого аналізу чинників неконвенціональних (протестних) форм громадсько-політичних практик як найвпливовіших у сенсі спрямування політичної інституціоналізації. Відтак, крім обстежень 2006, 2007 та 2009 років було залучено дослідження 2005 року. Це дало можливість порівняти вплив чинників як у період суспільної активізації кінця 2004 року, так і в подальші роки.

Побудова рівняння бінарної логістичної регресії впливу всіх чинників загалом за масивом даних 2005 року на залежну дихотомічну змінну участі в акціях протесту в період Помаранчевої революції є достатньо вдалою, оскільки значення показника Nagelkerke R Square є досить високим (0,399). Тобто частка впливу всіх чинників, яку можна пояснити на підставі логістичної регресії, становить 39,9%. Якщо проаналізувати вплив предикторів кожної з моделей окремо, то модель соціальних розколів є сильнішою, оскільки пояснює 29,3% впливу на дисперсію залежної змінної, натомість модель громадянського волюнтаризму пояснює 16,8% впливу (див. табл. 5.16).

Таблиця 5.16

Логістична регресія для залежної змінної «Чи брали Ви участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції?» (2005)

Незалежні змінні	ЗАГАЛОМ		Модель соціальних розколів		Модель громадянського волюнтаризму	
	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.
Місто/село	- 0,062	0,821	0,138	0,567		
Регіональна поляризація (2004)	1,877	0,000	1,563	0,000		
Національність	0,620	0,221	0,633	0,170		
Рідна мова	- 0,147	0,735	- 0,185	0,637		
Статус російської мови	- 0,028	0,857	- 0,061	0,665		
Євразійські геополітичні настанови	- 0,069	0,664	- 0,261	0,066		
Європейські геополітичні настанови	0,473	0,007	0,574	0,000		
Ідеологічне розмежування	- 0,308	0,277	- 0,442	0,076		
Вік	- 0,015	0,084			0,023	0,000
Освіта	0,095	0,403			0,055	0,328
Дохід	0,000	0,640			0,000	0,383
Наявність роботи	0,376	0,167			- 0,014	0,923
Навички	1,661	0,050			1,069	0,019
Інтерес до політики	0,764	0,001			0,712	0,000
Політична ідентифікація	0,880	0,007			0,840	0,000
Політична ефективність	0,356	0,032			0,488	0,000
Constant	- 6,470	0,000	- 2,737	0,001	- 3,450	0,000
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,399		0,293		0,168	

Для виявлення впливовості чинників, включених до моделей, потрібно насамперед звертати увагу на значимість коефіцієнтів (*sig.*), вказаних у подальшому в дужках, а вже потім аналізувати самі значення коефіцієнтів (*B*) побудованих рівнянь за кожен рік опитування. Виявлено, що з усіх чинників, включених в обидві моделі, на залежну змінну впливають показники регіональної поляризації, європейських геополітичних настанов, навичок, інтересу до політики, політичної ідентифікації та політичної ефективності (*тут і далі в таблицях значимі значення коефіцієнтів виділено жирним шрифтом*). Якщо проаналізувати вплив чинників в окремо взятій моделі соціальних розколів, то простежується негативний вплив чинників віку та ідеологічного розмежування. Застосувавши показник часткової кореляції (*R*) для впорядкування чинників за відносною силою впливу цих змінних на залежну дихотомічну змінну, можна констатувати, що участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції була зумовлена регіональною поляризацією, а саме належністю до Західно-Центрального регіону (0,350^{***})¹, позитивним ставленням до вступу України до Європейського Союзу (0,225^{***}), інтересом до політики (0,196^{***}), суб'єктивною політичною ефективністю (0,189^{***}), політичною ідентифікацією (0,188^{***}) та навичками (0,147^{***}).

Розгляньмо вплив чинників на неконвенціональні громадсько-політичні практики за даними масиву 2006 року (див. табл. 5.17). Побудова рівняння бінарної логістичної регресії впливу всіх чинників загалом на залежну дихотомічну змінну участі в неконвенціональних громадсько-політичних практиках виявила невисоке значення показника Nagelkerke R Square (0,145). Тобто частка впливу всіх предикторів моделі на дисперсію залежної змінної, яку можна пояснити на підставі логістичної регресії, становить 14,5%.

Така частка є недостатньою, щоб вважати побудовану модель прогностичною. Спроба покращити модель шляхом залучення

¹ * – значимість на рівні 0,05; ** – значимість на рівні 0,01; *** – значимість на рівні 0,001.

Таблиця 5.17

Логістична регресія для залежної змінної «участь у неконвенціональних громадсько-політичних заходах» (2006)

Незалежні змінні	ЗАГАЛОМ		Модель соціальних розколів		Модель громадянського волюнтаризму	
	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>
Місто/село	0,266	0,193	0,355	0,054		
Регіональна поляризація (2004)	- 0,097	0,719	- 0,077	0,758		
Національність	- 0,012	0,964	0,006	0,981		
Рідна мова	- 0,335	0,141	- 0,242	0,251		
Євразійські геополітичні настанови	- 0,177	0,320	- 0,223	0,169		
Європейські геополітичні настанови	0,436	0,013	0,610	0,000		
Ідеологічне розмежування	- 0,086	0,530	- 0,216	0,080		
Вік	- 0,003	0,653			- 0,005	0,341
Освіта	0,024	0,712			0,069	0,244
Дохід	0,000	0,337			0,000	0,520
Наявність роботи	0,230	0,243			0,245	0,170
Участь у приватизаційних процесах	0,531	0,019			0,469	0,018
Навички	1,885	0,000			2,129	0,000
Відчуття громадянського обов'язку	0,224	0,021			0,226	0,008
Політична ідентифікація	0,301	0,245			0,358	0,119
Політична ефективність	0,843	0,000			0,932	0,000
<i>Constant</i>	- 3,275	0,000	- 1,018	0,013	- 4,019	0,000
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,145		0,037		0,140	

додаткових змінних успіху не принесла. Очевидно, що існують також якісь інші, невідомі нам чинники неконвенціональних громадсько-політичних практик. Отже, цей факт вимагає у подальшому глибших теоретичних розробок для формування більш адекватного інструментарію дослідження. Однак для перевірки висунутої гіпотези стосовно чинників впливу на залежну змінну я мусив скористатися наявною часткою впливу. Якщо проана-

лізувати вплив кожної з моделей окремо, то в цьому разі однозначно впливовішими є чинники моделі громадянського волюнтаризму, яка пояснює 14% впливу предикторів моделі, натомість модель соціальних розколів пояснює лише 3,7% впливу на дисперсію залежної змінної.

Виявлено, що з усіх чинників, включених в обидві моделі, на залежну змінну впливають показники європейських геополітичних настанов, участь у приватизаційних процесах, наявність навичок, відчуття громадянського обов'язку та політичної ефективності. Застосувавши показник часткової кореляції (R) для впорядкування чинників за відносною силою цих змінних впливу на залежну дихотомічну змінну можна констатувати, що участь в неконвенціональних громадсько-політичних практиках зумовлена навичками (0,213***), політичною ефективністю (0,191***), проєвропейськими геополітичними настановами (0,103***), відчуттям громадянського обов'язку (0,101***) та участю у приватизаційних процесах (0,073**).

З'ясуємо відносно силу моделей впливу на неконвенціональні громадсько-політичні практики за даними масиву 2007 року (див. табл. 5.18). Побудова рівняння бінарної логістичної регресії впливу всіх чинників загалом на залежну дихотомічну змінну участі в неконвенціональних громадсько-політичних практиках, як і в попередньому випадку, виявила невисоке значення показника Nagelkerke R Square (0,199). Тобто частка впливу на дисперсію залежної змінної становить 19,9%.

Для перевірки висунутої гіпотези стосовно чинників впливу на залежну змінну маю скористатися наявною часткою впливу. Однак побудова рівняння бінарної логістичної регресії впливу чинників двох моделей окремо взятих виявила, що кожен тип чинників пояснює мізерну частку впливу: модель соціальних розколів пояснює лише 2,1% впливу, модель громадянського волюнтаризму – 9,2%. Беручи до уваги мізерність часток впливу, втім, слід зазначити, що наявна тенденція свідчить про певне переважання впливовості чинників моделі громадянського волюнтаризму.

Таблиця 5.18

Логістична регресія для залежної змінної «участь у неконвенціональних громадсько-політичних заходах» (2007)

Незалежні змінні	ЗАГАЛОМ		Модель соціальних розколів		Модель громадянського волонтаризму	
	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>	<i>B</i>	<i>Sig.</i>
Місто/село	0,103	0,780	0,377	0,252		
Регіональна поляризація (2004)	0,478	0,209	0,266	0,437		
Національність	- 0,205	0,674	- 0,149	0,714		
Рідна мова	0,038	0,938	0,062	0,880		
Статус російської мови	- 0,160	0,225	- 0,160	0,169		
Євразійські геополітичні настанови	- 0,159	0,535	- 0,198	0,366		
Європейські геополітичні настанови	- 0,049	0,837	- 0,068	0,730		
Ідеологічне розмежування	- 0,281	0,509	- 0,393	0,247		
Вік	0,000	0,963			0,000	0,995
Освіта	0,282	0,022			0,027	0,717
Дохід	0,000	0,111			0,000	0,303
Наявність роботи	- 2,297	0,000			- 0,751	0,028
Навички	2,709	0,004			1,402	0,009
Інтерес до політики	1,060	0,001			0,667	0,000
Політична ідентифікація	0,041	0,923			0,986	0,000
<i>Constant</i>	- 1,793	0,234	- 0,453	0,609	- 3,906	0,000
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,199		0,021		0,092	

Виявлено, що з усіх чинників, які увійшли до обох моделей, позитивно впливають на залежну змінну показники освіти, навичок та інтересу до політики. Натомість змінна наявності роботи має негативний вплив, тобто існує ймовірність того, що відсутність роботи схиляє до неконвенціональних практик. Однак, застосувавши показник часткової кореляції (*R*) для впорядкування чинників за відносною силою впливу цих змінних на залежну дихотомічну змінну, можна констатувати, що участь у неконвенціональних громадсько-політичних практиках зумов-

лена насамперед інтересом до політики (0,130***), навичками (0,105***), освітою (0,060**) та відсутністю роботи (-0,057*).

Зниження участі населення України у протестних заходах у 2009 році істотно позначилося на результатах аналізу детермінант неконвенціональних практик (див. табл. 5.19). Побудова

Таблиця 5.19

Логістична регресія для залежної змінної «участь у неконвенціональних громадсько-політичних заходах» (2009)

Незалежні змінні	ЗАГАЛОМ		Модель соціальних розколів		Модель громадянського волонтеризму	
	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.
Місто/село	1,016	0,030	0,996	0,010		
Регіональна поляризація (2004)	0,745	0,085	0,707	0,070		
Національність	- 0,560	0,229	- 0,533	0,205		
Рідна мова	- 0,006	0,991	- 0,102	0,821		
Статус російської мови	0,368	0,390	0,681	0,082		
Євразійські геополітичні настанови	0,158	0,531	- 0,159	0,485		
Європейські геополітичні настанови	0,017	0,940	0,057	0,778		
Ідеологічне розмежування	- 0,388	0,344	- 0,253	0,500		
Вік	- 0,005	0,659			0,004	0,550
Освіта	0,078	0,550			0,038	0,620
Дохід	0,133	0,409			0,065	0,461
Наявність роботи	0,149	0,693			0,148	0,495
Участь у приватизаційних процесах	0,370	0,441			0,199	0,368
Інтерес до політики	0,424	0,189			0,386	0,033
Відчуття громадянського обов'язку	0,279	0,148			0,253	0,014
Політична ідентифікація	0,402	0,036			0,141	0,195
Політична ефективність	0,202	0,351			0,346	0,009
Constant	- 6,941	0,000	- 2,629	0,005	- 5,478	0,000
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,158		0,077		0,051	

рівняння бінарної логістичної регресії впливу складників обох моделей на залежну дихотомічну змінну протестних практик знову ж таки виявила невисоке значення показника Nagelkerke R Square (0,158). Отже, частка впливу зазначених чинників, яку можна пояснити на підставі логістичної регресії, становить 15,8%.

Аналіз впливу кожної з моделей окремо практично не виявив суттєвого переважання жодної: модель соціальних розколів пояснює 7,7% впливу на дисперсію залежної змінної, модель громадянського волонтаризму – 5,1%. Переважна більшість чинників, включених до рівняння бінарної логістичної регресії, у жодному випадку не мають статистично значимого впливу на громадсько-політичні практики. Зафіксовано лише вплив двох чинників – поселенського розподілу та політичної ідентифікації. Тобто проживання у місті та політична ідентифікація з певною політичною силою сприяють протестним практикам. Однак низькі рівні кореляції цих двох чинників зі змінною участі в неконвенціональних заходах – відповідно $R=0,052^{**}$ і $R=0,072^{***}$ – не дають підстави констатувати їхню вирішальну роль.

Можна констатувати, що після громадянської активності часів Помаранчевої революції, спричиненої регіональними та геополітичними розколами, протестні практики у подальшому зумовлювалися переважно ресурсними та соціально-психологічними стимулами. Водночас зафіксований у 2009 році мізерний вплив кожної з моделей та не впливовість переважної більшості предикторів підштовхують до припущення, що зменшення частки протестних практик в українському суспільстві пов'язане із впливом фінансової кризи на громадянську активність. Можна припустити, що фінансова криза знівелювала наявні соціальні ресурси активних громадян та переорієнтувала їх з цінностей політичної ефективності на необхідність економічного виживання й адаптації до нових соціально-економічних умов. Однак ці припущення вимагають додаткових досліджень. Водночас результати аналізу засвідчили, що ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства не позначилося на протестній поведінці. Це може слугувати поясненням феномена відсутності серйозних соціальних конфліктів.

5.5. Суб'єкти громадянських практик як потенціал демократичних перетворень

Важливість громадянських практик у процесі політичної інституціоналізації визначається їхньою функціональною спроможністю впливати на громадську думку решти населення та активно протидіяти чи сприяти політичним рішенням влади. Особливо важливим є аналіз змісту спрямованості суб'єктів громадянських практик – настанов та настроїв населення, залученого у громадянські практики, стосовно соціально-економічних процесів, політичного розвитку держави та розбудови демократії, геополітичних орієнтацій та життєвих стратегій за умов фінансово-економічної кризи. Для порівняння наведемо також показники настроїв та настанов пасивного населення.

Якщо порівнювати настанови суб'єктів громадянських практик щодо бажаного типу економічного розвитку, першою чергою нас цікавлять погляди громадян стосовно типу економіки. Уявлення щодо міри управління економікою з боку держави та ринку у свідомості активних громадян практично не відрізняється від загальних тенденцій у суспільстві (див. табл. 5.20). Як суспільство загалом, зокрема пасивне населення, так і респонденти, залучені у громадянські практики, надають перевагу поєднанню ринкових і державних механізмів регуляції економіки. Однак певні відмінності присутні. Зокрема, носії громадсько-політичних практик та кооперативних практик більшою мірою, ніж задіяні в практики контактування, схвалюють поєднання ринкових методів і державного управління. Останні також вирізняються найбільшою невизначеністю. До того ж серед них майже третина прихильників соціалістичного типу економіки.

Очевидно, що слабка підтримка ринкового лібералізму людьми, які залучені в громадянські практики, пояснюється їхньою обмеженою присутністю у приватному секторі економіки. Власне специфіка такої форми громадянських практик, як практики контактування, більшою мірою мотивована очікуваннями від співпраці з переважно державними установами. Це

Таблиця 5.20

Розподіл відповідей населення України щодо економічного устрою залежно від різновиду громадянських практик (%)

«Якою має бути економіка України?»	2006		2002		2002	
	Громадсько-політичні практики		Практики контактування		Кооперативні практики	
	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
Економіку повністю регулює ринок	10,9	8,2	6,7	6,3	7,5	6,2
Економіку регулюють і ринок, і держава	51,7	43,4	42,9	49,2	54,1	44,7
Економіку повністю регулює держава	26,6	29,1	29,2	29,6	25,5	30,2
Важко відповісти	10,9	19,3	21,2	14,9	12,9	18,9

накладає певний відбиток на сприйняття економічного життя як продовження їхніх патерналістських прагнень. Натомість дослідження показують, що люди, які мали досвід створення власної справи, прагнуть більшого впливу ринку та мінімізації державного втручання [Суїменко, 2004: с. 120]. Це схиляє до припущення, що практики контактування матимуть слабку спрямованість на розвиток ринкових відносин.

Це припущення справджується, якщо порівняти розподіл суб'єктів громадянських практик стосовно присутності форм власності у функціонуванні економіки (див. табл. 5.21). Носії громадсько-політичних практик та практик контактування майже нарівно розділилися на прихильників державної та «змішаної» власності. Лише залучені в кооперативні практики мають чітку орієнтацію на плюралізацію власності. Втім, треба зазначити, що залучені в громадянські практики в цілому дещо більше, порівняно з неактивним населенням, налаштовані на багатоманітність форм власності. Також вирізняється група залучених у громадсько-політичні практики, серед яких кількість прихильників розбудови економіки України суто на засадах приватної власності перевищує показники неактивних громадян.

В оцінці суджень щодо суспільно-політичного ладу України суб'єкти громадянських практик майже нарівно розподілилися

Таблиця 5.21

**Розподіл відповідей населення України на запитання:
«Підприємства та земля можуть належати державі або приватним
власникам. Як, на Ваш погляд, потрібно будувати економіку
України, якщо діяти в інтересах усього народу:
на засадах державної чи приватної власності?»
залежно від різновиду громадянських практик (2007, %)**

Варіанти відповідей	Громадсько-політичні практики		Практики контактування		Кооперативні практики	
	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
На засадах державної власності	39,6	44,3	43,4	43,3	26,4	44,4
На засадах державної та приватної власності	41,5	36,6	40,2	35,7	43,9	36,7
На засадах приватної власності	12,2	7,6	7,8	9,0	9,8	8,3
Важко відповісти, не знаю	6,7	11,5	0,8	1,8	10,1	10,6

на тих, хто бажає радикально змінити чинний суспільно-політичний лад, і тих, хто дотримується реформаторських поглядів (див. табл. 5.22). Якщо брати безпосередньо форми громадянських практик, то суттєвої різниці не спостерігається. Однак порівняно з неактивним населенням залучені у громадянські практики більшою мірою спрямовані на реформування наявного суспільно-політичного ладу. Отже, як у випадку населення в цілому (див. підрозділ 4.3), так і сукупний відсоток суб'єктів громадянських практик із реформістським та лояльним ставленням до чинного суспільно-політичного ладу урівноважує кількість активних громадян, які прагнуть радикальних змін.

Якщо взяти настанови населення стосовно типу державного устрою, то залучені у громадянські практики найбільш бажаною вважають демократію (див. табл. 5.23). Особливо цим вирізняються суб'єкти громадсько-політичних практик. Їхня кількість, на відміну від залучених у практики контактування, суттєво переважає кількість пасивних громадян щодо цього питання.

Щоби переконатися у ширості демократичних прагнень активних громадян, було проаналізовано їхнє сприйняття пар-

Таблиця 5.22

**Розподіл відповідей населення України на запитання:
«Нижче наведено три основні судження щодо суспільно-політичного ладу в нашій країні. Будь ласка, виберіть те судження, яке найкраще відповідає Вашій думці» залежно від різновиду громадянських практик (2007, %)**

Варіанти суджень	Громадсько-політичні практики		Практики контактування		Кооперативні практики	
	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
Чинний суспільно-політичний лад потрібно змінити радикальним шляхом	44,2	40,9	42,6	40,9	39,3	41,9
Чинний суспільно-політичний лад потрібно поступово поліпшувати реформами	43,3	36,0	41,5	34,5	42,4	36,8
Мене загалом влаштовує теперішній суспільно-політичний лад	3,1	4,8	3,8	4,9	4,8	4,4
Важко відповісти	9,4	18,2	12,1	19,5	13,5	16,9

Таблиця 5.23

Розподіл відповідей населення України щодо бажаного типу державного устрою залежно від різновиду громадянських практик (2009, %)

«З яким із наведених суджень Ви згодні?»	Громадсько-політичні практики		Практики контактування	
	Так	Ні	Так	Ні
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	42,9	30,1	32,9	31,9
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	22,1	16,5	21,1	15,6
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	21,4	25,5	25,7	24,5
Важко відповісти	13,6	27,9	20,3	28,0

тійної системи (див. табл. 5.24). На відміну від неактивних громадян, залучені у громадянські практики чітко артикулюють свою підтримку багатопартійної системи. Знову ж таки, особливо вирізняються цим носії громадсько-політичних практик: більш як половина з них підтримують багатопартійну систему в Україні.

Таблиця 5.24

Розподіл відповідей населення України щодо бажаного типу партійної системи залежно від різновиду громадянських практик (2009, %)

<i>«Підтримуєте Ви чи не підтримуєте існування в Україні не менш як двох політичних партій, які б на виборах змагалися за владу?»</i>	<i>Громадсько-політичні практики</i>		<i>Практики контактування</i>	
	Так	Ні	Так	Ні
Підтримую	54,4	37,3	44,3	38,2
Не підтримую	23,5	24,4	24,6	24,1
Важко відповісти	22,1	38,3	31,1	37,7

При розгляді чинників громадянських практик я вже аналізував вплив геополітичних настанов. Однак з огляду на наявну амбівалентність зовнішньополітичних преференцій українських громадян було проаналізовано настанови суб'єктів громадсько-політичних практик щодо показника, який максимально внеможливіє цю амбівалентність. Для цього використано запитання щодо зовнішньополітичних преференцій, що містить кілька варіантів відповідей, серед яких респондент мусить обрати один. У зв'язку з цим показовим є розподіл груп респондентів, які брали чи не брали участь у громадсько-політичних заходах, на запитання *«Яке майбутнє України для Вас найбільш бажане?»* (див. табл. 5.25).

Очевидно, що серед залучених у громадсько-політичні практики набагато вищий відсоток тих, хто бажає прозахідного шляху розвитку, ніж тих, хто прагне реставрації СРСР, і тих, хто пропонує вибирати самобутній шлях розвитку. Натомість серед

Таблиця 5.25

Розподіл відповідей населення України на запитання:
«Яке майбутнє України для Вас найбільш бажане?» залежно
від громадсько-політичних практик (2006, %)

Шляхи розвитку	Населення загалом	Громадсько- політичні практики	
		Так	Ні
Україна має бути схожою на розвинені країни Заходу	34,6	45,7	28,4
Україна має вибрати самобутній, лише їй одній притаманний шлях розвитку	24,8	22,5	26,0
Україна має бути у складі відновленого союзу колишніх радянських республік	30,2	26,9	32,0
Важко відповісти	10,5	4,9	13,6

неактивного населення статистично значимої різниці у розподілі преферування того чи того шляху розвитку не зафіксовано. На користь прозахідних настроїв суб'єктів громадсько-політичних практик свідчать і відповіді в цьому дослідженні («Громадська думка—2006») на запитання «Чи захистив би НАТО Україну в разі агресії або загрози агресією з боку іноземної країни?». Так, серед активних громадян 38,3% дали загалом ствердну відповідь, серед неактивних — 22,5%. Причому серед пасивних громадян невизначених щодо цього питання виявилось 43,4%, тоді як серед активістів таких було 30%. Залучені у громадсько-політичні практики більшою мірою обізнані з процесом глобалізації й до того ж вважають, що посилення соціально-економічного впливу глобалізації на Україну буде вигіднішим для них та їхньої родини (зафіксовано кореляцію за коефіцієнтом Пірсона $R = 0,230$). Вони також більшою мірою, ніж неактивні, прихильні до певних глобальних соціальних рухів, які підтримують об'єднання світу на умовах вільного ринку, на інших гуманістичних засадах або взагалі виступають проти глобалізації світу.

Висока когнітивна компетентність людей, залучених у громадянські практики, сприяє їхній підвищеній чутливості до соціальної проблематики. І.Бекешкіна звертає увагу на більшу, ніж у решти, конфліктність членів громадських організацій. Вона припускає, що і схильність до участі у громадському житті, і підвищена конфліктність є наслідком певних рис характеру: своєрідного життєвого активізму, небайдужості, прагнення мати вплив як на стан справ у суспільстві, так і в безпосередньому оточенні. Це опосередковано підтверджується і тим, що носії кооперативних практик за своїм соціально-психологічним складом вирізняються більшою вразливістю: їм частіше за інших довелося відчувати свою безпорадність перед діями влади, а також зневіритися у людях, стикаючись із підлістю і зрадництвом [Бекешкіна, 2008: с. 394]. Очевидно, з цих причин респон-

Таблиця 5.26

**Розподіл відповідей населення України на запитання:
«Чи можливі у сучасній Україні конфлікти між деякими
етнічними групами?» залежно від різновиду
громадянських практик (2007, %)**

Варіанти відповідей	Громадсько- політичні практики		Практики контактування		Кооперативні практики	
	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
Так, можливі	55,5	35,8	47,0	34,7	45,2	39,0
Ні, неможливі	19,9	27,0	22,3	27,9	22,2	26,1
Важко сказати	24,6	37,2	30,7	37,4	36,6	34,9

денти, залучені у громадянські практики, більш драматично оцінюють міжетнічну ситуацію в Україні (див. табл. 5.26). Вони більшою мірою, ніж решта, переконані у тому, що у сучасній Україні можливі конфлікти між деякими етнічними групами. Це може бути викликано як критичним сприйняттям політичної ситуації (найбільше така стурбованість простежується серед залучених у громадсько-політичні практики), так і намаганням запобігти гіпотетичній міжетнічній напруженості.

Високий рівень чутливості до проблем суспільства породжує у них почуття відповідальності. Так, серед суб'єктів громадянських практик простежується суттєво більша відповідальність за стан справ у країні та у місці проживання, ніж серед пасивного населення (див. табл. 5.27). Особливо виразно ця риса притаманна знову ж таки носіям громадянсько-політичних практик.

Таблиця 5.27

Розподіл відповідей населення України щодо несення особистої відповідальності залежно від різновиду громадянських практик (2009, %)

<i>«Чи несете Ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні?»</i>	<i>Громадсько-політичні практики</i>		<i>Практики контактування</i>	
	Так	Ні	Так	Ні
Несу	42,2	20,0	28,5	21,3
Не несу жодної відповідальності	43,2	66,8	56,4	66,0
Важко сказати	14,6	13,2	15,1	12,7
<i>«Чи несете Ви особисту відповідальність щодо стану справ у Вашому місті чи селі?»</i>				
Несу	46,4	24,4	33,6	25,4
Не несу жодної відповідальності	39,9	63,8	52,6	63,4
Важко сказати	13,7	11,7	13,8	11,2

Як свідчить соціологічне дослідження «Громадська думка – 2007», серед залучених у громадсько-політичні практики 43,9% доводилося керувати своїми співробітниками і відповідати за їхню роботу, натомість серед неактивних такі становили 28,2%. Також носії громадсько-політичних практик більшою мірою беруть участь в ухваленні рішення на підприємстві, ніж неактивні.

За умов фінансово-економічної кризи суб'єкти громадянських практик набувають додаткових переваг, оскільки їм легше переорієнтуватися на необхідність економічного виживання й адаптацію до нових соціально-економічних умов. Цьому сприяє

те, що навички громадянської активності та досвід політичної ефективності слугують додатковим соціальним ресурсом. Перевагою носіїв громадянських практик є те, що громадяни, які здійснюють практики, більшою мірою, ніж неактивні громадяни, забезпечені роботою. Зокрема, серед тих, хто бере участь у громадсько-політичних заходах, лише 29,1% непрацюючих, тоді як серед незалучених таких 40,4%. Аналогічна тенденція простежується стосовно практик контактування з установами та організаціями: серед тих, хто звертався до них, – 32,5% безробітних, тоді як серед тих, хто жодного разу не звертався, – 41,3%.

Таблиця 5.28

Розподіл відповідей населення України щодо власних намірів у майбутньому залежно від різновиду громадянських практик (2009, %)

Варіанти відповідей	Громадсько-політичні практики		Практики контактування	
	Так	Ні	Так	Ні
Створити (розширити) власний бізнес	10,2	7,6	10,4	6,8
Змінити роботу на більш престижну (високооплачувану)	19,7	15,4	21,2	13,8
Піднятися службовими щаблями	12,2	6,5	11,5	5,5
Підвищити професійну кваліфікацію (освітній рівень)	17,3	12,5	17,1	11,5
Досягти успіхів у професійній сфері в інший спосіб	10,2	5,2	6,9	5,6
Обійняти певну виборну посаду	3,1	1,9	2,8	1,7
Поліпшити житлові умови	35,7	27,0	35,3	25,3
Поліпшити матеріальне становище	57,5	46,3	56,6	44,2
Поліпшити якість проведення дозвілля (відпустки)	28,2	20,8	30,9	18,0
Поліпшити своє соціальне становище в інший спосіб	5,4	4,4	4,6	4,6
Намагатимусь зберегти соціальне становище, яке маю	29,3	33,8	29,3	34,9
Інше	0,7	1,1	1,1	1,0
Важко відповісти	6,8	15,2	9,5	15,8

Очевидно, що стратегії адаптації громадян залежать не тільки від наявної ситуації, а й від попереднього досвіду і набутих навичок. Наявність цього соціального ресурсу породжує у людей високі життєві домагання. Якщо порівняти відповіді на запитання «*Чи є у Вас намір упродовж найближчих двох-трьох років здійснити зазначене далі?...*» залучених і незалучених у громадянські практики респондентів, то простежується певна різниця (табл. 5.28).

Зокрема, суб'єкти громадянських практик, як громадсько-політичних, так і контактування з установами й організаціями, мають більші домагання у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, дохідній, житловій та дозвіллевій сферах. Натомість неактивне населення більшою мірою невизначене стосовно своїх дій у майбутньому або ж намагається зберегти соціальне становище, яке вже має. Такі результати схиляють до висновку, що громадянські практики населення, зумовлені соціально-економічними та соціально-психологічними чинниками, є, своєю чергою, важливим ресурсом подолання наслідків фінансової кризи. Однак тенденція зниження кількості населення, яке залучене у громадянські практики, свідчить про зменшення цього ресурсу.

Якщо проаналізувати рівень задоволеності суб'єктів громадянських практик та пасивного населення певних соціальних потреб, який визначає їхнє соціальне самопочуття та сприйняття свого становища, то спостерігаються деякі відмінності (див. табл. 5.29).

Ті, хто залучений у всі форми громадянських практик, більшою мірою, ніж незалучені, виявляють задоволеність із приводу таких соціальних благ, як рішучість у досягненні своїх цілей; ініціатива і самостійність під час розв'язання життєвих проблем; робота, що підходить; можливість мати додатковий заробіток та можливість працювати з повною віддачею. Все це дає змогу під час кризи, використовуючи цей ресурс, не розгубитися. Водночас, існує певна різниця між суб'єктами різних форм громадянських практик стосовно інших соціальних благ. Зокрема, вирізняються суб'єкти практик контактування, які за оцінками достатності таких соціальних благ, як упевненість у своїх

Таблиця 5.29

Розподіл відповідей населення України щодо задоволеності певними соціальними благами залежно від різновиду громадянських практик (%)

Вистачає з наведеного:	2009		2009		2008	
	Громадсько-політичні практики		Практики контактування		Кооперативні практики	
	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
Ініціативи та самостійності під час розв'язання життєвих проблем	45,9	40,4	44,0	40,0	50,7	44,4
Упевненості у своїх силах	42,0	37,7	38,9	38,1	46,3	39,4
Можливості працювати з повною віддачею	38,4	34,3	37,7	33,7	49,7	37,4
Рішучості в досягненні своїх цілей	37,8	33,7	35,6	33,8	45,5	36,2
Сучасних політичних знань	37,1	23,1	26,0	25,2	32,3	22,8
Підходящої роботи	30,3	26,3	29,0	26,0	44,3	29,7
Вміння жити в нових суспільних умовах	27,3	22,6	21,3	24,4	29,3	28,4
Сучасних економічних знань	22,2	19,2	18,7	20,1	25,0	20,5
Можливості мати додатковий заробіток	21,8	16,9	20,8	16,3	27,5	23,2
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	13,0	13,8	15,6	12,8	20,6	13,7

силах, сучасні політичні та економічні знання, вміння жити в нових суспільних умовах, не відрізняються від пасивного населення, але в деяких випадках ці оцінки навіть нижчі від оцінок неактивних людей. Натомість люди, які залучені у громадсько-політичні та кооперативні практики, дещо частіше декларують достатність вище поданих благ, ніж неактивні громадяни. Цікаво, що вищі оцінки достатності юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів дають носії кооперативних практик та практик контактування, ніж залучені у громадсько-політичні

практики. Очевидно, перебування у громадських організаціях та практикування звернень до установ та організацій змушує громадян частіше звертатися по юридичну допомогу. Натомість суб'єкти громадсько-політичних практик мусять більше покладатися на сучасні політичні знання. Суб'єкти кооперативних практик вирізняються серед інших активістів тим, що їм більшою мірою властиві ініціатива і самостійність під час розв'язання життєвих проблем, упевненість у своїх силах, наявність роботи, яка їм підходить, можливість працювати з повною віддачею та рішучість у досягненні своїх цілей.

Отже, результати досліджень дають змогу спостерігати динаміку громадянських практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні. Після піку громадянської активності, спричиненої президентськими виборами 2004 року, відбулося відчутне зниження показників конвенціональних громадсько-політичних практик. Незважаючи на прогресивну динаміку зареєстрованих громадських об'єднань, поширеність кооперативних практик залишається на одному рівні. Результати Європейського соціального дослідження показали, що українці належать до тих небагатьох націй, які виявляють найнижчу громадсько-політичну активність порівняно з населенням країн традиційної демократії. Привертає увагу те, що серед населення України більш поширені ті громадянські практики, які пов'язані з виборчими кампаніями. Натомість протестні практики іншого характеру, зокрема економічного, суттєвого поширення не набули. Той факт, що найвищі показники більшості форм громадянських практик притаманні скандинавським країнам та іншим розвиненим країнам Західної Європи, свідчить про зв'язок економічного добробуту населення з громадянською активністю.

Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дало змогу встановити факт структурованості і диференціації таких форм, як громадсько-політичні практики та практики контактування з установами й організаціями. Зокрема, аналіз даних трьох соціологічних досліджень стосовно громадсько-політичних практик дає підстави констатувати певну «кристалізацію» таких форм, як «по-

літичне контактування», «радикальний протест» та «громадянська непокора». Практики контактування з установами й організаціями структувалися за такими стилевими ознаками: «правове контактування», «контактування з центральною владою», «контактування з місцевою владою» та «локальне контактування». Водночас аналіз засвідчив відсутність структурованості кооперативних практик.

Встановлено, що громадсько-політичні та кооперативні практики більшою мірою зумовлені ресурсними та соціально-психологічними стимулами за моделлю громадянського волюнтаризму, ніж соціальними розколами. Емпірично виявлено, що переважна більшість структурних чинників не мають впливу на ці форми громадянських практик, натомість показники, включені до моделі громадянського волюнтаризму, продемонстрували загалом істотний і стабільний вплив. Перевірка впливу чинників цих моделей на практики контактування з установами й організаціями загалом не виявила переважання жодної.

Аналіз настанов суб'єктів громадянських практик в українському суспільстві виявив певні тенденції. Зафіксовано, що респонденти, залучені у громадянські практики, дещо більше налаштовані на багатоманітність форм власності та поєднання ринкових і державних механізмів регуляції економіки, ніж пасивне населення. В оцінці суспільно-політичного ладу України суб'єкти громадянських практик майже нарівно розподілилися на тих, хто бажає радикально змінити чинний суспільно-політичний лад, і тих, хто дотримується реформаторських поглядів. Водночас більшість із них вважають, що демократія є найбільш бажаним державним устроєм. Особливо цим вирізняються суб'єкти громадсько-політичних практик, серед яких більш як половина підтримують багатопартійну систему в Україні. Серед них також переважає підтримка прозахідного шляху розвитку, і вони більш відкриті до процесів глобалізації. Разом із тим, висока когнітивна компетентність людей, залучених у громадянські практики, дається взнаки у їхній підвищеній стурбованості стосовно міжетнічної ситуації в Україні. Серед суб'єктів громадянських практик спостерігається більший рівень покладання на себе відповідальності за стан справ у

країні та у місці проживання, ніж у решти населення. Цьому сприяє те, що їм частіше доводилося керувати своїми співробітниками і відповідати за їхню роботу.

За умов економічної кризи громадянські практики можуть стати визначальними чинниками формування оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів. Вищий рівень соціального самопочуття, покладання на власні сили сприяють накопиченню моральних та соціально-психологічних ресурсів, які дають переваги суб'єктам громадянських практик для самоактуалізації у соціальному житті. Це виявляється у значно більших домаганнях у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурній сферах. Досвід громадянських практик дає змогу їхнім носіям посідати вигідніші соціальні позиції й успішніше долати економічні негаразди.

ВИСНОВКИ

Суспільна та наукова нагальність дослідження перманентної громадянської активності зумовила передусім пошук теоретико-методологічних підстав застосування поняття «практика» у соціогуманітарній традиції. В перебігу з'ясування встановлено, що це поняття атрибутивно набуло таких значень: марксистське трактування наголошує роль активності людини та її суб'єктності у перетворенні світу, пріоритет дії над думкою, натомість консервативне розуміння розглядає практики як імпліцитні, «фонові» та надіндивідуальні чинники, які є символічними порядками й диспозитивами дії. Водночас підкреслюється значення практичного досвіду, практичного результату ідентифікації, традиційних навичок та рутинізації дії, які відіграють вирішальну роль у втіленні нових ідеологій та становленні соціальних інститутів. Усе розмаїття відомих інтерпретацій поняття «практика» розмежовується лише за баченням механізмів продукування усталеної поведінки людей, натомість простежується спільне розуміння цієї категорії як однієї з центральних у суспільних науках для позначення сукупності соціальних дій, які зумовлюють нові способи мислення індивідів у традиційних культурах, формують відчуття ідентичності та упорядковують соціальні відносини, визначають як конфігурацію соціальної структури, так і форми соціальних інститутів. Також це поняття застосовують, описуючи масові позаінституціональні дії, які називають нелегальними, тіньовими практиками, відображаючи накопичення поведінкових передумов зародження нових інститутів. Це дає підстави поділяти соціальні практики на інституціоналізовані та неінституціоналізовані, виокремлюючи їхню легітимувальну функцію. Співвіднесення цього поняття з іншими, належними до категорії дії, увиразнило позначення характерних рис дії — інноваційності та повторюваності.

Для позначення сукупності дій, які під дією різних детермінантів усталюються і поступово заповнюють неінституціоналізований простір з можливістю трансформувати політичні структури та соціальні відносини, доречно використовувати поняття «громадянські практики». Через громадянські практики виявляється феномен громадянськості – усвідомлення громадянином своїх прав та обов’язків у житті країни, створення умов для якнайповнішого розкриття всього потенціалу людини, її творчого самовираження. В процесі інституціоналізації публічної сфери як неформальної мережі для обміну інформацією та точками зору, яка відтворюється через комунікативну дію, її суб’єкти набувають навичок формувати та оприлюднювати свої погляди, продукуючи таким чином громадянські практики. З іншого боку, поступово у політичній владі формується здатність сприймати та дослухатися до громадської думки. Таким чином, громадська думка через громадянські практики набуває контролюючих функцій. Саме тому громадянські практики можна розглядати як систематичні, відтворювані та постійні дії різних соціальних суб’єктів (індивідів і груп) у публічній сфері, які є формою реалізації їхніх власних інтересів і за умов вагомості сукупності здатні перетворювати соціальні та політичні інститути. Суб’єктами громадянських практик можуть бути як індивіди, так і групи, оскільки громадянська активність структурується за формами залученості, залежно від яких доцільним є індивідуальний чи колективний спосіб обстоювання власних інтересів. За характером дії та типом суб’єкта громадянської активності можна вирізнити загалом три види практик: громадсько-політичні практики, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у громадсько-політичній сфері; практики контактування громадян з установами й організаціями, які передбачають звернення до установ з метою захисту власних інтересів; кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян, які є систематичними та постійними діями добровільно об’єднаних в асоціації людей задля спільної реалізації своїх інтересів. У методологічному плані у даному дослідженні вивчення громадянських практик здійснювалося через фіксацію фактологічних суджень за допомоги порівняльних

або моніторингових опитувань, оскільки усталеність і відтворюваність фактичних дій можна зафіксувати лише за умови спостереження ефекту тривалих тенденцій поведінки. Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дає змогу встановити певну структуризацію і диференціацію способів реалізації їх.

Теоретичний аналіз детермінантів та механізмів громадянської активності дав змогу констатувати, що у поясненні механізмів громадянських практик теорія відносної депривації та теорія раціональної дії загалом взаємодоповнюють одна одну: зумовленість громадянської дії неможлива без певних ціннісних стимулів соціально-психологічного характеру, таких як невідповідність ціннісних очікувань наявним ціннісним можливостям; водночас, оскільки актор здебільшого є раціональним у своїх намірах, він керується оцінкою зисків і втрат від можливої дії. Однак якщо раціональна оцінка може пояснити зумовленість дій індивідуального суб'єкта чи малої групи, то механізм реалізації інтересів великих груп потребує певних соціально-психологічних стимулів, оскільки прийняття рішення індивідом про участь у радикальних масових акціях можливе радше за умови незначного ризику бути покараним. Проаналізовані підходи стосовно детермінантів громадсько-політичної поведінки цілком органічно перегукуються з основними теоретико-методологічними напрацюваннями відомих концепцій практик. Зокрема, соціалізаційні аспекти культуралістського підходу логічно співвідносяться з концепцією «фонових практик», тобто громадсько-політичні дії зумовлюються водночас культурним тлом та соціальним капіталом. Чинник наявності ресурсів, практичного досвіду, традиційних навичок є важливим джерелом повторюваності дії. Вплив структурних чинників пояснює проблему поєднання соціальної структури й діяльності. Соціально-психологічні складові політичної залученості подібно до органічних або ментальних диспозицій (габітусу) теж є детермінантами громадянських практик.

На такій основі була сформульована концептуальна схема зумовленості громадянських практик. Вони є матеріалізованим втіленням соціальних відносин через інституціоналізовані чи

неінституціоналізовані форми вираження. Це втілення можливе за наявності відповідних структурних, ресурсних та соціально-психологічних чинників. Аналіз досвіду емпіричних досліджень різних форм громадянської активності виокремив найдієвіші моделі детермінації. Це модель громадянського волонтаризму, яка охоплює як суб'єктивні соціально-психологічні, так і об'єктивні соціально-економічні чинники. Модель структурних розколів пояснює зумовленість громадянських практик проявами солідарності та ідентифікації з різними соціальними групами, які утворилися в історичному розвитку певного суспільства. Модель соціального капіталу здебільшого пояснює діяльність у громадських організаціях, оскільки накопичення довіри до людей, відчуття спільноти, сусідської єдності, громадянської компетентності утворює відповідний соціальний ресурс.

Соціальна стратифікація за різними ознаками завдяки багатом обставинам зумовлює суперечності між інтересами соціальних груп. Проблеми реалізації соціальних інтересів неминуче спонукають до ідентифікації та солідарності індивідів. Відтак, соціальні розмежування стають чинниками громадянських практик, оскільки соціальні розколи, які спричиняють групову ідентифікацію, здебільшого мають соціально-політичний характер. Водночас, позаяк соціальні відносини виступають як конкретні взаємини людини та інституцій, у цій площині вирізняються статусні відносини, а розподіл соціальних статусів у суспільстві створює структурні розмежування, які, своєю чергою, впливають на реалізацію потреб людей. Ці потреби можуть мати ситуативний, індивідуальний характер і не обов'язково передбачають ідентифікацію з групою.

Однак не завжди усвідомлення соціальних інтересів, спричинених соціальними розколами, стимулює громадянську активізацію. Лише за умови зростання активістських цінностей виникає ідеологічне підґрунтя для реалізації соціальних потреб та інтересів і відбувається політична ідентифікація. Зростає суб'єктивне усвідомлення власної політичної компетентності та громадянського обов'язку. Віра у власні сили та віра у можливість реалізувати свої домагання стають вирішальними чинниками для того, щоб люди почали діяти. Коли важливість гро-

мадянського обов'язку переважає власні егоїстичні погляди на життя, з'являються передумови ідентифікації та солідарності з референтною групою, знижується міжособистісна недовіра, відбувається емоційне насичення особистісних відносин. На інтенсивність громадянських практик також впливають особистісні чинники самоактуалізації людини у соціальному житті, а саме самоповага, контроль над ситуацією, схильність до домінації, невимушеність у соціальних взаємодіях тощо. Міра свободи дій як показник громадянськості практик визначається ступенем економічної незалежності індивідів, а інакше ці дії виражатимуть волю не стільки їх самих, скільки тих, від кого вони в даний момент отримали ресурси. Завдяки незалежному соціоекономічному статусові індивід стає рішучішим. Це зумовлено накопиченням активістських ресурсів — наявністю вагомого практичного досвіду, навичок, що є важливим джерелом повторюваності дії.

За умов стабільності підтримка індивідом політичної системи ґрунтується на інтеріоризації норм та цінностей, продукованих політичною системою. Це відбувається шляхом спрямування індивідом своїх експресивних (ідентифікація), моральних (легітимність) та інструментальних (задоволеність) настанов на об'єкти системи. Однак у період трансформацій, коли під впливом соціальної аномії «оголюється» нормативний каркас політичної системи, громадянські практики як повторювані та відтворювані дії стають важливими регуляторами політичного життя.

Ідея максимально активного громадянина має як своїх прихильників, так і скептиків. З одного боку, постійна участь громадян у політичному процесі та безпосереднє врядування формують політичну спільноту, здатну перетворити приватних індивідів з їхніми приватними та частковими інтересами у вільних громадян, які усвідомлюють суспільні інтереси. Проте масове залучення населення у політичну сферу внаслідок його некомпетентності та недостатності моральних якостей для врядування провокує згортання демократії та формування тоталітарних режимів. Гостроту цієї дилеми знімає поширення громадянських практик, оскільки повторюваність та відтворюваність громадянсько-політичних дій нівелюють проблему некомпетентності

та байдужості, водночас поширення таких дій не несе загрози демократії, оскільки справді здійснюється відбір.

Об'єктом громадянських практик є політичні інститути та соціальні відносини у суспільстві, в яких результуються бажані зміни. У перехідному суспільстві подвійна інституціоналізація накладає свій відбиток на соціальні відносини. Внаслідок того, що у перехідному суспільстві довіра людей поширюється лише на інститут сім'ї, домінує родова фрагментована мораль, соціальні відносини базуються переважно на «сімейності», яка стає визначальною в економічних, побутових та інших сферах життя. Це, звичайно, гальмує впровадження дієвих реформ. Однак вимушені трансформації змушують політичні еліти лібералізувати правовий простір. За цих умов традиційні стратегії поведінки населення стають неефективними, оскільки нові правила спонукають активних соціальних суб'єктів розширити перелік власних домагань. Виокремлюються найдієвіші стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні соціальних інститутів. Перспектива переходу такого суспільства до неамбівалентної інституціональної системи пов'язана з поширенням громадянських практик, які мають сприяти формуванню громадянського суспільства. Важливість громадянських практик у процесі політичної інституціоналізації визначається їхньою функціональною спроможністю впливати на громадську думку решти населення та активно протидіяти чи сприяти політичним рішенням влади.

Проблематичність дослідження інституціоналізації політичної сфери полягає в тому, що за умов аномії та переважання амбівалентного типу свідомості ставлення до політичних інститутів, довіра чи недовіра до них здебільшого мають емоційний характер і, відповідно, «спотворюють» достовірну інформацію про інститути. Ці ставлення пов'язані переважно з електоральними уподобаннями, коли підтримка політичних інститутів та влади у цілому залежить від перебування «своїх» політичних сил при владі чи в опозиції. Ставлення населення України до чинного суспільно-політичного ладу можна віднести до масових настроїв як особливого сприйняття комфорту чи дискомфорту, що відображає суб'єктивні оцінки можливості реалізації соціально-політичних домагань. При цьому здебільшого виключається

можливість об'єктивної оцінки політичних норм і цінностей, якими регулюється політична сфера країни і на яких, власне, ґрунтуються політичні інститути. Особливі соціально-психологічні стани суспільства лише опосередковано пояснюють зрушення у ставленні до політичних інститутів, оскільки йдеться радше про емоційну задоволеність чи незадоволеність соціально-політичними умовами життєдіяльності людей. Тому розгляд особливостей інституціоналізації суспільно-політичної сфери крізь призму соціальних настроїв видається проблематичним, оскільки не дає змоги уникнути вимірювання випадкових емоційних феноменів, які так притаманні перехідним суспільствам, де населення часто набуває ситуативних та мінливих емоційних станів під час перетворень. Адже процес інституціоналізації передбачає усталеність, регулярність та повторюваність певних соціальних фактів, натомість масові настрої через їхню тимчасовість не можуть претендувати на пояснення глибинних змін у соціально-політичній сфері України. Таким чином, організаційна неусталеність політичного устрою України, пов'язана з постійними змінами, позначилася на сприйнятті його населенням. Зафіксована інформація про масові настрої стосовно політичних інститутів та політичного режиму є «суб'єктивною» і повною мірою не задовольняє потреби в дослідженні процесів інституціоналізації політичної сфери.

Особливості соціоструктурних перетворень в українському суспільстві засвідчили можливість для основних соціальних груп реалізувати власні інтереси та потреби, що сприяло відносній стабілізації та безконфліктності. Демонополізація влади та можливість політичного реваншу у 2000-х роках, існування балансу між владними й опозиційними угрупованнями спричинювали лояльність елітних груп до наявного політичного режиму. Домінування амбівалентних орієнтацій населення стосовно економічних, політичних та геополітичних шляхів розвитку України запобігало формуванню чітких структурних розмежувань за політико-ідеологічною ознакою. Низька підтримка населенням ідеї федералізації України внеможливіє утворення сепаратистських ідентичностей в українських регіонах, а відтак, сприяє домінуванню національної ідентичності населення. Відсутність соціального розшарування за етнокультурними оз-

наками й радше превентивний характер мовних домагань запобігають серйозним конфліктам і процесам сегрегації та критичної регіоналізації, оскільки рівність у цій площині життєвих шансів і можливостей задоволення потреб є чинником стабільності суспільства. Водночас інтенсивність переживання етнічності, зафіксована серед представників українського етносу, опосередковано залежить від міри функціонування української мови. Все це дало змогу висунути гіпотезу, що соціоструктурні чинники не мають вагомого впливу на громадянські практики населення України.

Існування незіставності потенціалу громадянської активності з її фактичними проявами у перехідному суспільстві пояснюється тим, що формування активістських настанов відбувається у суб'єктивному, емоційному переживанні життєвого досвіду людини, натомість раціональні, зважені оцінки щодо значущих аспектів життя не мають відчутного впливу на формування протестних настроїв. У масовій свідомості найефективнішими методами впливу громадськості на ухвалення рішень органами влади вважаються конвенціональні форми. Так само українське суспільство здебільшого налаштоване на ненасильницькі форми протесту як засоби відстоювання своїх інтересів. Водночас переважна більшість населення констатує відсутність можливості контролювати владу через політичні інститути та недержавні організації. В суспільстві домінує загальна налаштованість на активний протест із одночасним збереженням миру і злагоди. Аналіз показників можливих виступів та особистої участі в них у 2000-х роках показав, що напередодні зростання громадянської активності показник імовірності масових виступів був нижчим від показника готовності особистої участі у виступах, що свідчило про порушення механізмів соціальної конформності: індивідуальне сприйняття соціальної ситуації «заступало» нормативну рефлексію більшості населення. Іншим проявом реальної громадянської мобілізації населення можна вважати персоніфікацію політичних суб'єктів, а саме через їх демонізацію та ідеалізацію. У випадку існування незадоволеної потреби населення у безпеці, пов'язаної із фобіями стосовно політичних суб'єктів, з'являється потужний механізм індивідуальної мобілізації. Зафіксовано, що зростання громадянської активності

були спричинені переважно політичними мотивами. Незважаючи на певне зниження активності за останні роки, порівняно з європейськими країнами явка виборців в Україні залишається достатньо високою. Мотивація електоральної активності збільшується на референдумах та президентських виборах, що пов'язане з більш чіткою персоніфікацією політичних перегонів. Останнім часом дещо зросла кількість виборців, які не підтримали жодного кандидата. Така форма електоральної активності є досить симптоматичною, оскільки зазвичай люди, не побачивши гідних суб'єктів політичного процесу, ігнорують вибори. Натомість прихід на виборчу дільницю і свідомо невідвідування жодного кандидата демонструє особливий громадянський «жест» несприйняття наявних суб'єктів політичного життя.

Емпіричне дослідження дало змогу спостерігати динаміку громадських практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні. Після піку громадянської активності, спричиненого президентськими виборами 2004 року, відбулося зниження залученості населення до політичних заходів. Загалом відчутно знизилася число суб'єктів громадсько-політичних практик та практик контактування. Незважаючи на те, що кількість зареєстрованих громадських об'єднань постійно зростає, показник кооперативних практик залишається на стабільно низькому рівні. Результати Європейського соціального дослідження показали, що українці поряд з ще кількома націями виявляють найнижчу громадсько-політичну активність порівняно з населенням країн традиційної демократії. Той факт, що найвищі показники більшості форм громадянських практик притаманні скандинавським країнам та іншим розвиненим країнам Західної Європи, свідчить про зв'язок економічного добробуту населення із громадянською активністю. Привертає увагу те, що серед населення України поширеніші ті громадянські практики, які пов'язані з виборчими кампаніями. Натомість протестні практики іншого характеру, зокрема економічного, суттєвого поширення не набули. При цьому суттєве зниження практик контактування з установами та організаціями є наслідком зменшення патерналістських орієнтацій.

Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дало підстави констатувати, що такі форми, як громадсько-політичні практики та практики контактування з установами й організаціями, набули характеру структурованості та диференціації і тому можуть впливати на політичну інституціоналізацію. В українському суспільстві, подібно до західних суспільств, простежується феномен однотипності практик контактування, коли схильність брати участь у таких практиках передбачає наявність подібних ресурсів чи вправності. Однак непродуктивність застосування факторного аналізу стосовно такої форми громадянських практик, як кооперативні практики, свідчить про те, що ця форма не набула характеру структуризації й диференціації. Отже, можна констатувати лише частковий вплив громадянських практик на політичну інституціоналізацію українського суспільства. Здебільшого цей вплив виявляється на індивідуальному рівні, натомість кооперативний сектор громадянського суспільства (участь у громадських чи політичних організаціях) залишається на низькому рівні розвитку.

Емпіричне дослідження чинників громадянських практик виявило загалом стабільний вплив представлених у запропонованих моделях чинників. Відтак, факт відтворюваності цих чинників означає правомірність застосування поняття «практика» до наявних в українському суспільстві проявів громадянської активності. Якщо взяти кожен форму громадянських практик окремо, то можна стверджувати, що громадсько-політичні практики більшою мірою зумовлені ресурсними та соціально-психологічними стимулами моделі громадянського волонтаризму, ніж структурними чинниками моделі соціальних розколів. Перевірка впливу цих чинників на практики контактування з установами й організаціями загалом не виявила переважання жодного з них. Водночас виявлено, що практики контактування не зумовлюються соціально-психологічними чинниками політичного характеру. Очевидно, що індивідуалізований характер цих практик, низький рівень ризиків, а відтак, низький рівень «витрат», більшою мірою вимагають індивідуальних навичок спілкування та вміння донести до об'єкта звернень власну проблему, ніж психологічного налаш-

тування на дію. Натомість динаміка чинників кооперативних практик знову ж таки виявила переважання моделі громадянського волонтаризму. Після сплеску громадянської активності наприкінці 2004 року, спричиненого регіональними та геополітичними розколами, протестні практики у подальшому зумовлювалися переважно ресурсними та соціально-психологічними стимулами. Таким чином, можна констатувати певне переважання впливу ресурсних та соціально-психологічних чинників на громадянські практики населення України.

Аналіз настанов суб'єктів громадянських практик в українському суспільстві засвідчив, що активні громадяни дещо більше налаштовані на багатоманітність форм власності та поєднання ринкових і державних механізмів регуляції економіки, ніж пасивні громадяни. Водночас більшість із них вважають, що демократія є найбажанішим державним устроєм. Особливо цим вирізняються респонденти, залучені у громадсько-політичні практики, серед яких більш як половина підтримують багатопартійну систему в Україні. Серед залучених у громадсько-політичні практики також переважає підтримка прозахідного шляху розвитку, і вони більш відкриті до процесів глобалізації. Разом із тим висока когнітивна компетентність людей, залучених у громадянські практики, втілюється у їхній підвищеній стурбованості стосовно міжетнічної ситуації в Україні. Серед прилучених до громадянських практик спостерігається більший рівень покладання на себе відповідальності за стан справ у країні та у місці проживання. За умов соціально-економічної кризи громадянські практики сприяють формуванню оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів. Вищий рівень соціального самопочуття, покладання на власні сили сприяють накопиченню моральних та соціально-психологічних ресурсів, які дають переваги носіям громадянських практик для самоактуалізації людини у соціальному житті. Це виявляється у значно більших домаганнях у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурній сферах. Досвід громадянських практик дає змогу їхнім носіям посідати вигідніші соціальні позиції, успішніше долати економічні негаразди.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Незалежні змінні, використані у масиві опитування «Громадська думка в Україні – 2006»

Місто/село: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у місті, і значення 0 – для тих, хто зазначив своє місце проживання у селі.

Регіональна поляризація (2004): фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у Західно-Центральному регіоні (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ), і значення 0 – для тих, хто зазначив своє місце проживання у Південно-Східному регіоні (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

Національність: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає себе етнічним українцем, і значення 0 – для тих, хто визначив себе як росіянина.

Рідна мова: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив як рідну українську мову, і значення 0 – для тих, хто зазначив рідною російську мову.

Євразійські геополітичні настанови: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає доцільним входження України до Єдиного економічного простору (блоку країн Росії, Білорусі, Казахстану, Узбекистану), і значення 0 – для тих, хто вважає такий крок недоцільним.

Європейські геополітичні настанови: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає доцільним входження України до Європейського Союзу, і значення 0 – для тих, хто вважає такий крок недоцільним.

Ідеологічне розмежування: вимірювана на підставі запитання «Якою має бути економіка України?» із можливими варіантами відповіді «1 – економіку повністю регулює ринок; 2 – економіку регулюють і ринок, і держава; 3 – економіку повністю регулює держава».

Вік: вимірюваний як кількість повних років життя.

Освіта: із можливими варіантами відповіді «1 – початкова, неповна середня; 2 – середня загальна; 3 – середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4 – перший ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 – повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)».

Дохід: вимірюваний розміром заробітної плати (стипендії, пенсії) за останній місяць (у грн).

Наявність роботи: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто працює у певних секторах економіки, і значення 0 – для тих, хто не має роботи.

Участь у приватизаційних процесах: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто брав участь хоч би в одному приватизаційному заході, і значення 0 – для тих, хто в жодному з таких заходів участі не брав.

Навички: адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного значень переліку занять у вільний від основної та хатньої роботи час («навчання (навчання на вечірньому або заочному відділенні навчальних закладів, на курсах тощо)», «праця за сумісництвом, підробіток», «громадська робота (участь у заходах партій, профспілок, громадських організацій, рухів, волонтерська робота тощо)», «робота на комп'ютері (друкування, виконання завдань, читання, перегляд фільмів, прослуховування музики, ігри, користування Інтернетом тощо)»).

Відчуття громадянського обов'язку: адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного значень ступеня важливості для респондента «можливості висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу», «можливості критики і демократичного контролю рішень владних структур», «участі у діяльності політичних партій і громадських організацій».

Політична ідентифікація: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто брав участь у виборах Верховної Ради України 26 березня 2006 року, і значення 0 – для тих, хто не брав у них участі.

Політична ефективність: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає, що в нього є можливість контролювати діяльність центральних і місцевих органів влади, і значення 0 – для тих, хто вважає, що такої можливості в нього немає.

Додаток 2

Незалежні змінні, використані у масиві опитування «Громадська думка в Україні – 2007»

Місто/село: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у місті, і значення 0 – для тих, хто зазначив своє місце проживання у селі.

Регіональна поляризація (2004): фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у Західно-Центральному регіоні (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ), і значення 0 – для тих, хто зазначив своє місце проживання у Південно-Східному регіоні (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

Національність: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає себе етнічним українцем, і значення 0 – для тих, хто визначив себе як росіянина.

Рідна мова: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив як рідну українську мову, і значення 0 – для тих, хто зазначив рідною російську мову.

Статус російської мови: вимірюваний на підставі ставлення до судження «Російській мові треба надати статус другої державної в Україні» із можливими варіантами відповіді «1 – цілком

схвальне; 2 – переважно схвальне; 3 – важко відповісти; 4 – переважно не схвальне; 5 – зовсім не схвальне».

Євразійські геополітичні настанови: вимірювані на підставі запитання «Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?» із можливими варіантами відповіді «1 – радше негативно; 2 – важко сказати; 3 – радше позитивно».

Європейські геополітичні настанови: вимірювані на підставі запитання «Як Ви ставитеся до Вступу України до Європейського Союзу?» із можливими варіантами відповіді «1 – радше негативно; 2 – важко сказати; 3 – радше позитивно».

Ідеологічне розмежування: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто підтримує прихильників соціалізму, і значення 0 – для тих, хто підтримує прихильників капіталізму.

Вік: вимірюваний як кількість повних років життя.

Освіта: із можливими варіантами відповіді «1 – початкова, неповна середня; 2 – середня загальна; 3 – середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4 – перший ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 – повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)».

Дохід: вимірюваний розміром заробітної плати (стипендії, пенсії) за останній місяць (у грн).

Наявність роботи: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто працює у певних секторах економіки, і значення 0 – для тих, хто не має роботи.

Навички: адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного значень переліку занять у вільний від основної та хатньої роботи час («навчання на вечірньому або заочному відділенні навчальних закладів, на курсах тощо», «робота за сумісництвом, додатковий заробіток», «громадська робота (участь у заходах партій, профспілок, громадських організацій, рухів, волонтерська робота тощо)», «робота на комп'ютері (друкування, виконання завдань, читання, перегляд фільмів, прослуховування музики, ігри, користування Інтернетом тощо)»).

Інтерес до політики: вимірюваний на підставі запитання «Якою мірою Вас цікавить політика?» із можливими варіантами відповіді «1 – зовсім не цікавить; 2 – певною мірою цікавить; 3 – дуже цікавить».

Політична ідентифікація: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив у переліку певну політичну течію, відповідаючи на запитання «У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам», і значення 0 – для тих, хто не визначився.

Додаток 3

Незалежні змінні, використані у масиві опитування «Громадська думка в Україні – 2009»

Місто/село: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у місті, і значення 0 – для тих, хто зазначив своє місце проживання у селі.

Регіональна поляризація (2004): фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у Західно-Центральному регіоні (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ), і значення 0 – для тих, хто зазначив своє місце проживання у Південно-Східному регіоні (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

Національність: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає себе етнічним українцем, і значення 0 – для тих, хто визначив себе як росіянина.

Рідна мова: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив як рідну українську мову, і значення 0 – для тих, хто зазначив рідною російську мову.

Статус російської мови: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив, що особисто ладен відстоювати надання офіційного статусу російській мові, і значення 0 – для тих, хто цього не зазначив.

Євразійські геополітичні настанови: вимірювані на підставі запитання «Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?» із можливими варіантами відповіді «1 – радше негативно; 2 – важко сказати; 3 – радше позитивно».

Європейські геополітичні настанови: вимірювані на підставі запитання «Як Ви ставитеся до Вступу України до Європейського Союзу?» із можливими варіантами відповіді «1 – радше негативно; 2 – важко сказати; 3 – радше позитивно».

Ідеологічне розмежування: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто підтримує прихильників соціалізму, і значення 0 – для тих, хто підтримує прихильників капіталізму.

Вік: вимірюваний як кількість повних років життя.

Освіта: із можливими варіантами відповіді «1 – початкова, неповна середня; 2 – середня загальна; 3 – середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4 – перший ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 – повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)».

Дохід: вимірюваний на підставі запитання «Середньодушовий дохід на кожного з членів Вашої сім'ї порівняно з прожитковим мінімумом... *(нагадуємо, що цей мінімум зараз становить 607 грн)*» із можливими варіантами відповіді «1 – фактично нижчий за прожитковий мінімум; 2 – такий чи майже такий, як встановлений прожитковий мінімум; 3 – трохи вищий за встановлений прожитковий мінімум; 4 – порівняно з прожитковим мінімумом високий; 5 – набагато вищий за прожитковий мінімум».

Наявність роботи: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто працює у певних секторах економіки, і значення 0 – для тих, хто не має роботи.

Участь у приватизаційних процесах: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто брав участь хоч би в одному приватизаційному заході, і значення 0 – для тих, хто в жодному з таких заходів участі не брав.

Інтерес до політики: вимірюваний на підставі запитання «Якою мірою Вас цікавить політика?» із можливими варіантами відповіді «1 – зовсім не цікавить; 2 – певною мірою цікавить; 3 – дуже цікавить».

Відчуття громадянського обов'язку: адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного зна-

чень ступеня важливості для респондента «можливості висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу», «можливості критики і демократичного контролю рішень владних структур», «участі у діяльності політичних партій і громадських організацій».

Політична ідентифікація: вимірювана на підставі запитання «Чи є в країні така політична партія (блок), яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?» із можливими варіантами відповіді «1 – немає; 2 – важко відповісти; 3 – є така партія».

Політична ефективність: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає, що у них є можливість контролювати діяльність центральних і місцевих органів влади, і значення 0 – для тих, хто вважає, що такої можливості в них немає.

Додаток 4

Незалежні змінні, використані у масивах моніторингового дослідження «Українське суспільство»

Місто/село: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у місті, і значення 0 – для тих, хто зазначив своє місце проживання у селі.

Регіональна поляризація (2004): фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у Західно-Центральному регіоні (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ), і значення 0 – для тих, хто зазначив своє місце проживання у Південно-Східному регіоні (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

Національність: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає себе етнічним українцем, і значення 0 – для тих, хто визначив себе як росіянина.

Рідна мова: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив як рідну українську мову, і значення 0 – для тих, хто зазначив рідною російську мову.

Статус російської мови: вимірюваний на підставі запитання «Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?» із можливими варіантами відповіді «1 – ні; 2 – важко сказати; 3 – так».

Євразійські геополітичні настанови: вимірювані на підставі запитання «Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?» із можливими варіантами відповіді «1 – радше негативно; 2 – важко сказати; 3 – радше позитивно».

Європейські геополітичні настанови: вимірювані на підставі запитання «Як Ви ставитеся до Вступу України до Європейського Союзу?» із можливими варіантами відповіді «1 – радше негативно; 2 – важко сказати; 3 – радше позитивно».

Ідеологічне розмежування: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто підтримує прихильників соціалізму, і значення 0 – для тих, хто підтримує прихильників капіталізму.

Релігійна активність: дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто відвідував церкву (костюл, синагогу, мечеть, молитовний дім), і значення 0 – для групи тих, хто цього не робив.

Вік: вимірюваний як кількість повних років життя.

Освіта: із можливими варіантами відповіді «1 – початкова, неповна середня; 2 – середня загальна; 3 – середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4 – перший ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 – повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)».

Дохід: вимірюваний розміром заробітної плати (стипендії, пенсії) за останній місяць (у грн).

Наявність роботи: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто працює у певних секторах економіки, і значення 0 – для тих, хто не має роботи.

Навички: адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного значень переліку занять у вільний від основної та хатньої роботи час («праця за сумісництвом, додатковий підробіток», «громадська робота», «відвідування курсів, гуртків, студій», «заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо)»).

Спортивні практики: адитивний індекс, побудований шляхом обчислення середнього арифметичного значень переліку спортивних занять («ранкова гімнастика і фізкультура», «біг, оздоровчі прогулянки», «відвідування плавального басейну, заняття в спортивній залі, на стадіоні, спортмайданчиках»).

Інтерес до політики: вимірюваний на підставі запитання «Якою мірою Вас цікавить політика?» із можливими варіантами відповіді «1 – зовсім не цікавить; 2 – певною мірою цікавить; 3 – дуже цікавить».

Політична ідентифікація: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив у переліку певну політичну течію, відповідаючи на запитання «У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам», і значення 0 – для тих, хто не визначився.

Політична ефективність: виміряна на підставі запитання «Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?» із можливими варіантами відповіді «1 – ні, нічого не зміг би зробити; 2 – важко сказати; 3 – так, зміг би щось зробити».

Довіра до сім'ї і родичів: виміряна за допомогою 5-бальної шкали «1 – зовсім не довіряю; 2 – переважно не довіряю; 3 – важко сказати, довіряю чи ні; 4 – переважно довіряю; 5 – цілком довіряю».

Довіра до співвітчизників: виміряна за допомогою 5-бальної шкали «1 – зовсім не довіряю; 2 – переважно не довіряю; 3 – важко сказати, довіряю чи ні; 4 – переважно довіряю; 5 – цілком довіряю».

Довіра до сусідів: виміряна за допомогою 5-бальної шкали «1 – зовсім не довіряю; 2 – переважно не довіряю; 3 – важко сказати, довіряю чи ні; 4 – переважно довіряю; 5 – цілком довіряю».

Довіра до колег: виміряна за допомогою 5-бальної шкали «1 – зовсім не довіряю; 2 – переважно не довіряю; 3 – важко сказати, довіряю чи ні; 4 – переважно довіряю; 5 – цілком довіряю».

ЛІТЕРАТУРА

- Авусва І.* Соціальний портрет членів соціальних рухів, громадських організацій та політичних партій / *Авусва І.* // Українське суспільство – 2003 : соціологічний моніторинг. – К. : ІС НАНУ, 2003. – С. 283–291.
- Айзенштадт Ш.Н.* Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность / *Ш.Н. Айзенштадт* // THESIS. – 1993. – Вып. 2. – С. 190–212.
- Альтюссер Л.* За Маркса / *Альтюссер Л.* ; [пер. с франц. А.В. Денежкина]. – М. : Праксис, 2006. – 392 с.
- Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / *Арендт Х.* ; [пер. з англ.]. – 2-ге вид. – К. : Дух і Літера, 2005. – 584 с.
- Арістотель.* Нікомахова етика / *Арістотель.* – К. : Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
- Арістотель.* Політика / *Арістотель* ; [пер. з давньогрек. та передм. О. Кислюка]. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
- Артемов Г.П.* Политическая социология : учеб. пособие / *Артемов Г.П.* – М. : Логос, 2003. – 280 с.
- Барбер Б.* Сильна демократія: політика учасницького типу / *Барбер Б.* // Демократія : Антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 254–262.
- Бевзенко Л.* Елементи екологізму в стилях життя українців / *Бевзенко Л.* // Українське суспільство 1994–2006 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2006. – С. 337–347.
- Бекешикіна І.* Акції Помаранчевої революції: що спонукало людей вийти на вулицю / *І. Бекешикіна* // Політичний портрет України. – 2005. – № 32. – С. 59–65.
- Бекешикіна І.* Громадська думка про майбутній економічний та територіальний устрій України / *І. Бекешикіна* // Політичний портрет України. – 1993а. – № 2. – С. 1–12.
- Бекешикіна І.* Громадська думка щодо готовності населення до соціального протесту / *І. Бекешикіна* // Політичний портрет України. – 1993б. – № 4. – С. 14–23.

Бекешикіна І. Іспит для демократії / *І. Бекешикіна* // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 348–357.

Бекешикіна І. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні / *Бекешикіна І.* – К. : Абрис, 1994. – 48 с.

Бекешикіна І. Мотивація виборців і проблеми розвитку електоральної культури / *І. Бекешикіна* // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 10. – К. : ІС НАНУ, 2007. – С. 109–120.

Бекешикіна І. Тенденції розвитку партійно-політичної структури українського суспільства: від виборів–2002 до виборів–2006 / *Бекешикіна І.* // Українське суспільство 1994–2006 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2006. – С. 356–369.

Бекешикіна І. Члени громадських об'єднань як особлива соціальна група / *Бекешикіна І.* // Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 382–395.

Бородкин Ф.М. Социальные индикаторы : учеб. [для студ. вузов, обучающихся по специальности «Статистика» и другим экон. специальностям] / *Бородкин Ф.М.* – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – 607 с.

Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії : [монографія] / *В.І. Бортніков.* – Луцьк : РВВ «Вежа», 2007. – 524 с.

Булатов М.А. Деятельность и структура философского знания / *Булатов М.А.* – К. : Наук. думка, 1976. – 216 с.

Бурдье П. Практичний глузд. – К. : Укр. центр духов. культури, 2003. – 503 с.

Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / *Вебер М.* – К. : Основи, 1998. – 532 с.

Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння / *Верба С.* // Демократія : Антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 943–982.

Визенталь Г. Политическая организация маловероятного: трансформация социализма и уроки для социальных наук / *Визенталь Г.* // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : в 2 т. – СПб. ; М. ; Берлин : Европ. ун-т в Санкт-Петербурге : Летний сад : Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – Т. 2. – С. 411–444.

Вишняк О. Динаміка ставлення громадян України до партійних систем / *Вишняк О.* // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка

соціальних змін ; за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М.Шульги. – К. : ІС НАНУ , 2009. – С. 379–389.

Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / *Вишняк О.* // Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 331–342.

Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus: Філософські дослідження / *Вітгенштайн Л.* – К. : Основи, 1995. – 311 с.

Владико О. Готовність населення України до соціального протесту / *Владико О.* // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2005. – С. 151–161.

Владико О. Економічні чинники політичної активності населення України / *Владико О.* // Українське суспільство – 2003 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2003. – С. 66–76.

Войтович С.О. Соціальні інститути в процесі диференціації суспільства (на матеріалах соціального розвитку вітчизняного суспільства) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра соц. наук : спец. 22.00.03 «Соціальна структура, соціальні інститути та соціальні відносини» / *С.О. Войтович.* – К., 1996. – 46 с.

Волков В.В. О концепции практик(и) в социальных науках / *В.В. Волков* // Социологические исследования. – 1997а. – № 6. – С. 9–23.

Волков В.В. Советская цивилизация как повседневная практика: возможности и пределы трансформации / *Волков В.В.* // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии / под общ. ред. Т.И. Заславской. – М. : МВШСЭН, 1997б. – С. 323–333.

Волков В.В. Теория практик / *В.В. Волков, О.В. Хархордин.* – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.

Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / [Вайнола Р.Х., Капська А.Й., Комарова Н.М. та ін.]. – К. : Академпрес, 1999. – 112 с.

Выготский Л.С. Сознание как проблема психологии поведения / *Л.С. Выготский* // Психология развития как феномен культуры : избр. психол. труды / Л.С. Выготский ; под ред. М.Г. Ярошевского. – М. ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – С. 24–47.

Вятр Е. Социология политических отношений / *Е. Вятр.* – М. : Прогресс, 1979. – 464 с.

Г'юм Д. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі / *Д. Г'юм* ; за ред. та передм. Е.К. Мосснера; [з англ. пер. П. Несада]. – К. : Вид. дім. «Всесвіт», 2003. – 552 с.

Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / *Ю. Габермас.* – Львів : Літопис, 2000. – 320 с.

Гавриленко І. Історичний акціоналізм як методологія аналізу історичного процесу / *І. Гавриленко* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 101–118.

Гарань О. Політико-державні перетворення в Україні / *О. Гарань, С. Макеєв* // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М. : Три квадрата, 2003. – С. 177–211.

Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют / *Гарр Т.Р.* – СПб. : Питер, 2005. – 461 с.

Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / *Гидденс Э.* – М. : Академ. Проект, 2003. – 528 с.

Гіденс Е. Соціологія / *Гіденс Е.* – К. : Основи, 1999. – 726 с.

Головаха Е.И. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии / *Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С.* – К. : Наук. думка, 1992. – 128 с.

Головаха Е.И. Киев: 1990–91 (Социологические репортажи) / *Головаха Е.И., Панина Н.В., Чурилов Н.Н.* – К. : Наук. думка, 1992. – 139 с.

Головаха Е.И. Отношение к партиям и участию в выборах на многопартийной основе / *Головаха Е.И.* // Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований). – К. : Наук. думка, 1993а. – С. 52–61.

Головаха Е.И. Политическая информированность, компетентность и активность населения / *Головаха Е.И.* // Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований). – К. : Наук. думка, 1993б. – С. 20–28.

Головаха Е.И. Потенциал протеста украинского общества / *Е.И. Головаха, Н.В. Панина* // Социологические исследования. – 1999. – № 10. – С. 31–40.

Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и социальная практика / *Е.И. Головаха, Н.В. Панина.* – К. : Абрис, 1994. – 168 с.

Головаха Е.И. Социологическое знание и процесс исследования современных социальных процессов / *Головаха Е.И.* // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні : IV Всеукр. соціол. конф. : наук. доп. і повідом. – К. : Соціологічна асоціація України ; ІС НАНУ, 2004. – С. 13–25.

Головаха Є. Динаміка соціального самопочуття населення України: 1995–2006 / *Є. Головаха, Н. Паніна* // Українське суспільство 1994–

- 2006 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2006а. – С. 201–210.
- Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006б. – №3. – С. 32–51.
- Головаха Є. Революція очікувань / Головаха Є. // Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори–2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / за ред. С. Макеєва. – К. : ІС НАНУ, 2005. – С. 32–39.
- Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 133 с.
- Головаха Є. Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституціоналізація і особливості становлення нових соціальних інститутів / Є. Головаха, Н. Паніна // Політична думка. – 2001а. – № 4. – С. 3–24.
- Головаха Є. Ставлення до влади і політичний вибір молоді України / Є. Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №1. – С. 117–127.
- Головаха Є. Сучасна політична ситуація й перспектива державно-політичного та економічного розвитку України / Є. Головаха // Політичний портрет України. – 1993с. – № 4. – С. 1–13.
- Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 85 с.
- Головаха Є.І. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування / Є.І Головаха, Н.В. Паніна // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2001б. – С.188–200.
- Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціального моніторингу / Є.І Головаха. – К. : Стилос, 1997. – 156 с.
- Горбачик А. Політичні орієнтації населення України: тенденції змін та фактори формування / А. Горбачик // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2004. – С. 221–231.
- Горбачик А.П. Аналіз даних соціологічних досліджень засобами SPSS : навч. посіб. / А.П. Горбачик, С.А. Сальникова. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2008. – 164 с.
- Горбулін В.П. Національна безпека: український вимір / В.П. Горбулін, О.В. Литвиненко. – К. : ПП «Інтертехнологія», 2008. – 104 с.
- Грамуши А. Искусство и политика : в 2-х т. / А. Грамуши ; [пер. с итал.]. – М. : Искусство, 1991. – Т. 1. – 432 с.

Громада // Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / В.Т. Бусел (уклад. та голов. ред.). – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 262.

Гудков Л. Страх как рамка понимания происходящего / *Л. Гудков* // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1999. – №6. – С. 46–53.

Давыдов Ю.Н. Тоталитаризм // Современная западная социология : словарь / *Давыдов Ю.Н.* – М. : Политиздат, 1990. – С. 351–352.

Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / *Даймонд Л.* // Демократія : Антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882–942.

Даль Р.А. Демократія та її критики / *Даль Р.А.* ; [пер. з англ. М. та О. Лупішко]. – Х. : Вид. група «РА – Каравела», 2002a. – 440 с.

Даль Р.А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / *Даль Р.А.* ; [пер. з англ. О.Д. Білогорського]. – Х. : Каравела, 2002b. – 216 с.

Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / *Дарендорф Р.* ; [пер. с нем.]. – М. : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 288 с.

Дарендорф Р. У пошуках нового устрою : лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / *Дарендорф Р.* ; [пер. з нім. А. Орган]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.

Девятко И.Ф. Социология с практической точки зрения: к критике современных теорий практики / *Девятко И.Ф.* // Новое и старое в теоретической социологии / под ред. Ю.Н.Давыдова. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 2003. – С. 61–80.

Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри / *О. Демків* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.

Джанда К. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / *К. Джанда, Д.М. Барри, Д. Голдман, К.В. Хула* ; [пер. с англ. А.Н. Кулик, О.С. Миндрул]. – М. : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – 656 с.

Дилигенский Г. Политическая институционализация в России: социально-культурные и психологические аспекты / *Г. Дилигенский* // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 7. – С. 5–12.

Дилигенский Г.Г. Некоторые методологические проблемы исследования психологии больших социальных групп / *Дилигенский Г.Г.* // Методологические проблемы социальной психологии / под ред. Е.В. Шороховой. – М. : Наука, 1975. – С. 196–205.

- Дилигенский Г.Г.* Социально-политическая психология / *Дилигенский Г.Г.* — М. : Новая шк., 1996. — 352 с.
- Доган М.* Эрозия доверия в развитых демократиях / *М. Доган* // *Мировая экономика и международные отношения.* — 1999а. — № 5. — С. 85–93.
- Доган М.* Эрозия доверия в развитых демократиях. Окончание / *М. Доган* // *Мировая экономика и международные отношения.* — 1999б. — № 6. — С. 38–45.
- Додаток* // *Україна–2002. Моніторинг соціальних змін* / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2002. — С. 562–658.
- Додаток* // *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін* / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2009а. — С. 476–548.
- Додаток* // *Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін* / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2004. — С. 582–694.
- Дюркгайм Е.* Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / *Дюркгайм Е.* ; пер. з франц. П. Філіпчука, З. Борисюк ; наук. ред. Т. Метельова. — К. : Юніверс, 2002. — 424 с.
- Дюркгайм Е.* Самогубство: Соціологічне дослідження / *Дюркгайм Е.* ; пер. з франц. Л. Кононович. — К. : Основи, 1998. — 519 с.
- Дюркгайм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии / *Дюркгайм Э.* — М. : Наука, 1991. — 574 с.
- Заславская Т.* Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса / *Т. Заславская* // *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.* — 2000. — № 6 (50). — С. 14–19.
- Заславская Т.И.* Современное российское общество: Социальный механизм трансформации : учеб. пособие / *Заславская Т.И.* — М. : Дело, 2004. — 400 с.
- Заславская Т.И.* Социетальная трансформация российского общества : Деятельностно-структурная концепция / *Заславская Т.И.* — [2-е изд., испр. и доп.]. — М. : Дело, 2003. — 568 с.
- Звіт* про науково-дослідну роботу «Політична культура українського суспільства: тенденції і закономірності розвитку». — К. : ІС НАНУ, 2005. — 69 с.
- Злобіна О.* Особистість як суб'єкт соціальних змін / *Злобіна О.* — К. : ІС НАНУ, 2004. — 400 с.

Злобіна О.Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / *О.Г. Злобіна*. — К., 2005. — 32 с.

Зудин А.Ю. Традиционализация и укоренение политических инноваций: к постановке проблемы / *А.Ю. Зудин* // Общественные науки и современность. — 2007. — № 4. — С. 67–79.

Иванов В.П. Человеческая деятельность — познание — искусство / *Иванов В.П.* — К. : Наук. думка, 1977. — 252 с.

Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / *Р. Инглхарт* // Полис. — 1997. — № 4. — С. 6–32.

Институционализация // Большой толковый социологический словарь (Collins). — М. : Вече, АСТ, 1999. — С. 248. — (Т. 2 ; П-Я).

Институционализация // Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / ред.-координатор — акад. РАН Г.В. Осипов. — М. : Изд. группа ИНФРА — М — НОРМА, 1998. — С. 105.

Институционализация социальная // Учебный социологический словарь / Г.К.Ашин, Ю.П.Буданцев, И.А.Бутенко и др.; С.А.Кравченко (ред.); Российское общество социологов, Московский гос. ин-т междунар. отношений МИД РФ. — [3 изд., доп., перераб.]. — М. : Экзамен, 1999. — С. 100.

Каганский В. Советское пространство: конструкция, деструкция, трансформация (структурно-геополитический анализ) / *В. Каганский* // Общественные науки и современность. — 1995. — № 3. — С. 31–38.

Кандричин С. Диференціація соціального простору України і Білорусі як ефект «зіткнення цивілізацій» / *С. Кандричин* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 4. — С. 74–96.

Кинбурский А.В. Социальное недовольство и общественное поведение / *Кинбурский А.В.* // Россия: трансформирующееся общество / под ред. В.А. Ядова. — М. : Канон-пресс-Ц, 2001. — С. 337–348.

Клюєнко Е. Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалограмування за Гутманом / *Е. Клюєнко* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 46–72.

Ковалев А.Д. Порядок социальный / *Ковалев А.Д.* // Современная западная социология : словарь. — М. : Политиздат, 1990. — С. 269–270.

Коваліско Н. Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків / *Н. Коваліско* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 2. — С. 49–63.

Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / *А. Колодій* // *Агора. Україна – регіональний вимір.* – К. : Стилос, 2006. – Вип. 3. – С. 69–91.

Коломиец В.П. Легитимация социальной стратификации средствами рекламы / *В.П. Коломиец* // *Вест. Моск. ун-та.* – 1998. – № 1. – С. 61–70. – (Сер. 18 : Социология и политология).

Костенко Н. Вибори і медіа: легалізуючи публічну сферу / *Н. Костенко, С. Макеєв* // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 1999. – № 1. – С. 78–92.

Костенко Н. Продукування і легітимація культурних ідентичностей / *Костенко Н.* // *Культура – суспільство – особистість : навч. посіб.* – К. : ІС НАНУ, 2006. – С. 50–81.

Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / *Кравченко Б.* – К. : Основи, 1997. – 423 с.

Кравченко С.А. Социологический энциклопедический англо-русский словарь. Более 15000 словарных статей / *Кравченко С.А.* – М. : РУССО, 2002. – 528 с.

Крыштановский А.О. Анализ социологических данных с помощью пакета SPSS / *Крыштановский А.О.* – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 281 с.

Култыгин В.П. Теория рационального выбора – возникновение и современное состояние / *В.П. Култыгин* // *Социологические исследования.* – 2004. – № 1. – С. 30–31.

Куценко О. Чи зберігають значення класові підстави політичної участі / *О. Куценко* // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2006. – № 3. – С. 92–115.

Лебон Г. Психология народов и масс / *Лебон Г.* – СПб. : Маркет, 1995. – 316 с.

Лебон Г. Психология социализма // *Лебон Г.* ; пер. с франц. – СПб. : Маркет, 1996. – 544 с.

Левада Ю. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993–2000 / *Левада Ю.* – М. : Моск. шк. полит. исследований, 2000. – 576 с.

Левада Ю. Человек недовольный: протест и терпение / *Ю. Левада* // *Экономические и социальные перемены : мониторинг общественного мнения.* – 1999. – № 6. – С. 7–13.

Левада Ю.А. Человек в поисках идентичности: проблема социальных критериев / *Ю.А. Левада* // *Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения.* – 1997. – № 4. – С. 7–12.

Лейн Д. «Кольорова» революція як політичний феномен / *Д. Лейн* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 1. — С. 16–38.

Лейн Д. Еліти, класи та громадянське суспільство в період трансформації державного соціалізму / *Д. Лейн* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 14–31.

Лейнхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / *Лейнхарт А.*; пер. с англ.; под ред. А.М. Салмина, Г.В. Каменской. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 287 с.

Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / *Леонтьев А.Н.* — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.

Лунсем С. Политическая социология / *Лунсем С.* // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. Американская буржуазная социология середины XX в. — М.: Прогресс, 1965. — С. 119–149.

Лунсем С.М. Незбывність політичних партій / *С.М. Лунсем* // Политическая наука. — 2006. — №1. — С. 14–26.

Лунсем С.М. Политическая социология / *Лунсем С.М.* // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. — М.: Прогресс, 1972. — С. 203–219.

Лобанова А.С. Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціол. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / *А.С. Лобанова.* — К., 2004. — 36 с.

Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологомены / *Лукач Д.*; пер. с нем. — М.: Прогресс, 1991. — 412 с.

Лукин В.Н. Демократизация в глобальном мире и личность: особенности микрополитического анализа [Электронный ресурс] / *В.Н. Лукин, Т.В. Мусиенко* // «Credo new». — 2004. — № 2. — Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/412/29/>.

Лычковская О.Р. Коммуникативные практики и коммуникативная активность как механизмы формирования социальных идентичностей в современном обществе / *О.Р. Лычковская* // Вісник Одеського національного університету. — 2007. — Т. 12, вип. 6. — С. 21–28. — (Серія «Соціологія і політичні науки»).

Магун В. Революція домагань і зміни життєвих стратегій молоді: 1985–1995 / *В. Магун* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1/2. — С. 105–119.

Магун В. Структура і міжгенераційна динаміка життєвих домагань молоді в Росії та Україні: 1985–2001 / *В. Магун, М. Енговатов* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 47–65.

Макеев С.А. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению / *Макеев С.А.* // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства ; III Всеукр. соціол. конференція : наук. доп. і повідом. – К. : Соціологічна асоціація України; ІС НАНУ, 2003а. – С. 16–22.

Макеев С. Зміна у визначенні ситуацій, що припадають на 1998 рік / *Макеев С.* // Українське суспільство – 2003 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2003б. – С. 146–151.

Макеев С. Поселенська стратифікація життєвих шансів / *Макеев С.* // Українське суспільство 1994–2006 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2006. – С. 56–61.

Макеев С. Соціальні інститути: класичні тлумачення і сучасні підходи до вивчення / *С. Макеев* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003с. – № 4. – С. 5–20.

Макеев С.О. Процеси соціальної структурації в сучасній Україні / *Макеев С.О.* // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К. : ІС НАНУ, 1999. – С. 214–231.

Макеев С.О. Стратифікація соціальна / *Макеев С.О.* // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / уклад. : В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін. ; за заг. ред. В.І. Воловича. – К. : Укр. центр духовної культури, 1998. – С. 606–608.

Маркс К. Вибрані твори : у 3-х т. / *К. Маркс, Ф. Енгельс.* – К. : Політвидав України, 1984. – Т. 1. – 555 с.

Маркс К. Тези про Феєрбаха / *Маркс К.* // Твори / *К. Маркс, Ф. Енгельс.* – К. : Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 1–4.

Мартинюк І. Криза довіри до владних структур як перманентний стан суспільної свідомості / *Мартинюк І.* // Українське суспільство 1994–2004 : моніторинг соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2004. – С. 254–262.

Матусевич В. Соціальний інститут: функція, генеза, структура / *В.Матусевич* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 43–56.

Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / *Мертон Р.* – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 873 с.

Міллер Дж.С. Представницьке врядування / *Міллер Дж.С.* // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 417–431.

- Мищенко М.* Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні / *М. Мищенко, І. Буров.* – К. : ІС НАНУ, 1998. – 124 с.
- Мойка протеста* // Корреспондент. – 2008. – № 44 (333), 15 нояб. – С. 70.
- Мосс М.* Общества. Обмен. Личность : Труды по социальной антропологии / *Мосс М.* ; пер. с франц., послесл. и коммент. А.Б. Гофмана. – М. : Восточная литература, 1996. – 360 с.
- Небоженко В.* Політичний портрет України (Схід, Південь) / *В. Небоженко, І. Бекешикіна* // Політичний портрет України. – 1994. – № 9. – С. 34–60.
- Небоженко В.С.* Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / *Небоженко В.* – К. : Абрис, 1994. – 64 с.
- Нечушкіна О.* Життєві практики і здоров'я: спроба класифікації / *О. Нечушкіна* // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 10. – К. : ІС НАНУ, 2007. – С. 370–379.
- Норт Д.* Інституція, інституційна зміна та функціонування / *Норт Д.* ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
- Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия* / авт. кол. А.А. Ручка, В.Л. Оссовский, В.А. Матусевич и др. – К. : Наук. думка, 1993. – 137 с.
- Огурцов А.* Практика / *Огурцов А.* // Философская энциклопедия. – М. : Сов. энциклопедия, 1967. – Т. 4. – С. 340–349.
- Оксамитна С.М.* Регіональний поділ України на президентських виборах 2004: гендерні, вікові та освітні відмінності електоральних переважень / *С.М. Оксамитна, В.Є. Хмелько* // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Т. 46: Соціологічні науки / НаУКМА ; редкол.: В. Брюховецький та ін. – К., 2005. – С. 3–10.
- Олейник А.Н.* Эрозия демократии в России и на Западе в свете гипотезы о негативной конвергенции / *А.Н. Олейник* // Общественные науки и современность. – 2007. – № 2. – С. 28–46.
- Олсон М.* Логіка колективної дії : Суспільні блага і теорія груп / *Олсон М.* – К.: Лібра, 2004. – 271 с.
- Ольшанский Д.В.* Политическая психология / *Ольшанский Д.В.* – СПб. : Питер, 2002. – 576 с.
- Оссовський В.* Громадська думка про соціополітичний устрій України / *В. Оссовський* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С.106–124.
- Оссовський В.Л.* Активність трудящих в управлінні виробництвом. (Досвід конкретно-соціологічного дослідження) / *Оссовський В.Л.* – К. : Наук. думка, 1973. – 127 с.

Оссовський В.Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації / *Оссовський В.Л.* — К. : ІС НАНУ, 1999. — 137 с.

Паин Э.А. Этнополитический маятник. Динамика и механизмы этнополитических процессов в постсоветской России / *Паин Э.А.* — М. : Ин-т социологии РАН, 2004. — 328 с.

Панина Н.В. Готовность населения к различным формам социального протеста / *Панина Н.В.* // Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований). — К. : Наук. думка, 1993. — С. 42–51.

Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / *Н. Паніна* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 5–26.

Паніна Н. Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні / *Паніна Н.* // Україна — 2002 : моніторинг соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2002. — С. 445–459.

Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006 : соціологічний моніторинг / *Н. Паніна.* — К.: ІС НАНУ, 2006. — 94 с.

Паніотто В. Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994–2007) / *В. Паніотто* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 1. — С. 197–213.

Паніотто В. Соціологічні дослідження як спосіб контролю за результатами виборів і референдумів / *В. Паніотто, Н. Харченко* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 155–170.

Панькова О. Страйковий рух в Україні: тенденції та особливості / *О. Панькова, К. Іващенко* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 236–248.

Парсонс Т. Система современных обществ / *Парсонс Т.* The System of Modern Societies / *Parsons T.* / Л.А. Седова, А.Д. Ковалева (пер. с англ.) ; М.С. Ковалева (ред. пер.). — М. : Аспект Пресс, 1998. — 270 с.

Пасхавер О. Перманентна українська революція. Епізод 2007 / *О.Пасхавер* // Дзеркало тижня. — 2007. — № 37 (666), 6–12 жовт.

Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / *Патнам Р. та ін.* — К. : Основи, 2001. — 302 с.

Перелаштування системи. Євген Марчук: «Реформування Збройних сил нагадує мені... створення СБУ» // День. — 2004. — 25 березня.

Піддубний В. Поселенський статус як чинник соціального комфорту / *Піддубний В.* // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2005. — С. 273–283.

Піддубний В. Ціннісні пріоритети освітянської практики / *Піддубний В.* // Українське суспільство 1994–2004 : моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2004. – С. 545–552.

Повідомлення прес-служби Президента України від 11 липня 2006 року: За другий квартал цього року Президент отримав 40,5 тис. звернень громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prezident.gov.ua/news/data/9353.html>.

Повідомлення прес-служби Президента України від 3 лютого 2009 року: Віктор Ющенко: Викликає занепокоєння те, що громадяни не можуть захистити свої права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/12796.html>.

Повідомлення прес-служби Президента України від 7 квітня 2006 року: Кількість звернень громадян до Президента за I квартал цього року зросла у 1,6 раза порівняно з минулим роком [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/data/6_7405.html.

Повідомлення прес-служби Президента України від 7 лютого 2008 року: Президент вимагає оперативності у розгляді звернень громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/data/1_22398.html.

Повідомлення прес-служби Президента України від 7 червня 2006 року: У травні 2006 року до Президента України надійшло 14 626 звернень громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/3432.html>.

Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : в 2 т. – СПб. ; М. ; Берлин : Европ. ун-т в Санкт-Петербурге : Летний сад : Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – Т. 2. – 493 с.

Подьячев К.В. Институт обращения граждан в органы власти в России: возможности возникновения нового канала влияния / *К.В.Подьячев* // Полис. – 2007. – № 5. – С. 68–80.

Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / *Полани М.* ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1985. – 344 с.

Попова И.М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / *Попова И.М.* – К. : ІС НАНУ, 2000а. – 219 с.

Попова И.М. Социальная практика как основа легитимации и согласия / *И.М. Попова* // Вісник Одеського національного університету. – 2003. – Т. 8, вип. 9. – С. 128–134.

Попова І. Моральна і нормативна складова тіньових практик (Спроба порушити проблему) / *І. Попова* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 30–50.

- Попова І.* Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітимації / *І. Попова* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000b. – №3. – С. 21–41.
- Практика* // Большая Энциклопедия : в 60 т. – М. : ТЕРА, 2006. – С. 461–462. – (Т. 38 : Полнолуние – Приап).
- Практика* // Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 слів / В.Т. Бусел (уклад. та голов. ред.). – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1102.
- Райл Г.* Понятие сознания / *Райл Г.* ; пер. с англ. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуал. книги, 1999. – 408 с.
- Резнік Ю.М.* Социальная теория и мир практик / *Ю.М. Резнік* // Личность. Культура. Общество. – 2008. – Вып. 2 (81). – С. 8–18.
- Резнік О.* Громадяни України та європейська інтеграція: мотиваційні аспекти вибору / *О. Резнік* // Агора. Україна в європейському контексті. – Вип. 5. – К. : Стило, 2007a. – С. 92–103.
- Резнік О.* Громадянські практики населення України / *Резнік О.* // Українське суспільство 1994–2006 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2006. – С. 337–347.
- Резнік О.* Громадянські практики українців як ресурс життєвих домагань / *Резнік О.* // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін ; за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2009a. – С. 390–397.
- Резнік О.* Громадянські практики: поняття, структура та форми прояву / *Резнік О.* // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 1 (12). – К. : ІС НАНУ, 2009b. – С. 242–255.
- Резнік О.* Динаміка чинників протестних практик населення України / *О. Резнік* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009c. – № 3. – С. 100–125.
- Резнік О.* Етнічність та її прояви у громадянському просторі України / *Резнік О.* // Українське суспільство – 2003 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2003a. – С. 365–375.
- Резнік О.* Застосування теорій політичної поведінки для вивчення громадянських практик / *О. Резнік* // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 10. – К. : ІС НАНУ, 2007b. – С. 121–132.
- Резнік О.* Ідея громадянства як проблема інституціоналізації державних утворень: історико-соціологічний аналіз / *О. Резнік* // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 7. – К. : ІС НАНУ, 2004a. – С. 342–359.

Резнік О. Інституціональні чинники стабільності слабоінтегрованого українського суспільства / *О. Резнік* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005а. – № 1. – С. 155–167.

Резнік О. Кордони та громадянський простір / *О. Резнік* // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – Вип. 6. – К. : ІС НАНУ, 2003b. – С. 37–48.

Резнік О. Легітимація влади у слабоінтегрованому суспільстві: регіональні особливості / *Резнік О.* // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2005b. – С. 87–94.

Резнік О. Легітимація державно-територіальної спільноти: поняття, структура, чинники // *О. Резнік* / Соціальні виміри суспільства. – Вип. 9. – К. : ІС НАНУ, 2006а. – С. 97–109.

Резнік О. Методологічні аспекти дослідження процесу регіоналізації в Україні / *О. Резнік* // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право) : наук. журн. – Вип. 1–2. – К. : НАУ, 2004b. – С. 597–606.

Резнік О. Мовні практики в українському суспільстві / *Резнік О.* // Україна –2002 : моніторинг соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2002. – С. 517–522.

Резнік О. Нові стилі життя як джерело латентної легітимації ринкового суспільства / *О. Резнік* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006b. – № 1. – С. 189–191.

Резнік О. Особливості етнічної стратифікації в українському суспільстві / *Резнік О.* // Українське суспільство 1994–2004 : моніторинг соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2004c. – С. 54–63.

Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / *Резнік О.* – К. : ІС НАНУ, 2003c. – 184 с.

Резнік О. Політичні стилі життя за умов суспільних перетворень / *Резнік О.* // Стилi життя: панорама змін. – К. : ІС НАНУ, 2008c. – С. 65–98.

Резнік О. Поняття «практика» в соціології / *О. Резнік* // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 11. – К. : ІС НАНУ, 2008d. – С. 32–41.

Резнік О. Соціально-політичні передумови феномену Помаранчевої революції / *О. Резнік* // Політичний портрет України. – 2005c. – № 33. – С. 5–14.

Резнік О. Ставлення населення України до конституційного ладу держави / *Резнік О.* // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка

соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2007с. – С. 38–47.

Резнік О. Стилеві ознаки громадсько-політичних практик населення України та фактори їх формування / *О. Резнік* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007d. – № 4. – С. 50–64.

Резнік О. Чинники ставлення населення до вступу України в НАТО / *Резнік О.* // Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2008e. – С. 396–403.

Резнік О.С. Пояснювальні можливості теоретичних підходів до вивчення чинників громадянських практик / *О. Резнік* // Український соціум. – 2009d. – № 4 (31). – С. 150–159.

Резнік О.С. Практики контактування українських громадян з установами й організаціями / *О.С. Резнік* // Український соціум. – 2008f. – № 2. – С. 51–62.

Резнік О.С. Феномен лояльності населення нелегітимному режиму / *О.С. Резнік* // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні : IV Всеукр. соціол. конф. : наук. доп. і повідом. – К. : Соціологічна асоціація України ; ІС НАНУ, 2004d. – С. 478–481.

Резнік О.С. Членство у громадських організаціях як кооперативна практика / *О.С. Резнік* // Український соціум. – 2009e. – № 2 (29). – С. 22–33.

Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 року у Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_don/.

Реутов Е.В. Общество и власть. Кризис легитимности / *Реутов Е.В.* // Социологические исследования. – 2006. – №1. – С. 82–88.

Ротар Н.Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду / *Ротар Н.Ю.* – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.

Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание: О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / *Рубинштейн С.Л.* – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – 328 с.

Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / *Рудницька Т.* – К. : ІС НАНУ, 1998. – 176 с.

Рудницька Т.М. Трудовий потенціал українського суспільства в етнічному вимірі / *Рудницька Т.М.* // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К. : ІС НАНУ, 1999. – С. 623–646.

Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / *Руссо Ж.-Ж.* ; пер. з франц. О.І. Хоми. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.

Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України / *Ручка А.* // Українське суспільство 1994–2004 : моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2004. – С. 416–427.

Ручка А. Міжгрупова та внутрішньогрупова диференціація ціннісних пріоритетів громадян України / *Ручка А.* // Українське суспільство – 2003 : соціологічний моніторинг. – К. : ІС НАНУ, 2003. – С. 314–328.

Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття / *Ручка А.* // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 285–292.

Селены И. Построение капитализма без капиталистов / *Селены И., Эял Г., Тоунсли Э.* Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе. – К. : ІС НАНУ ; Харьков : ХНУ им. В.Н. Каразина, 2008. – 320 с.

Село, ушедшее в пикет // Газета по-киевски. – 2008. – №33 (1131), 12 февр. – С. 12.

Сидорчук О. Легітимність влади в Україні: дві тенденції сучасності / *О.Сидорчук* // Дзеркало тижня. – 2008. – № 41 (720), 1 листоп. – С. 20.

Симончук О. Помаранчева революція: повстання середнього класу? Так! За даними моніторингу / *Симончук О.* // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В.Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2005. – С. 62–71.

Скоблик В. Участь громадян у політиці: західні концепції 1960–90-х років : навч. посіб. / *Скоблик В.* – Ужгород : Мистецька лінія, 1999. – 124 с.

Скокова Л. Освіта та культурні практики населення / *Скокова Л.* // Українське суспільство 1994–2004 : моніторинг соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2004. – С. 534–544.

Скокова Л. Соціокультурне середовище і диференціація культурно-дозвіллевих практик населення / *Скокова Л.* // Українське суспільство – 2003 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2003. – С. 512–523.

Смелзер Н.Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / *Смелзер Н.Дж.* – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.

Смолій В.А. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності / *В.А. Смолій, В.С. Степанков.* – К. : Наук. думка, 1994. – 64 с.

Соболев В.А. Теневые социальные отношения и институты: закрепление нелегальных практик / *В.А. Соболев, Д.А. Кобзин* // Проблеми

розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства : III Всеукр. соціол. конф. : наук. доп. і повідом. — К. : Соціологічна асоціація України ; ІС НАНУ, 2003. — С. 144–147.

Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии. — М. : Наука, 1982. — 335 с.

Сохань Л. Сценарії розвитку людини в умовах соціокультурної трансформації українського суспільства / Сохань Л. // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В.Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2007. — С. 289–300.

Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. — К. : ІС НАНУ, 2002. — 315 с.

Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори–2004 та навколо них : думки, настрої, оцінки людей / за ред. С. Макеєва. — К. : ІС НАНУ, 2005. — 88 с.

Стегній О. Регіональні особливості розвитку політичної культури українського суспільства / Стегній О. // Українське суспільство 1994–2004 : моніторинг соціальних змін. — К. : ІС НАНУ, 2004. — С. 243–253.

Степаненко В.П. Проблеми формування громадянського суспільства: інститути, практики, цінності // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / Степаненко В.П. — К. : ІС НАНУ, 2001. — С. 169–182.

Степаненко В. «Чи повернеться джин у пляшку?»: особливості національної громадянської активності / В. Степаненко // Політичний портрет України. — 2005а. — № 33. — С. 15–27.

Степаненко В. Громадяни чи піддані: самоідентифікаційні практики населення України / Степаненко В. // Україна — 2002 : моніторинг соціальних змін. — К. : ІС НАНУ, 2002. — С. 194–208.

Степаненко В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Джефрі Александера / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 5–23.

Степаненко В. До громадянського суспільства / Степаненко В. // Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори — 2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / за ред. С. Макеєва. — К. : ІС НАНУ, 2005b. — С. 78–86.

Степаненко В. Революція як констеляція: національні особливості громадянської активності / Степаненко В. // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В.Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2005c. — С. 4–21.

Суїменко Є. Державне регулювання і ринковий лібералізм як дилема масової економічної свідомості / Суїменко Є. // Українське суспільство 1994–2004 : моніторинг соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В.Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2004. – С. 110–121.

Сусак В.І. Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій: дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 / Сусак Віктор Іванович. – К., 2009. – 365 с.

Тадевосян Э.В. Словарь-справочник по социологии и политологии / Тадевосян Э.В. – М. : Знание, 1996. – 272 с.

Тамаш П. Масові виступи на міських вулицях як жанр політичного карнавалу: можливе тлумачення подій листопада–грудня 2004 року в Києві / П. Тамаш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №1. – С. 5–17.

Тарасенко В.І. Соціальні відносини і відношення / Тарасенко В.І. // Соціологія : короткий енциклопедичний словник / [уклад. : В.І.Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.] ; за заг. ред. В.І. Воловича. – К. : Укр. центр духовної культури, 1998. – С. 502–504.

Тихонович В. Символічна персоніфікація соціального простору / В.Тихонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 134–155.

Тихонович В.А. Новый тип социального поведения личности / Тихонович В.А. // Социальная активность личности в условиях развитого социализма. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 36–53.

Тихонович В.О. Життєві цінності і соціальна поведінка особистості / Тихонович В.О. // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К. : ІС НАНУ, 1999. – С. 510–524.

Токвіль А. де. Про демократію в Америці : у 2-х т. / А. де Токвіль ; пер. з франц. Г. Філіпчука, М. Москаленка. – К. : Всесвіт, 1999. – 590 с.

Торндайк Э. Бихевиоризм / Э. Торндайк, Дж.Б. Уотсон. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – 704 с.

Турен А. Повернення дівця / Турен А. – К. : Альтерпрес, 2003. – 320 с.

Указ Президента України № 105/2007 «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>.

Урнов М.Ю. Эмоциональная атмосфера общества как объект политологического исследования. Статья 1. Общественные настроения и эмоциональная атмосфера общества в академической политологии / М.Ю. Урнов // Общественные науки и современность. – 2007а. – № 2. – С. 127–140.

Урнов М.Ю. Эмоциональная атмосфера общества как объект политологического исследования. Статья 2. Факторы формирования эмоциональной атмосферы общества / М.Ю. Урнов // *Общественные науки и современность*. – 2007b. – № 3. – С. 85–98.

Факторный, дискриминантный и кластерный анализ / Дж.-О. Ким, Ч.У. Мьюллер, У.Р. Клекка и др. ; пер. с англ. ; под ред. И.С. Енюкова. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 215 с.

Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Фуко М. ; пер. з франц. П. Тарашук. – К. : Основи, 1998. – 392 с.

Хайдеггер М. Бытие и время / Хайдеггер М. ; пер. с нем. В.В.Бибихин. – М. : Ad Marginem, 1997. – 452 с.

Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Хантингтон С. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

Хархордин О.В. Прагматический поворот: социология Л. Болтански и Л. Тевено / О.В. Хархордин // *Социологические исследования*. – 2007. – № 1. – С. 32–41.

Хеллевик О. Социологический метод / Хеллевик О. ; пер. с норв. – М. : Весь Мир, 2002. – 192 с.

Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності / В. Хмелько // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2003. – № 1. – С. 5–23.

Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну / В. Хмелько // *Дзеркало тижня*. – 2006. – № 24 (603), 24–30 черв.

Ходорівська Н. Протестні наміри в самооцінках громадян / Ходорівська Н. // *Українське суспільство – 2003 : соціологічний моніторинг* / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2003. – С. 394–401.

Цимбалюк Н.М. Інституціональна модернізація культурно-дозвілєвої сфери в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соц. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Н.М.Цимбалюк. – К., 2005. – 44 с.

Чемшист А.А. Государственная власть и политическое участие / Чемшист А.А. – К. : Укр. центр духовной культуры, 2004. – 528 с.

Шабанова М.А. Границы социетальной трансформации российского общества: вклад неправовых практик / Шабанова М.А. // *Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание*. – Харьков : Изд-во ХНУ им. В.Н.Каразина, 2004. – С. 205–226.

Шабанова М.А. Экономический и социологический анализ институциональных изменений (Возможности интеграции) / М.А. Шабанова // *Общественные науки и современность*. – 2006. – № 6. – С. 65–80.

Шестопал Е.Б. Личность и политика. Критический очерк современных западных концепций политической социализации / *Шестопал Е.Б.* — М. : Мысль, 1988. — 203 с.

Шманкевич Т.Ю. Школа и город: «родительские стратегии» как гражданские практики / *Т.Ю. Шманкевич* // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2006. — Т. 9, № 3. — С. 129–136.

Штомпка П. Социология социальных изменений / *Штомпка П.* ; В.А.Ядов (ред. пер. с англ.). — М. : Аспект Пресс, 1996. — 416 с.

Штыков П. Деконструкция революции / *Штыков П.* // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : в 2 т. — СПб. ; М. ; Берлин : Европ. ун-т в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. — Т. 2. — С. 264–299.

Шульга М. Этапы становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності / *М. Шульга* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 24–37.

Шульга М. Політичне заробітчанство / *Шульга М.* // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін ; за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2009. — С. 398–406.

Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія / *Шумпетер Й.А.* ; пер. з англ. В. Ружицького та П. Тарашука. — К. : Основи, 1995. — 528 с.

Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури» / *М. Щербак* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С.153–160.

Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования : в 2-х т. / *Элиас Н.* — М. ; СПб. : Университ. книга, 2001. — 332 с.

Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / *Ядов В.А.* — [3-е изд., испр]. — М. : Омега-Л, 2007. — 567 с.

Яценко А.И. Целеполагание и идеалы / *Яценко А.И.* — К. : Наук. думка, 1977. — 275 с.

Abercrombie N. The Penguin dictionary of sociology / *Abercrombie N., Hill S., Turner B.S.* — 3 ed. — London ; Ringwood, Vic. : Penguin, 1994. — 510 p.

Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / *G. Almond, S. Verba.* — London : Sage Publishing, 1989. — 392 p.

Ayers J.W. American Muslim Political Participation Following 9/11: Religious Belief, Political Resources, Social Structures, and Political Awareness / *J.W. Ayers, C.R. Hofstetter* // *Politics and Religion*. – 2008. – № 1. – P. 3–26.

Babchuk N. Voluntary Association Membership: A Longitudinal Analysis / *N. Babchuk, A. Booth* // *American Sociological Review*. – 1969. – Vol. 34, № 1. – P. 31–45.

Banducci S.A. Mobilizing Political Engagement and Participation in Diverse Societies: The Impact of Institutional Arrangements / *S.A. Banducci, J.A. Karp* // *Designing Democratic Government: Making Institutions Work* / M. Levi, J. Johnson, J. Knight, S. Stokes (eds.). – N. Y. : Russell Sage Foundation, 2008. – P. 62–88.

Bhushan B. Dictionary of Sociology / *Bhushan B.* – New Delhi : Anmol Publications Pvt Ltd, 2002. – 334 p.

Bourdieu P. Distinction : a social critique of the judgement of taste / *Bourdieu P.* ; tr. by R. Nice. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1984. – 613 p.

Brady H. Beyond SES: A Resource Model of Political Participation / *Brady H., Verba S., Schlozman K.* // *American Political Science Review*. – 1995. – Vol. 89, № 2. – P. 271–294.

Brass P. Ethnicity and Nationality Formation / *P. Brass* // *Ethnicity*. – 1976. – № 3. – P. 225–241.

Bruce S. The Sage Dictionary of Sociology / *S. Bruce, S. Yearley*. – London : SAGE, 2006. – 328 p.

Burke E. Reflections on the Revolution in France (Oxford World's Classics) / *Burke E.* ; L.G. Mitchell (ed.) – Oxford : Oxford UP, 1999. – 326 p.

Coleman J. Social Theory, Social Research and Theory of Action / *J. Coleman* // *American Journal of Sociology*. – 1986. – Vol. 91, № 6. – P. 1309–1335.

Curtis J.E. Nations of Joiners: Explaining Voluntary Association Membership in Democratic Societies / *J.E. Curtis, D.E. Baer, E.G. Grabb* // *American Sociological Review*. – 2001. – Vol. 66, № 6. – P. 783–805.

Curtis J.E. Voluntary Association Membership in Fifteen Countries: A Comparative Analysis / *J.E. Curtis, E.G. Grabb, D.E. Baer* // *American Sociological Review*. – 1992. – Vol. 57, № 2. – P. 139–152.

Dahl R.A. Who governs? : Democracy and power in an American city / *Dahl R.A.* – New Haven ; Lnd. : Yale UP, 1961. – 355 p.

Dalton R.J. Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation / *R.J. Dalton* // *Political studies*. – 2008. – Vol. 56, № 1. – P. 76–98.

Deegan-Krause K. New Dimensions of Political Cleavage / *Deegan-Krause K.* // The Oxford Handbook of Political Behavior / ed. by R.J. Dalton, H.-D. Klingemann. — Oxford : Oxford University Press, 2007. — P. 538–556.

Della Porta D. Social movements: an introduction / *D. Della Porta, M. Diani.* — Oxford : Wiley-Blackwell, 2006. — 345 c.

Downs A. An Economic Theory of Democracy / *Downs A.* — N. Y. : Harper and Row, 1957. — 310 p.

Duch R. Participation in the new democracies of Central and Eastern Europe: Cultural versus rational choice explanations / *Duch R.* // The Postcommunist Citizen / ed. by S.H. Barnes, J. Simon. — Budapest : Erasmus Foundation, 1998. — P. 195–217.

Duch R.M. Liberty, Authority and The New Politics. A Reconsideration / *R.M. Duch, K. Strom* // Journal of Theoretical Politics. — 2004. — Vol. 16 (3) — P. 233–262.

Easton D. A ReAssessment of the Concept of Political Support / *D. Easton* // British Journal of Political Science. — 1975. — Vol. 5. — P. 435–457.

Eisinger P.K. The conditions of protest behavior in American cities / *P.K. Eisinger* // American Political Science Review. — 1973. — Vol. 67, № 1. — P. 11–28.

Fahmy E. Civic Capacity, Social Exclusion & Political Participation in Britain: Evidence from the 1999 Poverty & Social Exclusion Survey [Electronic resource] / *E. Fahmy* // Proceedings of the 53rd Annual Conference of the Political Studies Association (PSA), University of Leicester. — 15–17 April 2003. — Mode of acces: <http://www.psa.ac.uk/journals/pdf/5/2003/Eldin%20Fahmy.pdf>.

Fahmy E. Young Citizens: Young People's Involvement in Politics and Decision Making / *Fahmy E.* — Aldershot : Ashgate, 2006. — 191 p.

Finkel S.E. Rational choice and the dynamics of collective political action: evaluating alternative models with panel data / *S.E. Finkel, E.N. Muller* // American Political Science Review. — 1998. — Vol. 92, № 1. — P. 37–49.

Ganuza E. Rethinking the Sources of Participation: A case Study of Spain / *E. Ganuza, F. Francüs* // European Sociological Review. — 2008. — Vol. 24, № 4. — P. 479–493.

Gordon C.W. A Typology of Voluntary Associations / *C.W. Gordon, N. Babchuk* // American Sociological Review. — 1959. — Vol. 24, № 1. — P. 22–29.

Gosselin T. The Impact of Cleavages on Political Participation and Electoral Volatility [Electronic resource] / *T. Gosselin, G. Tyka.* — Mode of

aces: http://www.personal.ceu.hu/staff/Gabor_Toka/Papers/GosselinToka07%20The%20Impact.pdf.

Hay C. Constructivist Institutionalism / *Hay C.* // The Oxford Handbook of Political Institutions / ed. by R. Rhodes, S. Binder, B. Rockman. — Oxford : Oxford University Press, 2006. — P. 56–74.

Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society / *Inglehart R.* — Princeton ; New Jersey : Princeton University Press, 1990. — 484 p.

Inglehart R. The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies / *R. Inglehart* // American Political Science Review. — 1971. — Vol. 65, № 4. — P. 991–1017.

Inglehart R. Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence / *R. Inglehart, C. Welzel.* — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. — 333 p.

Ingram P. Institutionalism / *P. Ingram* // The Blackwell encyclopedia of sociology / G. Ritzer (ed.). — Malden (MA) [etc.] : Blackwell Publ., 2007. — Vol. V, HE-LE. — P. 2353.

Institution, social institution // A dictionary of sociology / J. Scott, G. Marshall (ed.). — 3 ed. — N. Y. ; Oxford : Oxford UP, 2005. — P. 311.

Jenkins J.C. Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements / *J.C. Jenkins* // Annual Review of Sociology. — 1983. — Vol. 9. — P. 527–553.

Kelley J. Class and Class Conflict in Six Western Nations / *J. Kelley, M.D.R. Evans* // American Sociological Review. — 1995. — Vol. 60, № 2. — P. 157–178.

Kitschelt H.P. Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies / *H.P. Kitschelt* // British Journal of Political Science. — 1986. — Vol. 16, № 1. — P. 57–85.

Klandermans B. Mobilization and Participation: Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory / *B. Klandermans* // American Sociological Review. — 1984. — Vol. 49, № 5. — P. 583–600.

Kriesi H.P. New Social Movements in Western Europe / [*Kriesi H.P., Koopmans R., Duyvendak J.W., Giugni M.G.*]. — London : Routledge, 1995. — 310 p.

Li Y. New Forms of Political Participation: Searching for Expert Citizens and Everyday Makers / *Y. Li, D. Marsh* // British Journal of Political Science. — 2008. — Vol. 38, part 2. — P. 247–272.

Lipset S.M. A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy / *S.M. Lipset, K.-R. Seong, J.C. Torres* // International Social Science Journal. — 1993. — № 136(2). — P. 155–175.

Lipset S.M. Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments / *S.M. Lipset, S. Rokkan* // Consensus and Conflict: Essays in Political

Sociology / *Lipset S.M.* – New Brunswick : Transaction Publishers, 1985. – P. 113–186.

Lipsky M. Protest as a Political Resource / *M. Lipsky* // American Political Science Review. – 1968. – Vol. 62. – P. 1144–1158.

McAdam D. Comparative perspectives on social movements: political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings / *McAdam D., McCarthy J.D., Zald M.N.* – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 426 p.

McCarthy J.D. Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory / *J.D. McCarthy, M.N. Zald* // American Journal of Sociology. – 1977. – Vol. 82, № 6. – P. 1212–1241.

McFarland D.A. Bowling Young: How Youth Voluntary Associations Influence Adult Political Participation / *D.A. McFarland, R.J. Thomas* // American Sociological Review. – 2006. – Vol. 71, № 3. – P. 401–425.

Measuring Attitudes Cross-Nationally. Lessons from the European Social Survey. Roger Jowell, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald, Gillian Eva (Eds). – London : SAGE Publications, 2007. – 272 p.

Milbrath L. Personality Correlates of Political Participation / *L. Milbrath, W. Klein* // Acta Sociologica. – 1962. – Vol. 6, № 1. – P. 53–65.

Moyser G. Voluntary associations and democratic participation in Britain // Private Groups and Public Life: Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies / *G.Moyser, G. Parry*; ed. by Jan W. van Deth. – London : Routledge, 1997. – P. 24–46.

Norris P. Democratic phoenix: reinventing political activism / *Norris P.* – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 290 p.

Olsen M.E. Social and Political Participation of Blacks / *M.E. Olsen* // American Sociological Review. – 1970. – Vol. 35, № 4. – P. 682–697.

Olsen M.E. Socioeconomic-ethnic status inconsistency and preference for political change / *M.E. Olsen, J.C. Tully* // American Sociological Review. – 1972. – Vol. 37, № 5. – P. 560–574.

Parry G. Participation and democracy: political activity and attitudes in contemporary Britain / *Parry G., Moyser G., Day N.* – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – 400 p.

Parry G. Political Participation and Democracy in Britain / *Parry G., Moyser G., Day N.* – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 509 p.

Pattie Ch. Citizenship and Civic Engagement: Attitudes and Behaviour in Britain / *Ch. Pattie, P. Seyd, P. Whiteley* // Political studies. – 2003. – Vol. 51. – P. 443–468.

Praxis // A dictionary of sociology / J. Scott, G. Marshall (ed.). – 3 ed. – N.Y. ; Oxford : Oxford UP, 2005. – P. 517.

Praxis // Англо-український соціологічний словник / [уклад. В.Паніотто, Т.Пяковська, Т.Янсон]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 85.

Reckwitz A. Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing / *A. Reckwitz* // *European Journal of Social Theory*. — 2002. — Vol. 5 (2). — P. 243–263.

Renshon S. Psychological Needs and Political Behavior: A Theory of Personality and Political Efficacy / *Renshon S.* — N.Y. : Free Press, 1974. — 210 p.

Riker W.H. A Theory of the Calculus of Voting / *W.H. Riker, P.C. Ordeshook* // *American Political Science Review*. — 1968. — Vol. LXII, № 1. — P. 25–42.

Sabucedo J.M. Types of political participation: A multidimensional analysis / *J.M. Sabucedo, C. Arce* // *European Journal of Political Research*. — 2006. — Vol. 20, issue 1. — P. 93–102.

Sampson R. Civil society reconsidered: the durable nature and community structure of collective civic action / *R. Sampson, H. Macindoe, D. McAdam, S. Weffer-Elizondo* // *American Journal of Sociology*. — 2005. — Vol. 111, № 3. — P. 673–714.

Schatzki T. Social Practices: a Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social / *Schatzki T.* — Cambridge : Cambridge University Press, 1996. — 242 p.

Scott J.C. Membership and Participation in Voluntary Associations / *J.C. Scott*. // *American Sociological Review*. — 1957. — Vol. 22, № 3. — P. 315–326.

Sharp G. From dictatorship to democracy: A conceptual framework for liberation / *Sharp G.* — Boston : The Albert Einstein Institution, 2003. — 88 p.

Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China / *Skocpol T.* — Cambridge : Cambridge University Press, 1979. — 407 p.

Stegniy O. Regional Factor of the Development of the Ukrainians' Political Culture / *Stegniy O.* // *Ukrainian Sociological Review* (2004–2005). — Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 2007. — P. 88–121.

Stone W. Candidate Perception Among Nomination Activists: A New Look at the Moderation Hypothesis / *W. Stone, R. Rapoport* // *The Journal of Politics*. — 1994. — Vol. 56, № 4. — P. 1034–1052.

Stuckler D. Mass privatisation and the post-communist mortality crisis: a cross-national analysis / *D. Stuckler, L. King, M. McKee* // *The Lancet*. — 2009. — Vol. 373, № 9661. — P. 399–407.

Tam Cho W.K. Emanating Political Participation: Untangling the Spatial Structure Behind Participation / *W.K. Tam Cho, T.J. Rudolph* // *British Journal of Political Science*. – 2008. – Vol. 38, part 2. – P. 273–289.

Taylor Ch. Invoking civil society / *Taylor Ch.* // *Contemporary political philosophy: an anthology* / ed. by R.E. Goodin, Ph. Pettit. – 2nd ed. – Oxford : Blackwell Publishers, 2006. – P. 88–99.

The Berkeley Student Revolt. Facts and Interpretations / ed. by S.M. Lipset, S.S. Wolin. – N. Y. : Anchor Books, 1965. – 586 p.

Verba S. Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison / *Verba S., Nie N.H., Kim J.* – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 394 p.

Verba S. Participation in America: political equality and social equity / *S. Verba, N.H. Nie*. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1972. – 418 p.

Verba S. The modes of democratic participation: a cross-national comparison / *Verba S., Nie N.H., Kim J.* – Beverly Hills, Ca. : Sage Publications, 1971. – 80 p.

Verba S. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics / *Verba S., Schlozman K., Brady H.E.* – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1995. – 640 p.

Vetter A. Local Politics: A Resource for Democracy in Western Europe? : Local Autonomy, Local Integrative Capacity, and Citizens' Attitudes Toward Politics / *A. Vetter, A. Matthaus*. – Lanham, MD : Lexington Books, 2007. – 223 p.

Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology / *Weber M.* ; ed. by G. Roth, C. Wittich. – Berkeley : University of California Press, 1978. – 1470 p.

Wendell W.J. Oakeshott and His Contemporaries: Montaigne, St. Augustine, Hegel, Et Al. / *Wendell W.J.* – Selinsgrove, PA : Susquehanna University Press, 2000. – 138 p.

Wortmann S. Praxis / *Wortmann S.* // *The Blackwell encyclopedia of sociology* / G. Ritzer (ed.). – Malden (MA) [etc.] : Blackwell Publ., 2007. – Vol. VII, N-P. – P. 3612–3613.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1	
ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ ЯК ПРЕДМЕТ	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Поняття «практика» у соціогуманітарній традиції	14
1.2. Громадянські практики у просторі публічної сфери	33
1.3. Методологічні аспекти дослідження громадянських практик	43
Розділ 2	
ЧИННИКИ І МЕХАНІЗМИ	
ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАКТИК	59
2.1. Теоретичні підходи до вивчення механізмів та чинників громадянських практик	60
2.2. Досвід прикладного вивчення детермінантів громадянської активності	77
2.3. Конфігурація чинників громадянських практик в українському суспільстві: методичні аспекти	88
Розділ 3	
СУБ'ЄКТИ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАКТИК	
У ПРОЦЕСІ ПОЛІТИЧНОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ	
ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА	102
3.1. Політична інституціоналізація перехідного суспільства як простір громадянської суб'єктності	103
3.2. Проблема спрямованості суб'єктів громадянських практик	118
3.3. Соціоструктурне тло громадянських практик	132
3.4. Громадянські практики у процесі політичної інституціоналізації перехідного суспільства	149

Розділ 4	
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОЦЕСУ ПОЛІТИЧНОЇ	
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ	
АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ	163
4.1. Соціоструктурні перетворення	
в контексті політичної інституціоналізації	
українського суспільства	164
4.2. Політичні інститути та суспільно-політичний	
лад України у масовій свідомості населення:	
амбівалентність соціальних настроїв	184
4.3. Іntenціональні характеристики	
громадянської активності українського суспільства	204
Розділ 5	
ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ УКРАЇНЦІВ:	
ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	224
5.1. Стан та динаміка громадянських	
практик українського суспільства	225
5.2. Способи реалізації громадянських практик:	
динаміка стилевих конфігурацій	240
5.3. Чинники громадянських практик в Україні	253
5.4. Динаміка чинників протестних	
практик населення України	264
5.5. Суб'єкти громадянських практик	
як потенціал демократичних перетворень	272
Висновки	286
Додатки	297
Список використаних джерел	306

Наукове видання

Олександр Резнік

**ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ
В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
ЧИННИКИ, СУБ'ЄКТИ, СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ**
(українською мовою)

Наукові рецензенти:

Є.І.Головаха, доктор філософських наук

С.О.Макеєв, доктор соціологічних наук

Е.А.Афонін, доктор соціологічних наук

Відповідальна за випуск *Т.Загороднюк*

Редактор *С.Іващенко*

Коректор *Л.Тютюнник*

Комп'ютерна верстка *О.Соколова*

Підписано до друку 18.01.2011 р. Формат 60x84^{1/16}. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 21,0. Зам. № . Наклад 300.

Надруковано ТОВ "РПФ "Азбука".
04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 19/21